

R 9038

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para a cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-201, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

FERNANDO GARCÍA GONZÁLEZ

MENTALIDADE
E CULTURA EN
FERROL DURAN-
TE O SECVLO XVIII

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encontro para a cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-201, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

Ares / Enero 1994

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para aprender
Fundado en 1879
Rúa Magdalena, 32-201, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

A meus pais,
a meus avós e a todos
aqueles que lles
precederon

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encontro por ca cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

Ateneo Ferrolán
Un lugar d' encontro para a cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena, 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

**MENTALIDADE E CULTURA
NO FERROL DO SÉCULO XVIII**

ATENEO FERROLÁN
Rúa Magdalena, 202 - FERROL

Texto: Fernando García González
Corrección Lingüística: Beatriz Bascoy Maceiras
Fotocomposición: PLUMA
Imprime: LUCAMI, Artes Gráficas (Betanzos)
ISBN: 84-920260-2-2
Depósito Legal: C-1599/97

AGRADECEMENTOS

En primeiro lugar quérolle mostra-lo meu agradecemento ó profesor Roberto López López, director desta tese de licenciatura, a súa axuda e dedicación. É tamén ós membros do tribunal María del Carmen Fernández Casanova, Ofelia Rey Castelao, Pegerto Saavedra e Alfredo Vigo Trasancos. Ós arquiteiros de San Francisco, San Julián, do Arquivo municipal de Ferrol e do Diocesano de Mondoñedo, así como ó persoal da biblioteca do Arsenal, que fixeron o imposible para me facilitar o traballo, e dun xeito moi especial a Anabel Cardiel Callejero encargada do Arquivo Histórico de Protocolos da Coruña. Tamén lle quero agradecer a súa axuda ós meus compañeiros Luis Menéndez Bueyes, Magaly Costas Costas, María Bobillo Vázquez-Monjardín, Mª Dolores Fraga Sampedro e Amparo Vázquez Lores.

Finalmente agradece-la súa colaboración a Pedro Montero Vilar e á súa familia, a Juan Pablo Naya Rodríguez, Malloya Dragó Molíns, Cristina Sañego Ferrero, Mª Jesús Varela Suárez, a Antonio García Baamonde, meu pai, a meu irmán Guillermo e en xeral a toda a miña ampla familia. E ó Ateneo Ferrolán, especialmente a Luis Calvo, por facer posible a súa publicación.

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para aprender
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

PRESENTACIÓN

O Ateneo Ferrolán presenta hoxe un traballo, tese de licenciatura, realizado dun xeito serio e rigoroso polo seu autor Fernando García, que nos ofrece unha ampla visión do Ferrol do século XVIII, desde uns aspectos, quizais pouco estudados ata agora.

A través dunha profunda investigación, recorrendo a tódalas fontes, tanto bibliográficas como documentais, coas dificultades que isto conleva no caso ferrolán, achéganos á nosa historia e axúdanos a coñecer un pouco máis das nosas orixes.

É importante salienta-lo modo exhaustivo co que o autor trata as fontes utilizadas para o seu traballo, análise e crítica, dándolle o seu labor a rigorosidade do científico, pero á súa vez nunha linguaxe accesible e comprensible que centra o interese do lector.

Así, Fernando, preséntanos a historia de Ferrol a través do estudio dos propios ferroláns, abordando para iso o sempre difícil campo das mentalidades. Utilizando como base fundamental os protocolos notariais, recolle os testamentos dos ferroláns do século XVIII e ofrécenos os seus sentimentos ante a morte, como se preparan para ela e como se enterran. Mais, Fernando quere ir máis alá, e amósanos tamén como se comportan na súa vida e así percorrendo as escolas, as bibliotecas particulares, coñecemos unha parte importante da cultura de Ferrol no século XVIII.

Non queremos rematar esta presentación sen recoñecer, unha vez máis, a colaboración da Fundación Caixa-Galicia, fundamental desde o principio na edición desta serie de Cadernos do Ateneo Ferrolán. Por último o noso agradecemento ó propio autor deste traballo, Fernando, e máis a Beatriz Bascoy, pola súa dedicación —nunha situación moi especial— para realiza-la corrección lingüística, así como para todas aquelas persoas que dalgún xeito veñen colaborando ano tras ano co seu esforzo a manter acesa esa pequena luz do noso Caderno co cal tentamos de iluminar anacos da nosa memoria histórica.

ATENEO FERROLÁN
decembro 1997

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para aprender
Fundado en 1879
Rúa Magdaleno, 34-284, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

	<i>Páx.</i>
I INTRODUCCIÓN	13
1 Ferrol durante o século XVIII	16
1.1 Ferrol antes da súa transformación en base naval	16
1.2 Ferro na segunda metade do século XVIII	17
1.3 A primeira metade do século XIX	17
1.4 Conclusións	18
2 Fontes: Características e representatividade	18
2.1 Os testamentos	18
2.1.1 Representatividade do testamento	19
2.1.2 Procedencia dos outorgantes	23
2.1.3 Caracterización socioprofesional	26
2.1.4 Debedores, testamenteiros e herdeiros	30
2.1.5 A saúde na hora de testar	33
3 As fontes municipais	34
II A RELIXIOSIDADE A TRAVÉS DOS TESTAMENTOS	
1 As cláusulas introductorias	37
1.1 Os encabezamentos	37
1.2 As declaracións de fe	38
1.3 As encomendacións	38
2 Os ritos funerarios	40
2.1 A elección da mortalla	42
2.2 O lugar de sepultura	45
3 Os sufraxios	50
3.1 Misas por unha vez	50
3.2 Fundacións	54
3.3 Capelanías	56
4 Legados píos	56
5 Mandas forzosas	59
III CULTURA	
1 Escolarización	63
1.1 As escolas municipais de primeiras letras	63
1.2 Outras escolas públicas	64
1.3 As escolas privadas	65
2 A alfabetización	65
3 As bibliotecas particulares	70
3.1 Tamaño e distribución	71
3.2 Contido temático	73
3.3 Conclusións	76
4 A arte no espazo doméstico	76
4.1 A iconografía de carácter relixioso	77
4.2 Iconografía profana	79
4.3 Conclusións	79
IV CONCLUSIÓNS	81
V FONTES	87
APÉNDICE DOCUMENTAL	95

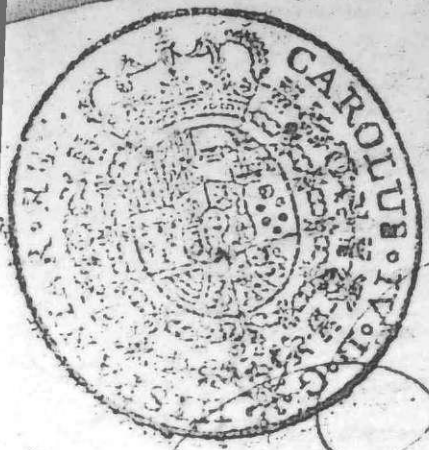

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para a cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

I INTRODUCCIÓN

En esta Villa de tres
 mil y trescientos noventa y quatro
 constituydo D. Josef Benito
 en demerada Villa, y de
 de q. fundo en su vida
 p. man. le toca, y por
 q. antes se halló de
 de quien dexara Tomas
 Silla, y lo hacen en el
 adonde dhen Samalong
 de Lubre, arraval de
 ferrador de Centeno por
 en una, y pinar de
 Dominio del Ordo
 re, y Nordest en cora
 za, y al Bendaval
 ag. dha piedra de tie
 rra particularm
 briel, y Andrea de
 secunda de esta dha
 re, o como les a como
 en lo q. conueniere
 tres señores
 me

Quinientos cuarenta y quatro mis.

**SELLO PRIMERO, QVINIENTOS,
 QVARENTA Y QVATRO MARA-
 VEDIS, AÑO DE MIL SETECIEN-
 TOS NOVENTA.**

En esta Villa de tres mil y trescientos noventa y quatro
 el diez y ocho dia del mes de
 D. Alfonso de S. Antonio
 de esta Villa de tres mil y trescientos noventa y quatro
 el dia de

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para aprender
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 702-351, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

INTRODUCCIÓN

O principal obxectivo desta investigación é o de comprobar ata qué punto as peculiaridades económicas e sociais dunha cidade como Ferrol no século XVIII se traducen ou non no ámbito dos comportamentos relixiosos e dos niveis culturais.

Ambas temáticas, a relixiosidade e a cultura, foron obxecto de interese dende hai moito tempo, pero no noso caso a orixe do achegamento a estes temas temos que buscalo no notable desenvolvemento nas últimas décadas da corrente historiográfica denominada *historia das mentalidades*. Dentro desta forma de facer historia, as análises da relixiosidade e a cultura constitúen dúas liñas de investigación cunha xa longa traxectoria; outros temas como a familia, a alimentación, as festas, a concepción do poder, os modos, etc, comezaron a se tratar máis recentemente.

Non é doado definir que se entende por historia das mentalidades. Quizais unha forma de achegarse sexa mediante a análise do método de traballo. Trátase pois dunha aproximación ó pasado na que prima a información cuantitativa e tendo a longa duración coma marco cronolóxico. Información cuantitativa porque tenta de recoller información do meirande número posible de xente, para coñece-lo seu comportamento diante dun

feito determinado; a utilización dun tempo longo porque, como parece lóxico pensar, as actitudes básicas e colectivas dunha sociedade transfórmanse a un ritmo lento¹. Sen entrar no debate acerca do concepto das mentalidades², seméllanos clara e máis o suficientemente flexible a definición que nos ofrece Bennassar: «*é un esforzo para coñecer e comprende-la actitude - ás veces consciente, e ás veces inconsciente- do meirande número de xente, no pasado, diante duns problemas*»³.

Na actualidade non podemos dicir que a historia das mentalidades sexa nova despois de tres décadas de desenvolvemento. Non pretendemos facer un exhaustivo percorrido historiográfico por este xa relativamente longo proceso, pois sería ocioso dado o número de publicacións que tratan este tema⁴. Pero si imos salienta-los fitos máis importantes, tanto da historiografía europea, como da nacional e rexional.

A relixiosidade e a cultura teñen unha traxectoria historiográfica diferente. A relixiosidade, especialmente aquela vinculada ó momento da morte, ocupa unha das principais correntes dentro da historia das mentalidades. A historiografía francesa foi pioneira neste aspecto ó aparecer nos anos setenta as obras de Lebrun⁵, Foisil⁶, Chaunu⁷, Aries⁸ o Vovelle⁹, por cita-los máis destacados. No

¹ A posibilidade de que a mentalidade colectiva se transforme nun tempo limitado semella, cando menos, discutible. Non embargantes M. VOVELLE nun traballo sobre a Revolución Francesa faise a pregunta de se é posible troca-la mentalidade popular en tan só dez anos, os da Revolución; sen chegar á unha conclusión moi clara, o autor semella decantarse por afirmar esta posibilidade (*La mentalidad revolucionaria*, Barcelona, 1989).

² Acerca deste debate pódese consultar: DUBY, Georges, «Histoire des mentalités», en *L'histoire et ses méthodes*, París, 1961, pp. 937-966; LE GOFF, Jaques, «Les mentalités, une histoire ambiguë», en *Faire l'histoire*, t. III, París, 1974, pp. 79-89; ARIES, Philippe, «L'histoire des mentalités», en *La nouvelle histoire*, París, 1978; BENINASSAR, Bartolomé, «Historia de las mentalidades», en *La historiografía de Occidente desde 1945*, Pamplona, 1985, pp. 155-164; e VOVELLE, Michel, *Ideologías y mentalidades*, Barcelona, 1985.

³ «Historia de las...», obr. cit., p. 213.

⁴ Por exemplo: LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «Comportamientos religiosos en Asturias durante el Antiguo Régimen», Gijón, 1989, pp. 21-33; GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «Actitudes ante la muerte, la religiosidad y mentalidad en la España moderna. Revisión historiográfica», *Hispania*, 176 (1990), pp. 1073-1090. Para Galicia contamos con: REY CASTELAO, Ofelia, «Evolución y resultados de los estudios sobre mentalidad y cultura en la Galicia del período moderno», *Hispania*, 176 (1990), pp. 1237-1258; e «Cultura y mentalidad en la Galicia del Antiguo Régimen: balance y perspectivas de dos décadas de investigación», en *Galicia e a historiografía*, Santiago, 1993, pp. 123-144.

⁵ *Les hommes et la mort en Anjou aux 17 et 18 siècle*, París, 1971.

⁶ «Les attitudes devant la morte au XVIII siècle: sépultures et suppressions de sépultures dans le cimetière parisien des Saints Innocents», *Revue Historique*, 516 (1974), pp. 303-330.

⁷ *La mort á Paris, XVI-XVIIIe siècles*, París, 1978.

⁸ *L'homme devant la mort*, París, 1977.

⁹ *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, París, 1978.

nos país tivo unha rápida acollida xa na mesma década dos setenta¹⁰, mais é logo da publicación en 1984 das actas do II Coloquio de Metodoloxía Histórica Aplicada (Santiago de Compostela, 1982), cando os estudos sobre relixiosidade acadan un gran desenvolvemento. A historiografía española sobre a relixiosidade centrouse principalmente na súa relación coa morte, no mundo urbano, e no século XVIII¹¹; aínda que tamén foron aparecendo traballos que trataban o conxunto do Antigo Réxime¹², ou o século XIX¹³. No caso de Galicia a situación é diferente, pois un considerable número de estudos de carácter rural abrangueron este tema¹⁴; e en canto ó mundo urbano a meirande parte das investigacións centráanse na cidade de Santiago¹⁵, que ten unhas características en

moitos xeitos opostas ás do noso caso, casi servindo de contrapunto urbano no marco galego.

En canto á bibliografía dos temas de cultura que aquí tratamos a súa orixe é máis variada. Por unha banda a historiografía anglosaxona amosou un gran interese polos temas de cultura dende finais dos sesenta, con obras dedicadas á alfabetización e máis ó sistema educativo, como as de Stone¹⁶, Lockridge¹⁷ o Houston¹⁸. Por outra banda a historiografía francesa ademais de tratar estes temas tamén se ocupa das bibliotecas particulares, a difusión dos libros ou a presenza de obxectos de arte no ámbito cotián¹⁹. Dende entón a liña de investigación da cultura, nos seus diversos niveis, tivo un notable desenvolvemento. En España a súa evolución é parella á da relixiosidade. Os

¹⁰ Neste sentido cabe destacar: BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «El sentido religioso del hombre ante la muerte en el Antiguo Régimen. Un estudio sobre archivos parroquiales y testamentos notariales», en *Jornadas de Metodología Histórica Aplicada*, vol. V, Santiago, 1975, pp. 181-197.

¹¹ Na actualidade existe unha ampla bibliografía arredor do tema. Sen ánimo de ser exhaustivos podemos destacar: en Andalucía, RIVAS ÁLVAREZ, José Antonio, *Miedo y piedad: Testamentos sevillanos del siglo XVIII*, Sevilla, 1986; REDER GADOW, Marion, *Morir en Málaga. Testamentos malagueños del siglo XVIII*, Málaga, 1986; PASCUA SÁNCHEZ, Mª José de la, *Vivir la muerte en el Cádiz del setecientos (1675-1801)*, Cádiz, 1990; GONZÁLEZ CRUZ, David, *Religiosidad y ritual de la muerte en la Huelva del siglo de la Ilustración*, Huelva, 1993. En Asturias LÓPEZ LÓPEZ, Roberto J., *Comportamientos religiosos en Asturias durante el Antiguo Régimen*, Gijón, 1989; y VAQUERO IGLESIAS, Julio Antonio, *Muerte e ideología en la Asturias del siglo XIX*, Madrid, 1991. Sobre o interior, LORENZO PINAR, Francisco Javier, *Muerte y ritual en la Edad Moderna. El caso de Zamora (1500-1800)*, Salamanca, 1991; y GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, *La economía de la vida y la muerte en el Valladolid de la Ilustración*, Valladolid, 1987. En Murcia contamos con PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio, *Testamento y buena muerte. Un estudio de mentalidades en la Murcia del siglo XVIII*, Murcia, 1987. Sobre as Illas Canarias HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Manuel, *La muerte en Canarias en el siglo XVIII*, Santa Cruz de Tenerife, 1990. Sobre Cataluña contamos cunha abondosa cantidade de artigos, por exemplo: MOLAS RIBALTA, Pere, «Religiosidad y cultura en Mataró. Caballeros y comerciantes en el siglo XVIII», en *II Congreso de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 95-114; GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo, «La muerte en Barcelona del Antiguo Régimen», en *II Coloquio de Metodología...*, pp. 115-124; o LÓPEZ MIGUEL, Olga, «La mort a Mataró», *Pedralbes*, 6 (1986), pp. 231-235. Do caso galego ocupámonos máis adiante.

¹² Por exemplo LÓPEZ LÓPEZ, Roberto J., *Comportamientos religiosos... obr. cit.*, analiza os séculos XVI, XVII, XVIII e a primeira metade do XIX; LORENZO PINAR, Francisco Javier, *Muerte y ritual en la Edad Moderna... obr. cit.*, trata os séculos XVI, XVII y XVIII.

¹³ Por exemplo VAQUERO IGLESIAS, Julio Antonio, «Muerte e ideología en la Asturias del siglo XIX», Madrid, 1991.

¹⁴ Como ocorre coas seguintes monografías comarcais galegas: BARREIRO MALLÓN, Baudilio, *La jurisdicción de Xallas a lo largo del siglo XVIII. Población, sociedad y economía*, Santiago, 1973; PÉREZ GARCÍA, José Manuel, *Un modelo de sociedad rural del Antiguo Régimen en la Galicia costera*, Santiago, 1979; REY CASTELAO, Ofelia, *Aproximación a una historia rural de la comarca de la Ulla (siglos XVII y XVIII)*, Santiago, 1981; SAAVEDRA, Pegerto, *Economía, Política y Sociedad en Galicia: la provincia de Mondoñedo, 1450-1830*, Madrid, 1985; aparte destas monografías tamén acerca do mundo rural contamos co artigo de BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «El sentido religioso del hombre ante la muerte en el Antiguo Régimen. Un estudio sobre archivos parroquiales y testamentos notariales», en *Jornadas de Metodología Histórica Aplicada*, t. V, Santiago, 1975, pp. 181-197.

¹⁵ Contamos cun relativamente abondoso número de investigacións centradas tanto en aspectos culturais como de relixiosidade arredor da cidade de Santiago, por exemplo BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «Las clases urbanas de Santiago en el siglo XVIII: definición de un estilo de vida y de pensamiento», en *Historia Social de Galicia en sus Fuentes de Protocolos*, Santiago, 1981, pp. 449-494; REY CASTELAO, Ofelia, «El clero urbano compostelano a fines del siglo XVII: mentalidad y hábitos culturales», en *Historia social de Galicia... obr. cit.*, pp. 495-519; GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «La vivencia de la muerte en las ciudades del Antiguo Régimen: Santiago en los siglos XVII al XIX», en *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*, Santiago, 1989, pp. 179-198, - «La mortaja religiosa en Santiago entre los siglos XVI y XIX», *Compostellanum*, 3-4 (1990), pp. 271-295; GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy, «La cultura libresa de una ciudad provincial del Renacimiento», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, Santiago, 1984, pp. 147-163; ROZADOS FERNÁNDEZ, M^a de los Ángeles, «La iconografía religiosa a través de los inventarios post mortem: Santiago de Compostela en el siglo XVI», *Compostellanum*, 3-4 (1986), pp. 411-416.

¹⁶ «Literacy and education in England 1640-1900», *Past and Present*, 42 (1969), pp. 69-139.

¹⁷ *Literacy in Colonial New England*, Nueva York, 1974.

¹⁸ «The literacy myth?: illiteracy in Scotland 1630-1760», *Past and Present*, 96 (1982).

¹⁹ Como por exemplo: FURET, François y OZOUF, Jacques, *Lire et écrire. L'alphabétisation des Françaises de Calvin à Jules Ferry*, París, 1977; QUENIART, Jean, *Culture et société urbaines dans la France de l'Ouest au XVIIIe siècle*, París, 1978; PARDAILHÉ-GALABRUN, Annik, *La naissance de l'intime. 3000 foyers parisiens XVII-XVIII siècles*, París, 1988; o CHARTIER, Roger, (dir), *Histoire de l'édition française*, París, 1991.

principais esforzos centranse en determina-los niveis de alfabetización, a educación e as bibliotecas privadas²⁰.

Partíndo dunha forma de facer historia propia da historia das mentalidades achegámonos a dous temas concretos: a relixiosidade e a cultura. Para desenvolve-lo primeiro recorreremos principalmente como fonte ós testamentos. Esta fonte ofrece grandes vantaxes como son un contido rico en información, e un número dabondo que permite unha significativa representatividade social. Pero tamén ten os seus inconvenientes: sobrerrepresenta socialmente ás capas máis favorecidas, e céntrase nun aspecto concreto das actitudes relixiosas, as vinculadas coa morte²¹. Para suplir dalgunha maneira estes inconvenientes recorreremos a fontes de carácter municipal, parroquial e impresas. Ó utilizarmos dun xeito primordial como fonte o testamento centrámonos nos aspectos da relixiosidade ligados ó momento da morte, o cal non quere dicir que o obxecto deste estudio sexa a morte en si, senón máis ben o achegamento a unhas actitudes e comportamentos persoais de carácter relixioso dos que a morte actúa coma catalizador. Por suposto, non pretendemos esgota-lo tema da relixiosidade, que ten outros moitos aspectos coma as agrupacións de carácter relixioso -confrarías-, as actitudes relixiosas cotiás, as de carácter especial ou festivo, etc, que poderán ser obxecto doutra investigación.

En canto á cultura, tomando o termo nun amplo sentido, centrámonos naqueles aspectos da cultura dos que a transmisión se fai dun xeito escrito -alfabetización, educación e bibliotecas- e nos elementos artísticos máis cotiáns, aqueles que

se atopan no espazo doméstico. Recorremos a diferentes fontes para os diversos aspectos que tratamos. Para o nivel cultural máis básico, a alfabetización, acudimos á capacidade de firma a través dos testamentos. Para coñece-lo sistema educativo utilizamos fontes máis variadas, especialmente fontes municipais e algunhas impresas como estudos históricos decimonónicos que abordan esta problemática, ou algúns coetáneos de carácter estatístico. En parte porque esta investigación cinguese ós niveis máis básicos da educación, e en parte pola dificultade de acceder á documentación conservada no Arquivo Xeral da Armada, en Viso del Marqués (Ciudad Real), non tratámo-la variada e rica influencia educativa e cultural que sobre a poboación de Ferrol tiveron, sen dúbida, os estaleiros militares e a Armada. Decatámonos que isto completaría a visión do sistema educativo pero teremos que deixalo para unha futura investigación.

Finalmente para o achegamento ás bibliotecas e ós obxectos artísticos de carácter particular recorreremos a outro tipo de protocolos, os inventarios post mortem e outras escrituras que conteñan relacións de bens, como as partillas.

Como sinalamos ó comezo desta introducción, para ambos temas escollemos como marco cronolóxico e xeográfico a vila de Ferrol no último século e medio do Antigo Réxime. A elección do marco cronolóxico veunos dada principalmente porque a documentación dispoñible obriga a traballar case exclusivamente sobre este século; a penas contamos con fontes de protocolos e parroquiais anteriores á segunda metade do século XVII, e de carácter municipal anteriores ó século

²⁰ A bibliografía española sobre estes temas é abondosa, na meirande parte trátase de niveis de alfabetización urbanos atopados mediante o recurso ós protocolos, análise de bibliotecas particulares e en menor medida do sistema educativo, como por exemplo: CHEVALIER, Maxime, «Lectores y lecturas en la España del siglo XVI y XVII», Madrid, 1976; BERGER, Philipe, «Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento», Valencia, 1987; LÓPEZ LÓPEZ, Roberto J., «Lectores y lecturas en Oviedo durante el Antiguo Régimen», en *Actas del Ier Congreso de Bibliografía Asturiana*, Oviedo, 1989, pp. 781-801; BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «Alfabetización y lectura en Asturias» *Revista U.N.E.D.*, 4 (1989), pp. 115-134; VENTURA i MUNNÉ, Montserrat, «Lletrats i il·letrats en una ciutat de la Catalunya moderna: Mataró, 1750-1800», *Pedralbes*, 6 (1986), pp. 257-263; GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «El nivel cultural de los vallisoletanos a través de la documentación testamentaria en la época de Carlos III», en *Actas do Congreso Internacional sobre «Carlos III y la Ilustración»*, vol. III, Madrid, 1989, pp. 371-389; ÁLVAREZ SANTALÓ, Carlos, «Adoctrinamiento y devoción en las bibliotecas sevillanas del siglo XVIII», en *La religiosidad popular*, t.II, Barcelona, 1989, pp. 21-45. En Galicia a tónica é moi similar, contamos con traballos que se achegan ó tema da alfabetización como GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy, «Niveaux d'alphabétisation en Galice (1635-1900) en *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne XVI-XIXe siècles*, París, 1987; outros estudos tratan tanto a alfabetización e o sistema educativo como SANZ GONZÁLEZ, Margarita, «Alfabetización y escolarización en Galicia a finales del Antiguo Régimen», *Obradoiro*, 1 (1992), pp. 229-249; finalmente tamén sobre as bibliotecas como BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «Las clases urbanas de Santiago en el siglo XVIII: definición de un estilo de vida y pensamiento», en «Historia Social de Galicia en sus fuentes de protocolos», Santiago, 1981, pp. 449-485; o GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy, «La cultura libresca en una ciudad provincial del Renacimiento», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t.II, Santiago, 1984, pp. 145-163.

²¹ Sobre o valor e a problemática das fontes de protocolo pódese consultar, por exemplo, POISSON, Jean-Paul, «Histoire et actes notariés. Problématique et méthodologie», en *Les actes notaires. Sources de l'histoire sociale, XVI-XIXe siècle*, Estrasburgo, 1979, pp. 18-24; ou EIRAS ROEL, Antonio, «Tipología documental de los protocolos gallegos», en «Historia Social de Galicia en sus Fuentes de Protocolos», Santiago, 1981, pp.

XVIII. Pero ademais o século XVIII é o de gran cambio para Ferrol e, como xa dixemos, o noso principal obxectivo é coñecer ata que punto este cambio afectou ás actitudes relixiosas e culturais dos seus habitantes.

1 FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII

A falta de estudos actuais sobre a historia da cidade de Ferrol, parécenos oportuno facer unha pequena introducción como marco de referencia ó tema deste traballo.

A bibliografía coa que contamos sobre Ferrol pódese dividir entre unha bibliografía erudita do século pasado, da cal o mellor expoñente é o libro de J. Montero Aróstegui²², e unha bibliografía actual centrada en aspectos urbanísticos, aínda que non exclusivamente²³. Esta introducción basearase nesta bibliografía e nalgúns datos aportados pola nosa propia investigación.

O espazo temporal que ocupa este traballo coincide con tres etapas ben diferenciadas da historia da cidade de Ferrol²⁴: un primeiro período no que se trata dunha vila mariñeira de escasas dimensións; unha segunda etapa que ocupa a segunda metade do século XVIII e que se corresponde co momento de construción da base naval e da cidade ó seu carón; e por último, unha terceira etapa que comezaría co inicio do novo século na cal a conxuntura política tanto nacional como internacional afundirán a cidade nunha crise de considerables dimensións.

Por suposto dentro de cada etapa descrita prodúcense variacións, mais para o obxecto deste traballo presentan un meirande interese os cambios nunha duración media ou longa. Ademais unha análise pormenorizada de aspectos económicos, sociais, demográficos, institucionais, etc. excedería do obxectivo desta introducción.

1.1 Ferrol antes da súa transformación en base naval

Se en xeral dispomos de poucas fontes e bibliografía para coñecer-lo pasado de Ferrol, desta época a penas contamos con datos dispersos²⁵.

Para empezar non dispomos de datos excesivamente fidedignos sobre a poboación da Vila nesta etapa. Parece ser que segundo o Vecindario Xeral de 1717 había 315 veciños²⁶; Montero Aróstegui utilizando fontes municipais dá unha cifra de 222 veciños en 1736, e 455 en 1746 a piques de se inicia-la construción dos estaleiros de Estaleiro²⁷. A pesar de que estes datos non foron analizados de forma crítica, podemos tomalos como un referente e asignar en torno a 300 veciños para o Ferrol anterior ás Obras Reais.

Pero se sobre demografía temos poucos datos, sobre economía ou estrutura social practicamente non saímos do tópico de supor que Ferrol era unha vila mariñeira e agrícola. A composición social dos testantes nesta época arroxa algo de luz sobre este tema, aínda sabendo que nos testamentos está máis representada á parte da socie-

²² Historia y descripción de la ciudad y el departamento naval de Ferrol, Madrid, 1859 (reed. Ferrol, 1973). Outros traballos destas características, aínda que en xeral conteñen menos información, son: ALONSO LÓPEZ y NOBAL, J., Consideraciones generales sobre varios puntos históricos y económicos a favor de la libertad y fomento de los pueblos y noticias particulares de esta clase relativos a El Ferrol y su comarca, Madrid, 1820; BAAMONDE ORTEGA, J., Álbum pintoresco, geográfico, estadístico, histórico y descriptivo de la ciudad departamental marítima de Ferrol y sus alrededores, Ferrol, 1867; NOVO Y GARCÍA, V., Historia de Ferrol, La Coruña, 1883; TAXONERA, L., El Arsenal de Ferrol: apuntes históricos y descriptivos recopilados, Ferrol, 1888; y VAAMONDE LORES, C., Ferrol y Puente deume, La Coruña, 1909.

²³ TARRAGÓ CID, S., VIGO TRASANCOS, A., y RODRÍGUEZ VILLASANTE, J., *El barrio de la Magdalena del Ferrol*, Santiago, 1980; VIGO TRASANCOS, Alfredo, *Arquitectura y urbanismo en el Ferrol del siglo XVIII*, Santiago, 1984; CLEMENTE CUBILLAS, Enrique, *Desarrollo urbano y crisis social en Ferrol*, Salamanca, 1984; RODRÍGUEZ VILLASANTE, Juan Antonio, *Tecnología y arte de la Ilustración: la arquitectura e ingeniería de Sánchez Bort en su obra pública, la industria y los arsenales de marina*, Ferrol, 1988; SAMBRICIO, Carlos, «El arsenal de Ferrol», en *Territorio y ciudad en la España de la Ilustración*, Madrid, 1991, pp. 431-462. E os artigos de SÁNCHEZ YAÑEZ, Margarita, «La villa de Ferrol en la primera mitad del siglo XVIII, (1)», *Estudios Mindonienses*, 1 (1985), pp. 185-206; «La villa de Ferrol en la segunda mitad del siglo XVIII, (2)», *Estudios Mindonienses*, 2 (1986); e «Ferrol 1750-1800», *Estudios Mindonienses*, 7 (1991), pp. 227-292.

²⁴ Ferrol foi unha vila ata que por Real decreto do 13 de outubro de 1858 se lle concedeu o título de cidade.

²⁵ Ademais da información interesante pero incompleta que nos ofrece J. MONTERO ARÓSTEGUI, a penas contamos con bibliografía que trate este período da historia ferrolá; outra vez máis contamos con estudos de carácter urbanístico: RODRÍGUEZ VILLASANTE, Juan Antonio, *Ferrol 1730. Tejido urbano y arquitectura de una población costera del norte de Galicia*, Ferrol 1980; y SÁNCHEZ YAÑEZ, Margarita, «A vila de Ferrol na primeira metade do século XVIII», *Estudios Mindonienses*, 3 (1987), pp. 283-328, este último artigo centrado nalgúns precisións sobre o urbanismo da Vila nesa primeira metade do século XVIII.

²⁶ GARCÍA LOMBARDEIRO, J., *La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen*, Madrid, 1973, p. 165.

²⁷ MONTERO ARÓSTEGUI, José, *obr. cit.*, p. 207; utilizando fontes municipais realiza unha táboa coa poboación de Ferrol dende 1736 a 1857; por desgracia ó non realizar este autor unha análise das fontes consultadas non podemos estar seguros do valor dos datos que nos ofrece.

dade mellor situada. Temos que entre 1680 e 1720 os pescadores e as súas mulleres supoñen o 17% dos que testan, sendo o grupo social máis representado nesta etapa, o que nos pode facer pensar en que a actividade pesqueira é cando menos das principais da Vila. Pola súa banda o que poderíamos chama-lo mundo agrario tamén está moi presente, non só polos que son agricultores, un 7%, senón tamén polos fidalgos propietarios de terras que viven en Ferrol, un 10% da mostra; ós que poderíamos uni-lo 12% correspondente a rexedores e os seus familiares pois pertencen a este mesmo grupo socioeconómico. Finalmente outras ocupacións coma o comercio e os artesáns teñen unha presenza menor pero non rexeitable, entre un 5 e un 7%.

En resumo, trátase pois dunha vila de non moi grandes dimensións, na cal a principal actividade é a pesca, e en menor medida, a agricultura. A presenza de comerciantes, artesáns e profesionais liberais completarían as funcións desta vila como centro de servizos do área rural próxima.

1.2 Ferrol na segunda metade do XVIII

Nesta etapa a pequena vila mariñeira vaise converter nun dos centros urbanos de meirande entidade de Galicia. Podemos situar en torno ó ano 1750 o inicio desta grande transformación; aínda que anteriormente xa se deran pasos cara a este gran cambio, non é ata este ano que se decide trasladar os estaleiros e o arsenal a Ferrol dende A Graña. Esta nova especialización da Vila na construción e mantemento da Armada ten a súa orixe no reformismo borbónico que pretende dotar a España dunha potente mariña capaz de defende-lo seu vasto imperio. Deste interese xorde a necesidade de crear unha importante base naval no norte da Península; Ferrol pola súa situación estratéxica e polas vantaxes naturais do seu emprazamento resulta o lugar idóneo para situar esta base naval.

En 1726 Ferrol é declarado capital do recién creado Departamento Naval do Norte, logo cha-

mado do Cantábrico; en 1733 o conde de Lemos cede o señorío das vilas de Ferrol e A Graña á Coroa. Entre 1730 e 1735 empezan a saír os primeiros buques dos estaleiros da Graña. Ata 1750 non se constrúe o estaleiro de Esteiro e inicianse as obras do arsenal de Ferrol, persuadidos das vantaxes deste porto sobre o da Graña, polo demais a escasa distancia un doutro²⁸.

A partir de entón prodúcese un cambio total na vila. A construción dos arsenais, o traballo nos estaleiros e máis a construción da nova cidade van atraer un bo número de novos poboadores²⁹. Así, se dicíamos que na primeira metade do XVIII habitaban Ferrol en torno a 300 veciños, en 1787 cando este proceso de construción está a chegar a súa fin, a vila conta con 24.993 habitantes, ademais cun carácter demográfico específico cunha predominancia do sexo masculino, a diferenza do resto do mundo urbano galego, e unha baixa capacidade de reprodución. Un modelo demográfico que como escribe A. Eiras é «incapaz de sobrevivir, e que anuncia o pronto derrumbamento da estrutura demográfica ferrolana xa na primeira metade do século XIX»³⁰.

Este rápido crecemento demográfico da segunda metade do século correspóndese cun cambio tamén moi profundo nas estruturas sociais. Aínda que non contamos con traballos que traten o tema social non resulta difícil supor como estaría composta a meirande parte desta nova sociedade ferrolá: traballadores da «Maestranza» e militares. Así é como nola reflicten os testamentos, pois a estes dous grupos pertencen o 75% dos outorgados entre 1795 e 1799. Económicamente Ferrol tamén vai depender a partir de entón da súa función como base naval e estaleiro.

En resumo, Ferrol é nesta etapa un centro urbano en expansión que sofre grandes transformacións demográficas, económicas e sociais:

1.3 A primeira metade do século XIX

Pero o proceso de crecemento anterior vese interrompido dende finais do século XVIII; a partir de entón a vila vai sufrir moi directamente os

²⁸ MONTERO ARÓSTEGUI, J., *obr. cit.*; ó longo desta obra vense máis polo miúdo todos estes fitos da historia ferrolá

²⁹ Entre 1787 e 1789 o 82,9% dos homes e o 64,4% das mulleres son forasteiros, segundo os rexistros parroquiais, MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Enrique, BURGO LÓPEZ, Mª Concepción, e GONZÁLEZ LOPO, Domingo «Inmigración urbana en la Galicia del Antiguo Régimen: Santiago, Tuy y Ferrol a finales del siglo XVIII», en *Actas de la I Conferencia Europea de la Comisión Internacional de Demografía Histórica*, vol. II, Santiago, 1993, p. 394.

³⁰ EIRAS ROEL, Antonio, «Una primera aproximación a la estructura urbana de Galicia en el censo de 1787», en *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*, Santiago, 1989, p. 175.

avatares políticos que pechan esta centuria e inician a seguinte. A Revolución Francesa, as campañas napoleónicas, a Guerra da Independencia, a independencia dos países americanos, os levantamentos liberais e as represións absolutistas acababan afectando dun xeito directo unha praza de grande importancia estratéxica e moi dependente do Estado, como é Ferrol.

Esta situación de crise tivo unhas repercusións demográficas e económicas moi acusadas. A poboación pasou de 24.000 habitantes en 1787 a 12.000 en 1813³¹ e 16.000 en 1843³².

Este retroceso demográfico é parello á práctica paralización da principal actividade económica de Ferrol, a construción de barcos. Entre 1750 e 1799 saíron dos estaleiros ferroláns unha media cercana a tres buques por ano, mentras que entre 1800 e 1835 a media é de 0,1. Ademais entre 1804 e 1824 non se botou nen un só. Por suposto habería que facer un estudo non unicamente do número senón tamén do tipo de buques construídos, pero de tódolos xeitos a diferenza é o suficientemente significativa.

Esta crise económica non afectou en cambio á composición social da poboación, ou polo menos é o que parecen indicar os testamentos, entre 1831 e 1835 o 90% dos outorgantes son militares ou traballadores da «Maestranza». No censo de 1857 de 5.944 persoas que compoñen a poboación activa de Ferrol 2.001 son militares, e 2.380 traballadores da «Maestranza», o que supón o 73% da poboación activa³³.

1.4 Conclusións

Como vimos prodúcese en liñas xerais unha evolución que ten como eixo a construción dos arsenais e do estaleiro, e a nova poboación. Con anterioridade a este momento Ferrol era unha vila de non moi grandes dimensións dedicada principalmente á pesca. A partir de entón convértese nun importante porto militar e nun relevante centro urbano dentro de Galicia, o cal fará que cam-

bie non só a súa fisonomía, senón tamén a súa organización social e económica. Pero a súa excesiva dependencia dunha soa actividade a conta das finanzas do Estado, a construción e o mantemento da Armada, levaríana á súa ruína cando este se atope mal de fondos ou nunha posición inestable, como ocorre dende principios do século XIX.

2 FONTES: CARACTERÍSTICAS E REPRESENTATIVIDADE

Para o coñecemento das actitudes relixiosas baseámonos no estudo dos testamentos e inventarios post mortem; ademais para matizar ou completar distintos aspectos recorreremos tamén a documentación parroquial e municipal, especialmente libros de actas. Como os inventarios post mortem e as fontes parroquiais utilizámolas en apartados posteriores deixamos a súa explicación para máis adiante.

2.1 Os testamentos

Son a fonte principal desta investigación; por mor da súa relativa abundancia e para poder realizar un estudo comparativo establecemos uns anos-mostra e realizando un baleirado total deles.

O criterio de selección veu determinado en parte pola disponibilidad das fontes. O comezo do noso traballo establecemos cinco anos ó comezo de século, a mediados e a finais, así como outros cinco na primeira metade do século XIX, 1831-1835, coincidindo coa fin política do Antigo Réxime no momento de acceder ó trono Isabel II. A escanza de documentación de principios do século XVIII fíxonos ampliar este período de cinco a corenta anos, e aínda así atopámonos cunha masa documental escasa. Tamén ampliamos-lo período de mediados de século ata baleirar dez anos, 1751-1760, polo mesmo motivo. Finalmente nos cinco anos finais de século evitamos-lo ano 1800 por se producir nese ano un asedio á vila que

³¹ MONTERO ARÓSTEGUI, José, *obr. cit.*, p. 207.

³² MADDOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 1845 (ed. facsímil, Galicia, t. III, p. 535).

³³ MONTERO ARÓSTEGUI, José, *obr. cit.*, p. 209. Aínda que é posible que o número total de traballadores da «Maestranza» sexa menor, pois a cifra de 2.380 refírese o número de xornaleiros, se ben a clasificación por oficios que este autor semella indicarnos que o que dun xeito xenérico chama xornaleiros son principalmente traballadores da «Maestranza».

	1680-1720	1751-60	1795-99	1831-35	Total
Mulleres	23	41	70	146	280
Homes	28	67	93	119	307
Conxuntos	4	8	26	24	62
Total	55	116	189	289	649
Tl. outorg.	59	124	215	314	712

TÁBOA 1 Número e distribución dos testamentos.

puido distorsiona-la mostra³⁴. Ó remate atopámonos con 712 outorgantes nun total de 649 testamentos repartidos como se pode ver na táboa 1.

Os testamentos conxuntos ou mancomunados na súa maioría realízanse por esposos, pero tamén atopamos dous casos nos que o outorgan os irmáns³⁵.

A mostra non resulta excesivamente abondosa, pero cremos que é o suficientemente representativa; quizais non o pareza tanto na primeira cata polo reducido do número da mostra. Aínda que hai certos indicios que nos poden facer pensar que si o é suficientemente, como o feito de que os comportamentos dos testadores non presenten excesivas diferencias; ou que a distribución socio-profesional, aínda tendo en conta a meirande representatividade das capas máis favorecidas nos testamentos, se correspondería coa que era de esperar nunha pequena vila mariñeira como era Ferrol nesta época: sobre todo pescadores e élites relacionadas co goberno municipal. Ademais ó tratarse do baleirado completo non existe posibilidade de aumentala mostra. As seguintes catas manteñen entre elas certas similitudes suficientes como para pensarmos que non se producen distorsións na representatividade.

Entre os testamentos consultados a maioría son de tipo aberto e realizados diante do escribán. Unha parte pequena e ademais en diminución ó longo da mostra supoñena as corroboracións de testamentos ológrafos. Finalmente atopamos un caso de corroboración de testamento oral³⁶, e dúas últimas vontades nas que dous mariñeiros próxi-

mos a embarcar detallan as disposicións sobre os seus bens eliminando tódalas cláusulas relixiosas³⁷.

Á parte destes testamentos, baleiramos parcialmente outros sesenta para comprobar un dato concreto, o nivel de aceptación dunha medida municipal de 1804 que prohibía o enterramento nos templos.

En canto á área xeográfica este traballo circunscribe á vila de Ferrol, tomando como marco a xurisdicción eclesiástica da parroquia de San Xiao, o Ferrol Vello, o barrio de Esteiro, o ensanche da Madalena e os barrios case rurais de Recemil e Canido. Non incluímos nin a área rural do concello nin a vila da Graña, que tamén pertence á xurisdicción municipal, pois o obxecto deste estudio é a vida urbana.

2.1.1 Representatividade do testamento

A validez da maioría das conclusións que podamos ofrecer neste traballo dependerá do grao de representatividade que teñan os testamentos, pois son a fonte principal na que nos baseamos. De aquí a importancia de calculalo máis acertadamente o nivel de implantación na sociedade da práctica testamentaria. Unha difusión excesivamente reducida levaríanos a tomalas conclusións como demasiado suxeitas á casualidade, e polo tanto cunha fiabilidade discutible.

Para coñecer esta representatividade, viéronse utilizando varios métodos, como o de contabilizala porcentaxe de testamentos entre as escritu-

³⁴ Pensamos que se pode producir unha certa distorsión polo bloqueo naval posterior á batalla que provocou un grave problema de abastecemento, e non tanto polo asedio en sí, pois a súa importancia é máis ben simbólica, xa que só durou dous días, do 25 ó 26 de agosto de 1800, e a Plaza non chegou a ser tomada pola Armada Británica.

³⁵ Trátase de Mª Luisa e Mª Andrea Leal, fillas dun capataz de calafates, ano 1832, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1639, f. 350; e Diego e María Fernández Bior, ano 1833, id., leg. 1839, f. 108.

³⁶ O testamento de Isabel Arichavaleta, de Bilbao, corroborado ante escribán pola súa nai María Elorriaga en 1756, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 701, f. 27.

³⁷ Nos testamentos de Vicente Bispo de San Mamed de las Grañas del Sor, en 1798, id., leg. 1310, f. 342; e José López Villarino de Mondoñedo, en 1799, id., leg. 1311, sf.

ras protocolizadas, pero este método ten o inconveniente de non depender únicamente do interese polos testamentos, senón tamén das variacións das demais escrituras³⁸. Para o caso español o método máis útil resulta o de recorrer ós rexistros parroquiais de defuncións. Os párrocos tiñan a obriga de rexistrar se o defunto fixera ou non testamento; se o facía diante de que notario³⁹, ou diante de que testemuñas, e rexistraba tamén outro tipo de disposicións que non eran protocolizadas, o cal pode achegarnos ó comportamento desa poboación que por motivos xeralmente económicos, non testaba⁴⁰.

Como vemos esta fonte permítenos coñecer a porcentaxe de poboación que se preocupa de deixar algo disposto, cantos deles acuden ó notario ou escribán para facelo, e polo tanto cal é o valor real de representación da fonte que utilizamos.

Para o caso ferrolán contamos co rexistro da parroquia de San Xiao dende 1613, faltando algúns anos na primeira metade do século XVIII. Esta parroquia é a única que hai na vila ata o establecemento na segunda metade do século XVIII das parroquias castrenses: a parroquia castren-

se de San Fernando de Esteiro; a parroquia castrense de Ferrol, que despois da desamortización ocupará a antiga igrexa conventual de San Francisco; e a parroquia de «Nosa Señora dos Dolores» do Hospital Naval de Esteiro, que levaba o rexistro dos que morrían neste centro⁴¹.

Para coñecer a evolución da representatividade baleiramos a totalidade dos rexistros cinco anos a principios do século XVIII, outros tantos a mediados, ó remate e nos anos trinta do século seguinte. Por haber un número escaso de defuncións ampliamos a mostra incluíndo os cinco últimos anos do século anterior.

Na táboa 2 podemos ver a extensión do feito dispositivo, tomando tódolos rexistros nos que aparece algún tipo de disposición. Por razóns obvias non temos en conta os párvulos neste reconto.

Pero neste traballo recórrese a un tipo concreto de disposicións, as que son protocolizadas. Na táboa 3 podemos ver a tipoloxía de disposicións que se nos presenta.

Algunhas das formas de disposición que vemos na táboa anterior son claramente protocolizadas, coma os testamentos ante notario. Outras non

Años	Dispoñen		Non dispoñen		Total Nº
	Nº	%	Nº	%	
1696-1705	68	49	70	51	138
1696-1700	31	41	44	59	75
1701-1705	37	59	26	41	63
1751-55	193	16	1.042	84	1.235
1795-99	268	19	1.127	81	1.395
1831-35	338	32	725	68	1.063
Total	867	23	2.964	77	3.831

TÁBOA 2 Presencia de disposicións nos rexistros de defuncións.

³⁸ Sobre estes e outros métodos, véxase VOVELLE, Michel, «Un préalable à toute histoire serielle: la représentativité sociale du testament (XIV-XIX siècles)», en *Les actes notairés. Source de l'histoire sociale, XVI-XIX siècles*, Estrasburgo, 1979, pp. 257-277.

³⁹ Por exemplo na partida de defunción de María Luisa de Lago, muller de José Fernández Casanova, grumete embarcado ó servizo de S. M., morta o 5 de abril de 1799, o párroco don Juan Andrés Bouzamaior anota: «hizo testamento por ante el escribano Gonzalo Antonio Sánchez y Couso, en el año noventa y siete, en que dejó asista a su entierro quince sacerdotes, y la comunidad de San Francisco y los mismos en las honras; dejó doce misas botivas, cuatro al entierro, cuatro a dichas honras, y cuatro a imágenes de su devoción, dejó así mismo que el importe de las tres cuartas partes de sus bienes raíces se le distribuyan en sufragios y misas por el bien de su alma y de sus padres y mas almas del Purgatorio, y así mismo se le distribuyan la mitad de sus muebles, y su ropa, de lo remanente deja por heredera a su hermana María de Lago, vecina de Santa María de Regua» (APCSF, libro de defuncións da parroquia castrense de San Fernando de Esteiro n.2, f. 33 vto.)

⁴⁰ Como aparece na partida de defunción de Josepha Sánchez, natural de Jumilla (Murcia), casada co soldado Cristobal de Pazos, e morta o 20 de agosto de 1770. O cura castrense provisional don Simón Antonio Folgeyra y Saavedra, anota: «No hizo testamento por no tener de que: fue amortajado su cadáver en una túnica de picote. A cuyo entierro asistieron tres capellanes y en dicha iglesia [San Francisco] la comunidad» (APCSF, Libro de defuncións da parroquia castrense de Ferrol n.1, f. 9)

⁴¹ Os rexistros de defunción da parroquia castrense de San Fernando de Esteiro inicianse en 1768, os da parroquia castrense de Ferrol en 1769, e os da capela de «Nosa Señora dos Dolores» do Hospital Naval en 1799.

	1696-1705		1751-55		1795-99		1831-35		Total	
	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%
Testamento ante notario.	15	22	58	30	197	73	322	95	592	68
Memoria simple de testamento.	52	76	112	58	28	10	192	22		
Verbais.	1	1	16	8	15	5,5	13	4	45	5
Ante o contralor.*	27	10	27	3						
Militares	1	0,3	1	0,2	2	0,2				
Poder para testar.	6	3	6	0,6						
Extraxudiciais.	2	0,5	2	0,2						
Otros**	1	0,5	1	0,1						

* Administrador nos Hospitais Militares.
 ** Indicaba certas disposicións no seu libro de goberno.

TÁBOA 3 Tipoloxía das últimas vontades a través dos rexistros de defuncións.

	A Testamentos	B Memorias Simples	C A+B	D Outros
1696-1705	11	38	48	1
1751-55	5	9	14	1
1795-99	16	2	18	3
1831-35	30	30	1	
Total	16	5	21	2

TÁBOA 4 Porcentaxe de testamentos outorgados en relación co número total de difuntos en idade de testar.

o son, coma as disposicións verbais. As memorias simples de testamento resultan máis difíciles de encadrar pois este tipo de disposicións non sempre era corroborado polos escribáns ou notarios. Por este motivo, na táboa 4 puxemos xuntos e por separado os testamentos ante notario e as memorias simples. Seguramente o resultado que máis se achega á verdadeira implantación das disposicións ante escribán sexa un promedio entre os resultados das columnas A e C.

Visto o anterior, podemos establecer en torno a un 20% o nivel de representación da fonte utilizada. É unha porcentaxe suficientemente representativa; ademais a fonte parroquial permítenos coñecer parte do que dispón o resto da poboación, e en liñas xerais non difire do que solicitan os que fan testamento. Trátase da elección dun lugar de sepultura, ou un sudeiro concreto, ou en menor medida disposicións sobre sufraxios; todo o cal encaixa coas disposicións recollidas polos testamentos.

Pero este 20% de representatividade non é estático, a mostra presenta unha evolución non lineal. A principios do século XVIII a tendencia a realizar memorias simples en vez de testamentos

fai difícil definir cal é o auténtico nivel de representación, aínda que para a representatividade que nos interesa podemos perfectamente sumar ambos tipos de disposicións, porque aínda que todas as memorias simples non se protocolicen, as que poidemos estudar non difiren nas súas disposicións dos testamentos; co cal podemos establecer para esta etapa inicial un alto grao de representatividade, sobre todo tendo en conta a etapa posterior. Nesta etapa intermedia prodúcese un auténtico descenso da representatividade, en torno ó 14%, ademais neste momento os testamentos son parcos en información e reducidos en tamaño. Semellante caracterización provén con moita probabilidade das circunstancias peculiares que vive a vila no momento de se realiza-las Reais Obras. Se é lóxico pensar que a motivación económica xoga un papel destacado á hora de outorgar testamento, é moi posible que esta redución no seu uso a mediados de século se deba a unha tamén lóxica pauperización relativa da poboación, ó chegar a Ferrol gran cantidade de man de obra non cualificada para a construción *ex novo* da base naval e a cidade que a alberga.

Posiblemente co paso do tempo, cando esta

sociedade nova se vai asentando, prodúcese o efecto contrario dun relativo enriquecemento, e polo tanto, un aumento do uso do testamento, 18% ó remate do século XVIII e 30% entre 1831 e 1835. Con isto non pretendemos que esta sexa a única causa, pero si semella se-la máis influínte.

Á hora de comparar con outros casos no ámbito rexional e nacional atopámonos coa dificultade de que son escasos os estudos que tratan o problema da representatividade, e aínda cando o fan en múltiples casos unicamente se deteñen en anos concretos sen poder coñece-la a súa evolución.

Para Galicia coñecemos os datos sobre a cidade de Mondoñedo⁴²; entre 1753 e 1770 testan un 15% dos varóns que morren e un 9,2 das mulleres. Esta porcentaxe asemellase bastante ós resultados ferroláns, se ben hai que ter en conta que non coñecemos cal sería a evolución posterior do caso mindoniense. A illa de Arousa⁴³ presenta uns niveis de representatividade algo superiores ós nosos, de 1670 a 1799 testan entre un 34 e 21% dos varóns que morren, e entre un 22 e 20% das mulleres.

Non embargantes, non é igual a evolución, xa que mentres que aquí se manteñen ou diminúe lixeiramente a extensión do uso do testamento, en Ferrol segue unha liña ascendente dende mediados do XVIII.

En Asturias coñecemos-lo caso ovetense⁴⁴, onde a porcentaxe de representación é algo meirande ca no noso, un 24% de media, e a evolución é distinta. Coma no exemplo anterior, obsérvase unha certa diminución a partir da segunda metade do XVIII. Durante o século XVIII mantense unha

porcentaxe moi semellante, 26% a principios de século e 23% a finais, pero na primeira metade do XIX prodúcese un certo descenso chegando a supoñer un 15% entre 1835 e 1840.

O caso da Bañeza, en León, presenta uns índices superiores ós nosos⁴⁵. A principio do XVIII testa un 51% dos rexistrados nos libros de defuncións, e a principios do XIX faíno o 31%. Ó descoñece-la evolución intermedia, non podemos saber se se produce un descenso continuo, ou se coma no caso ferrolán, asistimos a unha evolución non lineal.

Seguindo no interior, tamén contamos con datos para Valladolid a mediados do XVIII⁴⁶, no cal a porcentaxe de testantes é dun 51,1% para os homes e un 47,6% para as mulleres, cifras superiores ás do noso caso. Tamén presenta porcentaxes superiores ós ferroláns Cáceres no século XVII, onde testan un 61%⁴⁷, se ben hai que ter en conta a distancia cronolóxica co noso caso. Mentres que en Barcelona, segundo García Cárcel⁴⁸, testa entre un 35 e un 40% durante o século XVIII.

Tamén coñecemos algúns datos para Andalucía de carácter disperso, coma o 32% para a parroquia da Santa Cruz de Cádiz na primeira metade do XVIII⁴⁹, pero que en liñas xerais marcan unhas cifras semellantes de representatividade do testamento.

No marco europeo o caso ferrolán manteríase a metade de camiño entre a alta representatividade da Provenza⁵⁰, entre un 35 e un 40%, e o 10% do caso parisino⁵¹. Así mesmo situaríase moi por enriba de casos coma os de Bretaña ou Xenebra nos cales non sobrepasa o 2%⁵².

En resumo, Ferrol situaríase entre os casos es-

⁴² SAAVEDRA, Pegerto, *Economía, política y sociedad en Galicia: la provincia de Mondoñedo, 1450-1830*, Madrid, 1985, p. 608.

⁴³ BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «El sentido religioso ante la muerte en el Antiguo Régimen», en *Jornadas de Metodología Histórica Aplicada*, Santiago, 1975, t. V, p. 189.

⁴⁴ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «El uso del testamento en la ciudad de Oviedo, 1650-1840», *Revista del Derecho Notarial*, CXXXIX (1988), pp. 95-124.

⁴⁵ RUBIO, Laureano, *Un modelo de sociedad rural en el viejo reino de León. La Bañeza y su tierra durante el Antiguo Régimen*, t. II, Oviedo, 1986, pp. 861-866, (tesis doctoral), citado por LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «El uso del testamento en la ciudad de Oviedo, 1650-1840», *Revista del Derecho Notarial*, CXXXIX (1988), p. 117.

⁴⁶ GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «Vida y muerte en Valladolid», en *La religiosidad popular*, Barcelona, 1989, t. II, p. 228.

⁴⁷ TESTÓN NÚÑEZ, Isabel, «El hombre cacereño ante la muerte: testamentos y formas de piedad en al siglo XVII», *Norba*, 3 (1983), p. 374.

⁴⁸ «La muerte en la Barcelona del Antiguo Régimen», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, Santiago, 1984, p. 117.

⁴⁹ DE LA PASCUA, Mª José, *Actitudes ante la muerte en el Cádiz de la primera mitad del XVIII*, Cádiz, 1985, p. 20.

⁵⁰ Según GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo, «La muerte en la Barcelona...» *obr. cit.*, p. 117.

⁵¹ MEYER, Jean, «La documentation notariale en Bretagne à l'époque moderne», en *Les actes notariés. Source de l'histoire sociale, XVI-XIX siècles*, Estrasburgo, 1979, p. 35.

⁵² Para Bretaña MEYER, Jean, «La documentation notariale...» *obr. cit.*, pp. 37-38; no caso de Xenebra a utilización do testamento non chega ó un por cento nin no século XVII nin no XVIII, ROTH-LOCHNER, Barbara, «L'évolution de l'activité notariale à Genève, XVII-XVIII siècles», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, janviers-mars (1986), p. 105.

	1680-1720		1751-60		1795-99		1831-35	
	nº	%	nº	%	nº	%	nº	%
Ferrol	57	98,3	69	55,6	92	42,7	256	81,5
Área prox.*	1	1,6	6	4,8	31	14,4	25	7,9
Resto Gal.+	17	13,7	58	26,9	26	8,2		
Resto Esp.**	1	1,6	23	18,5	27	12,5	6	1,9
Estranxeiro			9	7,2	7	3,2		

* Tomando como límites as vilas de Cedeira ó norte, As Pontes ó leste e Pontedeume ó sur.
+ 48 do resto da actual provincia da Coruña, 37 de Lugo, 10 de Pontevedra e 6 de Ourense.

TÁBOA 5 Procedencia dos outorgantes

pañoles coñecidos con menor nivel de representación pero sen chegar a supoñer unha diferenza notable que nos fixese pensar que se trata dun caso especial. En canto á evolución, non parece responder-lo comportamento ferrolán ó pouco que coñecemos para outros casos, pero pola escaseza de traballos que tocan este tema non podemos dicir se se trata dun comportamento peculiar, aínda que tendo en conta as características e evolución de Ferrol, inclinámonos a pensar que así é.

2.1.2 Procedencia dos outorgantes

Na hora de concretarmos na orixe xeográfica dos outorgantes, o primeiro problema que atopamos é o de saber se a categoría de veciño de Ferrol se corresponde coa verdadeira orixe. Varios indicios nos fan pensar que non sempre ocorre así, coma o feito de que algúns outorgantes declaran ser veciños da Vila dende hai un determinado número de anos⁵³, ou a presenza nos testamentos de varios individuos dun lugar concreto como testemuñas, testamenteiros ou debedores, que é unha circunstancia da que deixan constancia outorgantes identificados como foráneos⁵⁴; ou tamén noutros casos teñen propiedades⁵⁵ ou piden sufraxios en lugares afastados de Ferrol⁵⁶. Pero tendo isto en conta e a posible desviación que xorde por mor da representatividade do testamento, podemos ve-la evolución da orixe dos

outorgantes como a tendencia en liñas xerais do que debeu de se-lo da poboación en xeral. Evolución que se observa na táboa 5.

Como pode apreciarse en si mesma, prodúcese unha evolución que vai dende un alto nivel de poboación autóctona, practicamente a totalidade, á unha situación de perda de peso desta categoría de poboadores, ata que a finais do século XVIII representan pouco máis do 40%, e logo volta a crecer a porcentaxe de autóctonos ata niveis

moi altos. Analizando máis detalladamente vemos que no primeiro período que vai de 1680 a 1720 só dous outorgantes declaran ter unha orixe foránea sobre un total de 59, proporción que non resulta estraña para unha vila non moi poboada e periférica.

Na segunda etapa, produciuse un cambio como se observa na táboa 6.

Entre 1720 e 1751, a vila de Ferrol vai a sufrir as transformacións máis importantes para o seu futuro desenvolvemento. Primeiro será nomeada capital do departamento naval en 1726, despois vila de realengo, instalaráse posteriormente un estaleiro e finalmente o arsenal que se traerá da Graña en torno a 1750. Estes cambios explican a atracción de poboación foránea. Nesta primeira etapa logo da viraxe que sofre a Vila, a poboación foránea é predominantemente masculina e procedente do resto de Galicia e de España, e en segun-

⁵³ Por exemplo Manuel Mouriz, peón mariñeiro na recorrida do aparello dos Reais Arsenais, di en 1797 levar en Ferrol dende 1770, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1214, sf.; ou o codeador Manuel Calvo, que antes de habitar nesta Vila fixoo na cidade da Habana, id., leg. 1307, f. 143.

⁵⁴ Como Jerónimo de Ezpeleta, carpinteiro de Ribeira nos Reais Estaleiros, que fai o seu testamento ológrafo contando como testemuñas con Mateo Arana, Bautista Marticena, Martín de Irureta, Bautista de Adave e Nicolás Aizpurua, todos vascos; incluso estes dous últimos descoñecen o castelán polo que para corroboralo testamento teñen que recorrer ó traductor oficial. Id., leg. 1268, f.4.

⁵⁵ Por exemplo Mª Ignacia Ruiz de Cepeda ten dous casaríos en Tolosa, Guipuscoa, ano 1752, id., leg. 577, f. 40.

⁵⁶ Como fan no seu testamento conxunto don Diego de la Puerta e mála súa muller dona Beatriz de Sande, ó fundar unha misa anual na Capela de Animas da vila de Orxiva, en Granada; id., leg. 576, f. 190.

	FERROL	ÁREA PROX.	RESTO GAL.	RESTO ESP.	ESTR.
HOM.	31(41)	4(5)	15(20)	16(21)	9(7)
MULL.	38(63)	2(4)	2(4)	7(14)	

TÁBOA 6 Procedencia dos outorgantes entre 1751-60.

	FERROL	ÁREA PROX.	RESTO GAL.	RESTO ESP.	ESTR.
HOM.	42 (35)	14 (12)	35 (29)	22 (18)	6 (5)
MULL.	50 (52)	17 (18)	23 (24)	5 (5)	1 (1)

TÁBOA 7 Procedencia dos outorgantes entre 1795-99..

do lugar do estranxeiro. En cambio os que teñen a súa orixe na área próxima son unha minoría. Dos nove estranxeiros, catro son franceses, tres italianos, un irlandés e outro flamenco. Entre os outorgantes masculinos oriundos do resto de España os que máis abundan son os cataláns e casteláns, e nun segundo lugar, vascos e asturianos. Entre as mulleres hai unha meirande presenza de veciñas da vila, non aparece ningunha estranxeira e son poucas as da área próxima e do resto de Galicia. Non embargantes, están bastante representadas as outorgantes do resto de España, que son maioritariamente vascas. Non sabemos a qué se debe esta especialización, pois dos cinco casos soamente coñecemos-la dedicación dunha cocineira e enfermeira no Hospital Naval e a do home doutra -carpinteiro de ribeira nun navío-; é moi posible que estas mulleres viñesen acompañando ó continxente de homes atraídos polo traballo na construción de barcos. Estas mulleres son na súa maior parte de Guipuscoa, como o son os homes que teñen orixe vasca.

No lustro final do século XVIII os cambios que víamos desenvolvese en torno á metade da centuria tiveron tempo para madurar, de tal xeito que Ferrol aumentou considerablemente a súa poboación ata se converter nun dos núcleos urbanos máis relevantes de Galicia, e transformado completamente a súa estrutura social. Estes cambios propíciense mediante a inmigración, de tal xeito que agora o nivel de outorgantes autóctonos é máis reducido, descendendo a menos da metade, tendo en conta que no período anterior os testamentos amósanse máis parcos na hora de dar información e é posible que por este motivo a porcentaxe de autóctonos estivese inflada. Para un

período cercano, 1787-89, contamos con datos procedentes dos rexistros parroquiais, segundo os cales un 83% dos homes e un 64% das mulleres son forasteiros⁵⁷. Cifras superiores ás que nos proporcionan os testamentos entre 1795 e 1799, cun 65% de homes e un 48% de mulleres, como podemos ver na táboa 7.

Tamén neste período observamos un comportamento diferenciado segundo sexos; as mulleres presentan índices máis altos cos homes soamente entre os otorgantes autóctonos e entre os vidos da área próxima. Os outorgantes masculinos que non son autóctonos proceden na súa maioría do resto de Galicia e nun segundo lugar do resto de España, a diferencia do período anterior no que ambos grupos tiñan unha porcentaxe similar. Tamén se producen cambios nos outros dous grupos de foráneos, agora os estranxeiros son escasos mentres que os procedentes da área próxima aumentaron considerablemente. Os estranxeiros reducíronse en número e en proporción, pero a súa orixe é máis variada; atopamos un italiano, un francés, un alemán, un irlandés, un oranés e un sirio. Entre os procedentes doutras partes de España, destacan os andaluces e casteláns, e en segundo termo, os cataláns e asturianos. Entre as mulleres soamente encontramos un caso de estranxeira, unha francesa, e en canto ás doutras partes de España son a partes iguais vascas e catalanas, e unha cántabra. Se comparamos estes datos cos obtidos a partir das actas de bautismo, comprobamos que non presentan grandes diferencias. As mulleres son na súa meirande maioría galegas, mentres que os homes o son en menor medida -86,4% e 70,8% respectivamente-. As porcentaxes de procedentes do resto de Espa-

⁵⁷ MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Enrique, BURGO LÓPEZ, Mª Concepción y GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «Inmigración urbana en la Galicia del Antiguo Régimen: Santiago, Tuy e Ferrol a finais do século XVIII, en *Actas de la I Conferencia Europea de la Comisión Internacional de Demografía Histórica*, vol. II, Santiago, 1993, p. 394.

	FERROL	ÁREA PROX.	RESTO GAL.	RESTO ESP.	ESTR.
HOM.	113 (79)	6 (4)	18 (12)	6 (4)	
MULL.	143 (84)	19 (11)	8 (5)		

TÁBOA 8 Procedencia dos outorgantes entre 1831-35.

ña son algo máis elevados que os obtidos por medio dos testamentos - 23,4% os homes e 12,7% as mulleres -, aínda que as rexións de orixe son moi similares destacando casteláns, asturianos, cataláns e andaluces. A presenza de estranxeiros é moi similar - un 5,8% de homes e un 0,8% de mulleres-, principalmente son italianos, franceses e en menor medida portugueses⁵⁸.

Entre esta situación e a que atopamos na década dos trinta do seguinte século prodúcese unha importante variación. A proporción de outorgantes autóctonos pasa dun 42,7% a un 81,5%, deixa de haber estranxeiros e os provenientes do resto de España redúcense a unha pequena parte. A nova situación pódese ver no cadro 8.

Segue a existir un distinto comportamento por sexos; entre as mulleres son outra vez maioría as outorgantes autóctonas e das proximidades, e non aparece ningunha de fóra de Galicia. Os homes son maioritariamente autóctonos, pero tamén aparece un número significativo do resto de Galicia. Os da área próxima e do resto de España, que son sobre todo cataláns e casteláns, son unha minoría e non aparece ningún estranxeiro.

As causas que motivan este cambio son básicamente dúas, unha mala situación económica que acabaría co fluxo migratorio, e un lóxico proceso de naturalización das novas xeracións de ferroláns.

A mala situación económica da vila virá determinada pola súa dependencia económica do Estado. O novo Ferrol convertido nunha importante base naval tivo que sufrir unha forte transformación social. Desgraciadamente non contamos cuns estudos que abrangan esta problemática para coñecer-la periodización e magnitude deste proceso; unicamente contamos coas noticias dispersas e a información que proporciona a fonte que utilizamos, que aínda que non resulta de todo exacta, si é suficientemente representativa. A maioría dos outorgantes dependen economicamente do Estado, chegando a supoñer-lo 89% dos

que especifican a súa ocupación entre 1831 e 1835⁵⁹. Unha poboación tan sensible ós cambios económicos do Estado tivo que sufrir moito as duras circunstancias económicas que este sufriu durante o primeiro tercio do século XIX, máis aínda se temos en conta que en Ferrol está unha base da Armada, que é a parte do exército máis suxeita ós avatares da política exterior, de tal xeito que as múltiples guerras nas que España se vai ver involucrada xa dende finais do século XVIII, influirán negativamente na situación económica e social da Vila, chegándolle a afectar directamente co asedio inglés que sufriu a Praza en 1800. Esa dependencia económica do Estado e da crise da primeira metade do século XIX tratáronse xa na introducción deste traballo.

En canto ó proceso de naturalización resulta máis difícil de precisar. Parece lóxico que co paso do tempo esa masa de inmigrantes vaiase asentando na Vila e que a seguinte xeración sexan xa veciños da mesma. Pero non resulta doado a súa comprobación, para iso sería necesario realizar reconstrución de familias.

Finalmente na táboa 9 podemos ver-la relación entre o lugar de orixe e maila clasificación socio-profesional para comprobar en que medida se diferencian na súa composición social os distintos grupos de orixe. Esta táboa soamente representa a relación nos tres últimos períodos, xa que no primeiro practicamente toda a poboación é autóctona e polo tanto non existe ningunha relación entre a orixe xeográfica e maila socioprofesional.

Parece que os estaleiros son a principal atracción para os habitantes da área próxima e do resto de Galicia, mentres que para os provenientes do resto de España é a Armada o principal atractivo, e o comercio para os estranxeiros, especialmente para os franceses. Dentro dos que veñen doutros lugares de España existe unha subespecialización; os cataláns son na súa maioría comerciantes relacionados co comercio de viño e coa industria de salgadura de pescado, ambas ocupa-

⁵⁸ MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Enríque, BURGO LÓPEZ, Mª Concepción y GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «Inmigración urbana...» obr. cit., pp. 395-397.

⁵⁹ Sumando militares, funcionarios e operarios da «Maestranza», así como as súas mulleres.

	Ferrol	Área prox.	Resto Gal.	Resto Esp.	Est.
Militares	67	5	12	13	2
Maestran.	71	10	15	3	0,5
Funcionar.	47		32	21	
Comercian.	56	2	7	21	14
Criados	25	8	50	8	8
Outros	80	8	6	6	
Sen Clasif.	68	13	14	4	1

TABLA 9 Relación entre a orixe xeográfica e a clasificación profesional da mostra de testamentos. (En %)

cións moi características da actividade económica dos cataláns nesta época na Galicia costeira⁶⁰. Os vascos traballan na «Maestranza», o cal non é de extrañar pois a construción de barcos é unha ocupación tradicional no País Vasco. Os casteláns, e en menor medida os andaluces e asturianos, son militares e funcionarios.

Como conclusións podemos establecer en primeiro lugar que en canto á procedencia dos outorgantes faise sentir claramente a transformación que sufriu Ferrol cara a mediados do século XVIII, por mor do interese da Coroa por dispoñer dunha base naval poderosa no Atlántico para levar a cabo a súa política exterior, que ten o seu reflexo na instalación na vila do arsenal, os estaleiros e a capitalidade do departamento naval. Esta transformación reflíctese no aumento do número de outorgantes foráneos dende ese momento, ata chegar a supera-lo número dos autóctonos nos anos finais do século. Finalmente sedentariízase a poboación cando a política exterior cambia por mor da crise na cal entra o Estado co novo século. Unha segunda conclusión refírese á existencia dun comportamento diferenciado en canto á orixe segundo os sexos; entre as mulleres son maioría as outorgantes ferroláns e dos contornos, sendo minoría as do resto de Galicia e de España, e a presenza de estranxeiras é mínima, só nun caso. Como última conclusión pódese establecer que tamén existe unha diferenza de ocupación segundo a orixe xeográfica. Os galegos serán na súa meirande parte traballadores nos estaleiros;

os do resto de España militares, aínda que dentro deste grupo haxa diferencias rexionais; e os estranxeiros dedícanse especialmente ó comercio.

2.1.3 Caracterización socioprofesional.

Non é doado clasificar os testadores segundo o lugar que ocupan na sociedade ó utilizarmos unha fonte na que non aparecen de forma sistemática nin a ocupación dos testantes, nin noticias económicas suficientes para establecer unha catalogación segundo o nivel de riqueza. Partindo da ocupación que declaran te-los outorgantes, clasificamos ó 77,5% de tódolos homes. A clasificación socioprofesional das mulleres resulta moito máis difícil ó ser moi poucas as que declaran unha dedicación propia⁶¹. Polo tanto, decidimos clasificalas de acordo coa profesión dos seus maridos ou pais, tendo en conta que aínda que se pode considerar que comparten unha posición social semellante á dos seus maridos ou pais, non teñen por que ter unhas mesmas actitudes relixiosas e culturais. Polo cal optamos ó longo do traballo por separar ambos grupos para unha comprensión máis real destas actitudes. Deste xeito conseguimos clasificarlo 65,4% das mulleres. Do resto só establecemo-la súa situación económica dunha forma imprecisa, que en último caso apenas aclara nada, xa que non se pode establecer unha comparación entre unha clasificación socioprofesional e outra baseada exclusivamente en niveles de riqueza.

⁶⁰ Sobre a actividade económica dos cataláns na costa galega existe abundosa bibliografía, se ben centrada na súa meirande parte nas Rías Baixas, dos que podemos destacar, por exemplo, MEIJIDE PARDO, A., *Negociantes catalanes y sus fábricas de salazón en la ría de Arosa (1780-1830)*, A Coruña, 1973; RODRÍGUEZ FERREIRO, Hilario, «Consecuencias del establecimiento de los fomentadores catalanes en las Rías Bajas en el siglo XVIII», en *Obradoiro de Historia Moderna*, Santiago, 1990, pp. 269-296; ou SANTOS CASTROVIEJO, Santiago, *Historia da pesca e salgazón*, Vigo, 1990. O traballo de A. MEIJIDE PARDO («La penetración económica catalana en el puerto de Mugardos», *Pedralbes*, 4 (1984), pp. 7-38) amosa esta actividade nun porto da propia ría ferrolá, no cal actúan boa parte dos comerciantes cataláns que aparecen na mostra analizada.

⁶¹ Atopamos dez casos de criadas e un de enfermeira no Hospital Militar.

Aínda que hai que ter en conta que unha clasificación socioprofesional tamén produce un certo tipo de distorsión ó incluír dentro dun mesmo grupo a persoas cunha situación económica desigual. Pero cremos que resulta a máis axeitada, non só porque nos permite clasificar a un maior número de testantes, senón tamén porque unha baseada unicamente no nivel económico seméllanos menos exacta; non en van os testadores defínense a eles mesmos segundo a súa ocupación.

Nos resultados que nos proporciona a clasificación socioprofesional de Ferrol, obsérvase unha gran diferenza entre os da primeira etapa e os das tres seguintes. Na primeira etapa aparecen uns testadores polarizados en torno a dous grupos principais, por un lado a élite composta polos rexedores municipais, e por outro o dos dedicados ó sector primario, no cal destacan os mareantes. Nas outras tres etapas a maioría compoñena os militares e os traballadores do arsenal, chamados xenéricamente a «Maestranza», dous grupos moi relacionados entre si xa que estes últimos traballan dentro das instalacións militares baixo mandos tamén militares⁶², e ambos grupos dependen dun salario estatal. Esta evolución vése claramente na táboa 10.

Entre 1680 e 1720 os grupos máis representados entre os outorgantes son os distintos grupos de élite -22%- e os pescadores -17%-. Dos primeiros destacan os grupos dos rexedores e os fidalgos, estes dous grupos responden a unha mesma categoría, pois entre eles existe unha gran afinidade; ambos son tratados de don, posúen normalmente vínculos e ademais están emparentados entre si; pero os rexedores forman unha élite dentro da élite ó contar co goberno municipal da vila ademais das outras prerrogativas. Completando o grupo privilexiado, atópanse os dos eclesiásticos, as profesións liberais, que neste caso son soamente escribáns e as mulleres dos oficiais.

Os outorgantes dedicados ó sector primario forman o outro polo principal. Son sobre todo pescadores, e en menor medida, labregos. En ambos casos obsérvase unha certa pobreza en relación ó grupo de élite, pero os datos resultan desganduxanos para establecer un nivel de riqueza que

non sexa demasiado impreciso.

Os dous grupos restantes, comerciantes e artesáns, están menos representados, cunha situación económica intermedia, se ben os comerciantes algo máis desafogada como cabe supoñer.

Por último, o grupo dos non clasificados é o máis numeroso, cerca do 30% dos testamentos. É un grupo heteroxéneo do cal descoñecemos a súa composición social, pero pode ser moi semellante á do 70% restante que si podemos clasificar. O poñer ou non a profesión depende máis do escribán que realiza o testamento que daquel que o outorga, polo tanto cando esta non se especifica non se debe a que os pertencentes a un determinado grupo social teñan intención de ocultalo; polo tanto, podemos supoñer que este grupo de non clasificados tería unha composición moi semellante á do conxunto dos outorgantes.

Entre 1751 e 1760 a situación mudou radicalmente, empezando por que o grupo dos rexedores desapareceu como tal xa que a vila cambia completamente o seu sistema administrativo, primeiro coa conversión en vila de realengo e logo co establecemento da capitalidade do departamento naval, de tal xeito que a partir de entón é rexida por un mando militar⁶³. Desaparecido este grupo e reducidos en xeral os grupos de élite característicos da primeira etapa, e tamén aqueles dedicados ó sector primario, esta época vaise caracterizar pola aparición de dous grupos que van marca-la pauta a partir de agora: os militares e os traballadores das Reais Obras, arsenal e estaleiro. Tamén caracteriza a esta etapa a elevada porcentaxe que compón o apartado sen especificar, por mor do reducido dos testamentos que son ademais moi parcos á hora de dar información; a razón de que presenten estas características escápasenos.

O grupo máis representado é o dos militares, que presenta unhas características peculiares, pois é a un tempo un grupo socialmente moi definido, pero interiormente heteroxéneo. Inclúe non só profesionais da guerra nas súas diversas especialidades e graos, senón tamén eclesiásticos, xurídicos, cirunxáns, arquitectos, enxeñeiros, funcionarios, etc. Sobrepoñéndose a esta diversidade pódese establecer unha clasificación xeral sepa-

⁶² Las Ordenanzas de Su Majestad para el gobierno militar y económico de sus reales arsenales de Marina, Madrid, 1776, t. I, título XXIII, nº 577, di: «Los operarios, peones y todos los demás individuos empleados en las obras de los ingenieros estarán en los fines facultativos de su instituto subordinados á los oficiales de dicho Cuerpo...»

⁶³ Por Real Decreto de 7 de xuño de 1734 establécese que para o goberno das vilas de Ferrol e A Graña haxa un xefe militar. Citado por MONTERO ARÓSTEGUI, José, *obr. cit.*, p. 191.

	1680-1720		1751-60		1795-99		1831-35		T
	nº	%	nº	%	nº	%	nº	%	
Rexedores	7	12							1
Fidalgos	6	10	7	6	3	2			2
Eclesiásticos	2	3	2	2			2	0,6	1
Prof.lib.	4	7			9	4	4	1	3
Militares	2	3	20	16	52	24	108	34	25
Funcionarios	2	2	5	2	12	4	3		
Comerciantes	3	5	90	7	12	6	17	5	6
«Maestranza»	13	10	64	30	101	32	25		
Artesáns	4	7	3	2	5	2	1	0,3	2
Pescadores	10	17	4	3					2
Labregos	4	7	5	4	1	0,4			1
Servicio			1	0,8	9	4	2	0,6	2
Pobres					1	0,4	1	0,3	0,2
Sen especif.	17	29	61	49	54	25	69	22	29

TABLA 10 Clasificación socioprofesional.

rando a oficialidade e máis a tropa, e dentro do primeiro grupo a oficiais e suboficiais como podemos ver na táboa 11.

	Nº	%
Oficiais	6	30
Suboficiais	8	40
Tropa	5	25
Indeterminados	1	5

TÁBOA 11 Clasificación dos militares entre 1795-99.

A presenza da oficialidade é superior á da tropa que, non embargantes, sería maioritaria na realidade; no exército ocorre coma no resto da sociedade, o testamento é utilizado en maior proporción nos estratos superiores⁶⁴.

O segundo grupo máis abundante é a «Maestranza»; é máis uniforme que o dos militares, pois entre os seus membros hai diferenza de oficios pero non tanto de nivel socioeconómico. Desempeñan traballos de calafates, carpinteiros de ribei-

ra, ferreiros, aserradores, cerralleiros, e os distintos empregos relacionados coa construción de velame e enxarcias. Aínda que nesta primeira etapa non están presentes tódolos oficios, e aparecen outros relacionados coas Reais Obras, como canceiros.

Á parte destes dous grupos, encontramos un novo de carácter minoritario que é o dos funcionarios e que tamén podemos relacionar co cambio xeral da vila como os dos grupos anteriores. Componse neste caso de un administrador das reais rentas do tabaco e aduanas, e un administrador da estafeta⁶⁵. Este grupo vaise manter nestes niveis durante o resto da mostra.

Os restantes grupos retroceden na súa presenza ou desaparecen, menos os comerciantes que incrementan lixeiramente o seu peso. As súas características son semellantes ás do período anterior; son xeralmente donos de comercios, pero agora teñen na súa inmensa maioría unha orixe foránea, sendo un tercio estranxeiros.

O grupo máis numeroso é outra vez o dos non

⁶⁴ Por exemplo en Huelva entre 1680 e 1730 o 13% dos militares que testan pertencen á tropa, mentres que o 87% restante pertence ós que teñen gradación; LARA RÓDENAS, Manuel José de, y GONZÁLEZ CRUZ, David, «El militar de provincias ante el siglo de las reformas. Una aproximación a su vida familiar, social y económica a través de la documentación testamentaria: cincuenta años en el caso de Huelva (1680-1730)», en *II Congreso Internacional de Historia Militar*, Zaragoza, 1988. Tamén acerca dos testamentos de oficiais pódese consultar GIL MUNOZ, Margarita, «Un estudio sobre mentalidades en el Ejército del siglo XVIII», *Cuadernos de Historia Moderna*, 10 (1989-1990), pp. 121-145.

⁶⁵ Trátase respectivamente de don Antonio Vicario, natural da Coruña, ano 1753, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 509, f. 5; e Manuel Campero, de Vega en Carriedo (Santander), ano 1757, id., leg. 702, f. 176.

clasificados; supoñen cerca da metade dos outorgantes, o cal fai máis difícil calquera conxectura sobre a súa composición socioeconómica.

Entre 1795 e 1799 encontramos unha situación moi semellante á anterior. A principal diferenza reside en que a diminución en 20 puntos da porcentaxe dos que non especifican a súa ocupación tradúcese nun crecemento dos grupos principais, militares e «Maestranza», especialmente deste último. Os demais grupos sofren diversas modificacións pero de menor consideración.

Os militares supoñen pouco menos dun cuarto de tódolos outorgantes deste período; como pode verse no cadro 12 a oficialidade representa a gran maioría dos casos, como ocorre na etapa anterior.

	Nº	%
Oficiais	18	35
Suboficiais	18	35
Tropa	8	15
Indeterminados	8	15

TÁBOA 12 Clasificación dos militares entre 1795-99

Ademais dun maior número, aparece nesta etapa unha maior variedade de cargos e oficios dentro do corpo do exército. Tódolos militares, salvo contadas excepcións, pertencen á Armada, como era de esperar sendo Ferrol unha base naval e capital dun departamento marítimo.

Tamén a «Maestranza» segue os mesmos pasos que o grupo dos militares, continúa coas características anteriores, aumentando en número e diversificándose.

En canto ó resto das categorías obsérvase unha diminución nos grupos que foran característicos da primeira etapa, incluso chegando a desaparecer como lle ocorre ós pescadores; mentres se manteñen outras coma os funcionarios, e aumentan significativamente os outorgantes do servizo doméstico, a presenza destes podería indicarnos un aumento da riqueza nesta época. Como era de esperar este grupo componse na súa gran maioría de mulleres; só atopamos un caso masculino⁶⁶.

Finalmente entre 1831 e 1835 a pesar de aumentalo número de outorgantes totais, prodúcese unha meirande concentración que en ningún dos anteriores períodos arredor dos grupos pre-

ponderantes, militares e «Maestranza», que representan xuntos case o 85% de tódolos outorgantes que especifican ocupación. Tódalas outras categorías descenden, salvo os funcionarios que aumentan lixeiramente e os comerciantes que manteñen a súa proporción.

Na composición do grupo dos militares prodúcese un aumento do peso da oficialidade, quedando a tropa relegada a unha representación testimonial, como se pode ver na táboa 13.

	Nº	%
Oficiais	53	49
Suboficiais	45	42
Tropa	2	2
Indeterminados	8	7

TÁBOA 13 Clasificación dos militares entre 1831-35

O resto dos grupos seguen unha tónica semellante á presentada na etapa anterior.

Como conclusións xerais podemos dicir:

— Pódense establecer dúas etapas claramente diferenciadas en canto á composición social da mostra. Unha primeira formada pola cata de 1680-1720, e unha segunda polas tres restantes.

— Na primeira etapa atopámonos dous núcleos principais, por un lado un grupo de élite formado por fidalgos propietarios de terras e relacionado co poder municipal, e por outro un grupo do sector primario no cal destaca numéricamente a presenza de pescadores.

— Nas outras tres etapas os grupos máis representados son o dos militares e a «Maestranza», que evolucionan cara a unha meirande presenza chegando a supoñelo 65% de tódolos outorgantes e o 85% de tódolos que especifican a súa ocupación no período final da mostra.

— O grupo máis representado no total da mostra é o dos militares. Dentro dos militares está especialmente presente a oficialidade.

— A carón destes grupos hexemónicos aparecen outros que en relación teñen unha presenza máis discreta. Algúns teñen unha tendencia á baixa como os empregados no sector primario que chegan a desa-

⁶⁶ Trátase de Nicolás de Cimitier, natural de Estranviera (Saboia), criado do comandante xeneral, ano 1752, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 740, f. 4.

parecer no último período, ou como os que formaban a oligarquía no primeiro período. Outros seguen unha lixeira ascensión como o servizo doméstico ós funcionarios. Finalmente o grupo dos comerciantes manteñen unha presenza constante ó longo da mostra.

Coñecendo a composición social de boa parte dos outorgantes, e comparándoa cos poucos datos que temos proporcionados por outras fontes⁶⁷, podemos dicir que na nosa mostra están representados tódolos grupos sociais do Ferrol do século XVIII, se ben dunha maneira compensada a prol dos mellor situados. Ademais hai que ter en conta que outorgan testamento o 20% dos ferroláns desta época, proporción que permitiu a obtención de resultados para outras cidades españolas; incluso sendo inferiores, como ocorre nalgúns casos franceses⁶⁸, as conclusións resultan útiles. Co cal podemos concluir que a mostra aquí empregada é suficientemente representativa.

2.1.4 Debedores, testamenteiros e herdeiros.

O coñecemento dos debedores e acredores dos testantes pódenos mostrar con quen se relacionan; os testamenteiros en quen confían e o establecemento de herdeiros, sen conta-los de carácter obrigado por lei, pódenos revelar de quen se senten máis próximos. En resumo, os tres casos pódennos servir para achegarnos un pouco ó ambiente social e familiar dos outorgantes.

A presenza de memorias de débedas nos testamentos é bastante frecuente, vaise facendo máis abondosa ó longo do século XVIII, e diminuíndo no primeiro tercio do XIX. En total aparece en pouco máis do 25% dos casos.

Para analiza-las débedas o problema máis

grave que atopamos é a falta de identificación de boa parte dos debedores e acredores, pois en moitos testamentos non se especifica a relación que ten co outorgante. Entre os que se pode coñecer esa relación son na súa maioría comerciantes⁶⁹, familiares e compañeiros de ocupación ou no caso das mulleres compañeiros de seus maridos ou as súas mulleres⁷⁰. En moita menor medida aparecen os criados, cirurxáns e boticarios xeralmente como acredores, estes últimos seguramente das atencións da enfermidade que padecen cando testan; así semellan indicárnolo casos como o de Alejo de Pazos, armeiro dos Reais Arsenais e natural de Brandariz, que deixa como acredores ó cirurxán e o boticario pola asistencia na súa recente enfermidade⁷¹. Este comportamento non resulta estraño, pídesse e déixanse cartos a quen máis próximo se ten, ou coma no caso de comerciantes e cirurxáns, contráense débedas para satisfacer necesidades primarias.

Ademais están as débedas a confrarías que teñen pouca relevancia, polo escaso do número e porque tódolos casos que atopamos se concéntran a mediados do século XVIII⁷². Finalmente un caso á parte supónenno as débedas do Estado; a principios do século XVIII soamente atopamos un caso no que se lle deben 40 reais a un comerciante por sufraga-la estancia na vila da entón princesa Mariana de Neoburgo⁷³; ó longo deste século a penas aparece o Estado como debedor, pero ó chegar ó período 1831-35, atópase como debedor de practicamente tódolos militares, as súas mulleres, nais ou fillas, e tamén en menor medida de membros da «Maestranza». Este aumento das débedas do Estado relaciónase coa crise financeira que sofre nestas primeiras décadas do século, e que axudará á precipitación política do Antigo Réxime en España⁷⁴.

O estudo dos testamenteiros hanos permitir

⁶⁷ Referímonos ós proporcionados polo censo de 1857

⁶⁸ En París do século XVIII a utilización do testamento é dun 10%, e en Bretaña non chega ás veces ó 2%. Vid. MEYER, Jean, «La documentation notariale ...» *obr. cit.*, pp. 31-45.

⁶⁹ Por exemplo Vicenta Fernández Llanos, natural de Landrove e viúva dun condestable, deixa especificadas débedas á tendeira, fruteira, verdulreira, pescadeira e taberneira, así como o alugamento da casa e 10 reais á viúva dun condestable. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1603, f. 149.

⁷⁰ Por exemplo Pedro Francisco Manín, de Santa Cecilia del Valle de Oro, ten como debedores a un contramestre, un calafate, un carpinteiro e o despenseiro do mesmo buque no cal está embarcado. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1369, f. 21.

⁷¹ AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1214, sf.

⁷² Soamente atopamos dous casos: Antonio de Sequeiro, carpinteiro, ano 1753, debe 30 reais á confraría de «Nuestra Señora de la Concepción», id., leg. 1267, f. 142; Angela Mª Pita de Sabin, ano 1753, debe a mesma cantidade á mesma confraría. O tema das confrarías en Ferrol rías ferrolás.

⁷³ No testamento de Juan Pérez de Luances, comerciante, ano 1694, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 145, f. 89.

⁷⁴ FONTANA, Josep, *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820*, Barcelona, 1971.

coñecer en quen tiña máis confianza o outorgante. En xeral, nos testamentos que utilizamos establécense tres, aínda que tamén é habitual un só cando se escolle ó cónxuxe.

Como era de esperar son os familiares os máis solicitados para facer de testamenteiros, arredor do 75% dos outorgantes nomean a un ou varios parentes. Pódese tratar dos fillos ou dos cónxuxes, pero tamén xenros e noras. Os demais parentes aparecen en moitos menos casos.

Testamenteiros que non son parentes do testamentario aparecen en cerca da metade dos testamentos, pero na maioría dos casos non coñecemos-la relación que teñen co outorgante. Entre os que sí coñecemos-la súa relación, destacan os de carácter relixioso; adoita se-lo cura párroco, en menor medida o Pai Garda de San Francisco, ou o Irmán Maior dalgunha confraría⁷⁵. Esta presenza vai decaer a partir de mediados do século XVIII, que é o momento dunha meirande presenza aparecendo en pouco menos que o 15% dos testamentos; nos anos trinta do seguinte século soamente atopamos nun 4%. Estas cifras son claramente inferiores ás de Oviedo na segunda metade do século XVIII, onde un 22% dos testamenteiros designados por laicos eran eclesiásticos⁷⁶.

Un grupo igualmente numeroso que o anterior é o dos compañeiros de traballo, que aparecen citados en un de cada dez testamentos dende mediados do XVIII; antes no se atopaban⁷⁷. Menos presentes e concentrados na segunda metade deste século aparecen como testamenteiros os paisanos; esta

práctica esténdese sobre todo entre os estranxeiros que adoitan elixir testamenteiros entre os seus compatriotas, como fai Patricio Heyne⁷⁸, comerciante irlandés que nomea testamenteiros a Patricio O'Hehir, Ricardo O'Bern, e Antonio Heyne; pero tamén entre os procedentes doutras partes de España e de Galicia. Estes dous tipos de testamenteiros pódense poñer en relación co fenómeno inmigratorio que propicia as Reais Obras, xa que ó non contar cun familiar a quen encargarlle cumprimento do seu testamento recorrerían ós máis achegados.

Atopámos finalmente dous grupos especiais; por unha parte aparecen cinco casos a finais do XVIII que elixen como testamenteiro ó Irmán Maior do Hospital de Caridade por mor de que testan estando nesta institución. Por outra parte na década dos trinta do século XIX, aparecen once casos nos que se decantan por persoas coas que conviven sen ter ningunha relación de parentesco; en sete casos parece tratarse de hóspedes⁷⁹, en tres trátase de alguen que coida do outorgante doente⁸⁰ e un último caso representanno dúas viúvas que viven xuntas⁸¹.

En conclusión, podemos dicir que os outorgantes ferroláns establecen en tódolos casos testamenteiros⁸², que a penas percibimos cambios ó longo do período analizado, unicamente unha caída no recurso a clérigos a partir de mediados do XVIII, e que a elección recae sobre todo en parentes, se ben non dun xeito tan absoluto coma no caso da nobreza asturiana estudada por B. Barreiro⁸³. Finalmente entre os testamenteiros que non son parentes adóitase elixir clérigos e compa-

⁷⁵ Por exemplo Juana Díaz no ano 1753 deixa de testamenteiros o seu fillo, a Francisco Díaz de Saavedra, ó cura párroco de San Xiao e ó pai garda de San Francisco, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 578, f. 213; ou como Pedro Varela e a súa dona María Fidalgo, que deixan no seu testamento conxunto, no ano 1795, como testamenteiros a Luis Fernández, ó mordomo da Confraría de Ánimas e un do outro, id., leg. 1304, f. 125.

⁷⁶ Se ben hai que ter en conta que se refire á porcentaxe sobre o total de testamenteiros e non sobre o número de testamentos en que aparecen nomeados, como no noso caso. LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «Aproximación al clero urbano ovetense», *Cuadernos de Investigación Histórica*, 11 (1987), p. 121.

⁷⁷ Como fai don Vicente Villanova, cirurxán de infantaría e veciño de Valencia, que nomea testamenteiros o teniente don Alejandro Darcourt, o enxeñeiro nos Reais Arsenais don Luis Moreno e o axudante maior do seu mesmo rexemento Eduardo Mucht. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 700, f. 17.

⁷⁸ Ano 1752, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 701, f. 152.

⁷⁹ Por exemplo Josefa Rodríguez nomea testamenteiro a don Juan Campuzano, capitán que vive na súa casa, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 2144, f. 108; ou Juana Vermúdez López, viúva dun fiandeiro na fábrica de xarcía dos Reais Arsenais, que nomea testamenteiro a Joaquín Coimbra o seu hóspede, id., leg. 1641, f. 342.

⁸⁰ Dentro deste grupo un caso especial suponno Juana Ribas, natural da Coruña, pois elixe de testamenteiro a José María Roca, co cal convive dende hai doce anos segundo un convenio de mutua asistencia, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1994, f. 4.

⁸¹ Teresa Riqueira, viúva dun sarxento, nomea como testamenteiro a Juana Leal, viúva coa cal habita, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1840, f. 54.

⁸² Soamente descoñecemos seis casos, por se tratar de casos peculiares, coma o testamento oral de Isabel Arichavaleta que é corroborado por petición da súa nai Mª Elorriaga, e non se indica a quen elixe como testamenteiro, id., leg. 701, f. 27; o resto dos casos tratase de defectos na fonte.

⁸³ Aínda que hai que ter en conta que neste caso se trata dun colectivo específico, a nobreza, que pode presentar un comportamento diferenciado. BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «La nobleza asturiana ante la muerte y la vida», en *II Coloquio de Metodología Aplicada*, Santiago, 1982, p. 57.

ñeiros laborais, e na segunda metade do XVIII a naturais do mesmo país, rexión ou parroquia.

Ó tratar dos herdeiros non ímos parar naquelles que a lei establece como obrigados xa que como é obvio a súa elección non dependerá da vontade dos outorgantes, aínda que ás veces desexasen desherdalos, como lle ocorre a Pedro Barosuela quen quere que a súa herdade recaia únicamente na súa filla máis nova, xa que as outras dúas tentaron acabar con el e «ó final conseguíronno»⁸⁴; aínda así termina deixándolles as súas lexítimas como manda a lei⁸⁵.

Entre os herdeiros que non son forzosos os que máis aparecen nomeados son os parentes, sobre todo sobriños e irmáns, pero tamén parentes máis afastados e familiares políticos. Os cónxuxes tamén adoitan ser nomeados en múltiples ocasións, ás veces como herdeiros definitivos e outras como usufructuarios. Tamén aparecen beneficiados en contadas ocasións os afillados, que aínda que no teñan por qué ser parentes adoitan selo.

A parte dos parentes e seguindo cos máis achegados atopámonos cos criados. Son nomeados en moitos testamentos pero en xeral porque lles deben a súa soldada; aínda que nalgúns dos casos déixaselles algún legado⁸⁶.

Outro grupo representano aqueles ós que se lles deixa un legado «por que me asiste» ou «por amistad». Este tipo de legados aparece a mediados do XVIII e a partir de entón vai aumentar a súa presenza, aínda que sen que cheguemos a atopálos en máis do 10% dos testamentos⁸⁷.

Un grupo específico é aquel dos que deixan á súa alma como herdeira; a súa presenza mantense próxima ó 8% ó longo da mostra. Como é de esperar son aqueles que non teñen herdeiros for-

zosos os que nomean á súa alma como benefactora, ás veces inclúen as almas dos seus pais, ou do seu home, se son viúvas⁸⁸. Como non especifican cómo empregar ese legado a prol das súas almas, non podemos saber como o farían, se ben semella lóxico pensar que fose en misas⁸⁹.

Finalmente atopamos unha serie de casos excepcionais que aparecen a finais do século XVIII. O primeiro constitúeno dous testamentos nos que se nomea o Hospital de Caridade como herdeiro universal despois da morte do cónxuxe sobrevivente⁹⁰. Este hospital veu substituí-lo antigo hospital de peregrinos do Espírito Santo; inaugurouse en 1786, pero a finais de século atopábase en crise económica. Entón «el ayuntamiento le socorrió con sus arbitrios, y a fuerza de economías y con las donaciones y legados que el piadoso Aguilera [el Hermano Mayor] sabía alcanzar en los últimos momentos de las personas que morían sin sucesión directa, fue sostenido aquel asilo de caridad»⁹¹; parece ser que esta actividade do Irmán Maior alcanzou a estes dous outorgantes. Outro caso especial é aquel que deixa coma herdeiros ós seus acreedores, xa que ten moitos e posúe pouco⁹². E finalmente no testamento conxunto de Ignacio Calvo Cárdenas, propietario dunha fábrica de curtidos, e maila súa esposa Teresa Sequeiro, establécese como herdeiro do que chaman a casa grande a Real Facenda⁹³, non podemos saber se hai alguna causa especial ou se se debe a un acto de beneficencia.

En conclusión, podemos establecer que os herdeiros non forzosos adoitaban ser parentes, a alma, e en menor medida amigos ou persoas que o atendían. A penas hai cambios ó longo do período estudiado, como ocorría cos debedores e testamenteiros; únicamente o aumento da presenza

⁸⁴ Ano 1797, id., leg. 1370, f. 60.

⁸⁵ En canto ás prescricións legais arredor dos herdeiros ver *Novísima Recopilación*, libro X, título XX.

⁸⁶ Por exemplo dona Mariana Margarita Piñeiro y Mandiá, deixa no ano 1689 un lugar ó seu criado, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 140, f. 20.

⁸⁷ Por exemplo Miguel Díaz, ferreiro nos Reais Arsenais, en 1833 deixa como herdeira universal a Luísa de Soto porque lle asiste, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 2015, f. 2; ou como María Martín que deixa en 1832 algunhas xoias a María Benítez pola amizade e mailo cariño que lle ten, id., leg. 1639, f. 83.

⁸⁸ O máis habitual son casos como o de Mateo Concheiro, mareante, que fai o seu testamento en 1691 deixando a súa alma como herdeira e á súa dona como usufructuaria dos seus bens mentras viva, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 142, f. 60; menos habituais son casos como o de don Juan Castellá, comerciante de Mataró, que en 1795 deixa de herdeira á súa alma, a do seu irmán e a do seu pai, id., leg. 1603, f. 159.

⁸⁹ Sobre este tema pódese consultar a MARTÍNEZ PEREDA, Matías, «Reflexiones jurídicas sobre la llamada sucesión a favor del alma», *Anales de la Academia Matritense del Notariado*, VII (1953), pp. 151-189.

⁹⁰ No testamento conxunto de don Benito Guasch, de Puigcerdá, e a súa dona Felipa do Barro, ano 1797, id., leg. 1605, f. 381; e no do escribán municipal don José de Benavides, ano 1799, id., leg. 1174, f. 101.

⁹¹ MONTERO ARÓSTEGUI, José, *obr. cit.*, p. 322.

⁹² Vicente Barrios, escribinte de artillería, natural de Salamanca, ano 1796, id., leg. 1604, f. 218.

⁹³ Ano 1796, id., leg. 1171, f. 168.

	1680-1720	1751-60	1795-99	1831-35
DOENTES	87	77	67	52
SANS	4	5	19	20
ACHACOSOS	2	12	11	28
VELLEZ	7	6	1	
EMBARCAR			2	0,3

TÁBOA 14 Evolución do estado de saúde na hora de testar. (En %)

de amigos a partir de finais do XVIII, do 4% entre 1795-99 a un 10% entre 1831-35.

2.1.5 A saúde na hora de testar

Durante o Antigo Réxime a Igrexa católica vai promover a utilización do testamento como unha maneira que teñen os crentes de prepararse para ben morrer. A morte é o momento crucial na vida espiritual dos crentes, pois segundo de que xeito se realice esta transición á vida eterna, dependerán a salvación ou a condena. Non é raro pois que a maioría dos que van a testar, o fagan cando o perigo de morte é inminente. Pero xunto a esta maioría de testantes en perigo de morte atopámonos outros sans, que ademais non deixan de aumentar na centuria e media estudiada. A parte das causas desta previsión que pode interpretarse de diferentes maneiras⁹⁴, esta actitude amósanos unha sensibilidade diferente. Non esquezamos que o testamento, aínda que principalmente sexa un documento relixioso, ten como función arranxar os asuntos terrenais deixando aclarada a herdanza; e polo tanto este cambio de actitude pódese relacionar tanto co aspecto relixioso como co económico do testamento.

Na táboa 14 apréciase a evolución descendente da proporción de testantes doentes, e maior ascendente dos sans. A categoría de «achaco-

» está máis próxima á de sans que á de doentes, pois aparecen seguidas expresións como «con achaques pero en pie» ou «con achaques propios de la edad», ou incluso «sano pero con achaques». Menos numerosas son expresións como «con achaques habituales» que poden facer pensar que os testantes atópanse en perigo de morte. Os que testan porque van embarcar son unha minoría pero representan claramente a vontade de testar por precaución. Dentro dos que testan porque van embarcar hai dous casos especiais, pois prescinden das cláusulas relixiosas, e tan só deixan disposto o referente á herdanza⁹⁵.

A tendencia a testar sen estar doente con grave risco de morrer acentúase co tempo. Partindo de niveis moi baixos un 5% aproximadamente sumando sans e achacosos a finais do XVII principios do XVIII, crece a un 17% a mediados de século, ó 30% a finais e ó 47% na década dos 30 do XIX, contando como xa dixéramos os achacosos como sans. Estes datos para Ferrol parecen corresponderse con outros datos de cidades galegas e españolas como se pode ver na táboa 15⁹⁶.

A tendencia é a mesma, e se as porcentaxes son ás veces bastante diferentes entre as distintas cidades, quizais se deba a peculiaridades locais, ou á utilización de baremos distintos; por exemplo nin en Cádiz⁹⁷, nin en Sevilla⁹⁸ se utiliza a categoría de achacosos. Tamén en Barcelona⁹⁹ se atopa

⁹⁴ Por exemplo BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «La nobleza asturiana...» obr. cit., pp. 29-30. Ve a causa de que na segunda metade do século XVI, e durante o seguinte século haxa unha proporción máis elevada de testantes sans que no XVIII, no medo a que a súa familia non cumprise o desexado polos testantes, medo que desaparecería ó se facer máis habitual o uso do testamento.

⁹⁵ AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1311, sf; y leg. 1310, f. 342. Trátase de dúas últimas vontades que fan dous mariñeiros próximos a embarcar para deixin os seus bens ós seus irmáns ou pais no caso de que non regresen.

⁹⁶ Para a elaboración deste cadro recorreremos ós seguintes traballos: DE LA PASCUA Mª José, *Vivir la muerte... obr. cit.*, p. 293; LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, *La sociedad asturiana durante el Antiguo Régimen. Mentalidad y cultura religiosa*, Oviedo, 1987, p. 225 (tesis doctoral); GONZÁLEZ CRUZ, DAVID, *Religiosidad y ritual... obr. cit.*, p. 116; DEL ARCO MOYA, Juan, «Religiosidad popular en Jaén durante el siglo XVIII. Actitud ante la muerte», en *La religiosidad popular*, Barcelona, 1989, p. 312; GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «La vivencia de la muerte en las ciudades del Antiguo Régimen: Santiago en los siglos XVII al XIX», en *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*, Santiago, 1988, p. 190; RIVAS ÁLVAREZ, José Antonio, *Miedo y piedad... obr. cit.*, p. 79; y LORENZO PINAR, Francisco J., *Muerte y ritual... obr. cit.*, p. 42.

⁹⁷ DE LA PASCUA, Mª José, *Vivir la muerte... obr. cit.*, p. 293.

⁹⁸ RIVAS ÁLVAREZ, José Antonio, *Miedo y piedad... obr. cit.*, p. 79.

⁹⁹ GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo, «La muerte en Barcelona...» obr. cit., p. 120.

	1675	1700	1725	1750	1775	1800
Cádiz	8,6	14,6	13,5	21,6	23,6	28,06
	S.XVII	1701-50	1751-1800	1801-50		
Xixón e Oviedo	4	8	12	33		
	1701-05	1785-89				
Huelva	4,8	18,9				
	1700-1750	1750-1800				
Xaén	15	23				
	1641-51	1751-60	1801-10			
Santiago	13,6	19,03	34,1			
	1701	1750	1799			
Sevilla	28,3	45,8	52,3			
		S.XVI	S.XVII	S.XVIII		
	H	6,7	5,5	18,9		
Zamora	M	7,4	6,1	18,8		

TÁBOA 15 Evolución da porcentaxe de sans na hora de testar en diversas cidades españolas. (En %)

a mesma tendencia pero carecemos de datos concretos para poder comparar.

En resumo, podemos entender que esta diminución da porcentaxe de testantes en perigo inminente de morte débese a unha diferente sensibilidade cara ó testamento, xa non se agarda ata o último momento para arranxar os asuntos relixiosos vinculados ó momento da morte, nin os económicos para preparala sucesión. Pódese pensar que ó outorgaren o testamento en «frío», os testantes lle dan unha meirande consideración á parte económica máis que se a morte fose inminente, o cal non quere dicir que o testamento perda a súa significación relixiosa, pois a morte non será inminente para os outorgantes sans pero sí está moi presente. O cal non nega que nesta época se vaian dando os primeiros pasos cara á consideración do testamento como un documento prioritariamente económico. Se ben é certo que en ningún momento os testantes deixan de estar, na súa meirande maioría, doentes en perigo de morte na

hora de testar.

3. AS FONTES MUNICIPAIS

Para precisarmos algunhas informacións que nos amosaban os testamentos recorreremos ás actas municipais. O principal problema que presenta esta fonte é que non contamos coa serie completa. O primeiro ano que se conserva é 1720, pero aparecen moi poucos con anterioridade a 1760, e con posterioridade a esta data tampouco contamos con tódolos anos. Para suplir dalgunha maneira a perda desta documentación, recorreremos a libros de historia local escritos no século pasado, nos que os seus autores utilizaron esas fontes hoxe desaparecidas, sendo conscientes do sesgada que pode estar esa información. En especial acudimos ó libro que sobre a historia de Ferrol escribiu J. Montero Aróstegui en 1859, no que cita documentos municipais dende o século XIII e fai un somero baleirado das actas municipais dende 1610¹⁰⁰.

¹⁰⁰ MONTERO ARÓSTEGUI, José, *obr. cit.*.

UNIVERSIDAD DE FERROL
FACULTAD DE CIENCIAS
ECONÓMICAS Y EMPRESARIALES

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para a cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

II RELIXIOSIDADE A TRAVÉS DOS TESTAMENTOS

1 As cláusulas introductorias

Antes das cláusulas coas que o outorgante dispón que vai ser do seu corpo, que sufraxios se han de cumprir para beneficio da súa alma e o destino dos seus bens terreaís, aparecen certas cláusulas de carácter introductorio. Destas cláusulas tres teñen un marcado carácter relixioso: o encabezamento, a profesión de fe e as encomendacións.

Este tipo de cláusulas semella responder en principio a unha simple característica formal do testamento como documento xurídico, pero unha análise da súa evolución amósanos que a pesar do seu aspecto inmutable, se observan algúns cambios, que resultan relativamente coincidentes nas tres cláusulas introductorias nas que nos detemos. Cambios que afectan ó seu nivel de utilización nos testamentos, e tamén ó seu contido. A súa presenza sofre un certo retroceso ó longo do século XVIII, e un aumento no primeiro tercio do século seguinte, mentres que o contido segue un proceso de homoxeneización constante. Ademais hai que ter en conta que polo seu carácter as cláusulas introductorias son máis útiles como indicadores xerais da relixiosidade e non tanto dos comportamentos individual, xa que a súa utilización depende en maior medida do ambiente social, do costume e do propio notario, que dunha decisión persoal.

1.1 Os encabezamentos

Este tipo de cláusula é máis estendido, son moi escasos os documentos que non comezan invocando o nome de Cristo. Mediante esta cláusula o outorgante poñíase en mans de Deus, ó mesmo tempo que indica o carácter relixioso do documento.

Como xa temos dito, a súa difusión é moi am-

pla, pero non é sempre a mesma. A principios do XVIII non atopamos ningún testamento sen encabezamento, a mediados só aparece un caso, pero a finais desta centuria case un 10% dos testamentos non presenta ningún tipo de encabezamento; non embargantes, dos dezasete casos, trece corresponden ó mesmo escribán en anos consecutivos, o que nos pode facer pensar que esta situación se deba sobre todo a algún comportamento particular deste escribán¹. No primeiro tercio do século XIX atopamos unicamente un caso entre trescentos no cal non figura encabezamento. Pero máis importante que a súa presenza, que xa vemos que é casi total e a penas varía no tempo estudado, é o seu contido, no que si observamos certas modificacións.

A principios do século XVIII observamos a situación máis complexa, pois aparecen catro tipos de encabezamento diferentes. O máis habitual, presente nas tres cuartas partes dos testamentos, é a forma simple de *in Dei nomine* ou a súa tradución ó castelán. A segunda máis abundosa é a que nomea non soamente a Cristo, senón tamén á súa nai, xeralmente coa fórmula «*En nombre de Dios y de la Virgen María, amen...*» como fai o cura rector de San Xiao don Alonso Arias Andrade², ou «*En el nombre de Dios y de su Santísima Madre amen*». Menos habitual é a fórmula de nomear a Deus e á Santísima Trindade. E, por último, o cuarto tipo é o que nomea os tres, a Deus, a Virxe e a Trindade, do que só aparece un caso³.

Esta variedade formal vése reducida notablemente a mediados de século, pois aparecen unicamente dous tipos, sendo aquel que só nomea a Deus a totalidade dos casos excepto ún. Este único caso é non embargantes o máis longo de toda a mostra; tratase do testamento do saboiano Nicolás de Cimitier, que forma parte do servizo do comandante Xeral que no encabezamento explica o misterio da Inmaculada Concepción: «*En nombre de Dios Nuestro Señor y de la Virgen su Santa Madre concebida sin mancha ni sombra de la*

¹ Trátase de don Antonio Gonzalo Sánchez de Couso, nos testamentos dos atados 1368, 1369, 1370 y 1371.

² No ano 1702, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 153, f. 22.

³ Miguel de Santiago, saestre, ano 1683, id., leg. 45, f. 91.

culpa original en el primer instante de su ser purísimo y natural amen»⁴.

A finais deste século a penas hai cambios, unicamente atopamos casos da fórmula máis abundante «*En nombre de Dios*» ou algunha variante, entre as que agora aparece unha nova que consiste en sumar ó anterior encabezamento o epíteto de «*todopoderoso*». No primeiro tercio do século XIX continúa a mesma situación, se ben agora non aparecen variacións de ningún tipo, unicamente atopamos *en el nombre de Dios* ou a súa forma latina.

En resumo, podemos dicir que asistimos a un proceso de homoxeneización e simplificación das fórmulas, bastante acentuado dende mediados do XVIII, e que xa no século XIX se ve completado. Esta simplificación das invocacións non é privativo de noso caso, tamén é observado para outros casos españois do século XVIII como en Barcelona⁵, Mataró⁶, Valladolid⁷, Oviedo e Xixón⁸.

1.2 As declaracións de fe

A diferenza do que ocorre en xeral coas cláusulas introductorias, a presenza de declaracións de fe aumenta a medida que transcorre o século e medio estudado. A principios de século un 12% de testamentos non inclúen estas declaracións, a partir de aquí a proporción diminúe sen superar nunca o 2%, co cal comprobamos que as declaracións de fe teñen unha grande implantación.

En xeral, compoñense de tres elementos, a declaración de crer na Santísima Trindade, en todo o demais que manda a Igrexa Católica, e o vivir e morrer conforme manda a mesma Igrexa. Esta formulación cúmprese na maioría dos testamentos - 94% -, e nunha pequena parte prodúcense variacións eliminando algún dos tres elementos. Ademais dentro de cada un deles, pódense producir variacións, como por exemplo, a crenza na Trindade pode aparecer desenvolvida ou non.

A tipoloxía desta cláusula segue un desenvolvemento parello ás outras dos de carácter introductorio estudadas; parte a principios do século XVIII

dunha maior variedade e vai simplificándose co percorrer do tempo.

Nos primeiros anos da centuria as declaracións de fe que responden á fórmula sinalada supoñen un 58%, e comparten espazo con outras catro variantes. A máis adoitada é aquela na que se protesta cre-lo que ordena a Igrexa e vivir conforme manda, sen nomea-la Trindade; en menor medida aparecen os que non din vivir e morrer segundo manda a Igrexa; e finalmente das outras dúas variantes atopamos unicamente un caso, unha consiste en suprimir «*y lo demás que manda la Santa Madre Iglesia*», e a outra na cal aparece só a crenza na Santísima Trindade⁹.

Na metade do século a situación simplifícouse; ademais da fórmula establecida, que supón pouco máis do 90%, atopamos dúas variantes; a máis representada é aquela na que só se fai profesión de fe na Trindade, e a outra consiste en suprimir-la parte na que se declara vivir e morrer segundo manda a Igrexa.

A finais de século este proceso de estandarización das declaracións de fe acentúase; ademais da fórmula aparece unha soa variante, trátase de tres casos nos que non aparece a crenza na Trindade.

Finalmente o proceso completouse ó chegar ó primeiro tercio do século XIX; entón tódolos testamentos que conteñen declaracións de fe fánno segundo a fórmula que establecíamos ó comezo.

En conclusión, vemos que existe unha tendencia clara cara a unha normalización, pois vaise reducindo o número de variantes no contido destas declaracións, concentrándose na repetición da fórmula que establecemos ó principio; que é, non obstante, a variante máis complexa en canto a contido. Nesta actitude non vemos máis que un certo desexo homoxeneizador.

1.3 As encomendacións

Os outorgantes unha vez que fixeron a súa declaración de pertencer á Igrexa Católica e crer en todo canto ela manda, encomendan a súa alma

⁴ Ano 1752, id., leg. 740, f. 4.

⁵ GARCÍA CARCEL, Ricardo, «La muerte en Barcelona...» *obr. cit.*, p. 119.

⁶ MOLAS RIBALTA, Pedro, «Religiosidad y cultura en Mataró. Nobles y comerciantes en el siglo XVIII», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, p. 98.

⁷ GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «Vida y muerte ...» *obr. cit.*, p. 230.

⁸ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, *Comportamientos religiosos...obr. cit.*, p. 52.

⁹ Trátase de Tomé García, labrego, ano 1713, id., leg. 337, f. 38.

a quen poida favorecela. Estas peticións de intercesión repítense sen aparente variación na maioría dos testamentos; semellan ser simples fórmulas carentes de interese para coñecer a vontade particular dos outorgantes. Pero aínda que estes non interviñesen na súa elaboración, o certo é que tanto a cantidade de testantes que as solicitan coma os tipos varían ó longo do século e medio estudado. A presenza de encomendacións nos testamentos segue unha tendencia que partindo dunha elevada utilización vai perdendo intensidade ó longo do século XVIII, para voltar a contar cunha importante presenza na terceira década do século seguinte. A evolución do contido pasa dunha situación inicial complexa a unha cada vez maior simplificación no número de variantes.

Dentro das cláusulas introductorias dos testamentos as encomendacións adoitan se-las últimas en aparecer. Comezan invariablemente coa encomendación da alma ó noso Señor Xesucristo, para logo escoller como intercesora á Virxe. Ademais da Virxe, que xeralmente aparece baixo a advocación de Raiña dos Anxos, solicítasen na meirande parte como intercesores o conxunto dos santos, o Anxo da Garda e o santo do nome; e ás veces escóllese a un santo concreto.

A práctica de consignar encomendacións no testamento está moi difundida entre os ferroláns desta centuria e media, aparece nun 67% dos casos. A evolución temporal que se observa na táboa 16, amósanos unha tendencia que parte dunha taxa moi elevada entre 1680-1720, presenta unha caída na segunda metade do século XVIII moi pronunciada, e unha recuperación igualmente elevada no primeiro tercio do século XIX, volvendo a índices iniciais.

	%
1680-1720	93
1751-60	15
1795-99	54
1831-35	94
Total	67

TÁBOA 16 Proporción de testamentos con encomendacións

O primeiro que chama a atención, observando a táboa 16, é o nivel tan baixo de testamentos

con encomendacións no período central do século XVIII. Sen renunciar a outras posibles causas, a distorsión pódese deber a algunha deficiencia nas fontes¹⁰. Analizaremos entón a evolución tomando con precaución os resultados do período intermedio. Prodúcese dous movementos, un á baixa na primeira metade do século XVIII, e outro á alza dende mediados deste século nos anos trinta do seguinte. O descenso brusco da primeira metade do século XVIII -dun 93% a un 15%- pódese deber a un problema de fontes, e quizais tamén estea vinculado ó enorme cambio que está a producirse na vila neses anos centrais do século. Aínda así, a finais do século XVIII, con aumentar sensiblemente respecto os anos intermedios da centuria, as encomendacións teñen unha presenza moi inferior ó nivel de principios de século -54% fronte ó 93%. Este descenso pódese relacionar co proceso de fosilización das fórmulas que se produce ó longo de todo o século, e respondería a un uso máis estereotipado ca persoal das encomendacións, que sería o reflexo dun cambio nos hábitos relixiosos tendente cara a unha certa simplificación das actitudes relixiosas externas. Pero na terceira década do século XIX asistimos ó que semella unha contradicción tendo en conta o razoamento anterior, pois prodúcese un importante crecemento na utilización de invocacións e asemade culmina o proceso de estereotipación das fórmulas, xa que neste momento unha soa das variantes representa o 94% de tódalas invocacións, como se pode ver no cadro 17. Este cambio pode responder a unha meirande necesidade de protección e polo tanto un meirande recurso a intercesores celestiais na procura de axuda. Mais tamén podería se-lo resultado do proceso de homoxenización, acadando neste momento un valor máis achegado ó dunha fórmula de estilo que a unha auténtica petición de intercesión de carácter individual.

Como xa vimos, non só a cantidade de outorgantes que piden intercesores serve para coñecer a evolución desta práctica, senón tamén as características formais. Na táboa 17 expoñemos a tipoloxía destas encomendacións; dentro de cada tipo atópanse algunhas variantes pero de cativa importancia.

Nesta táboa faise evidente a tendencia cara á homoxenización. Prodúcese un paulatino aumen-

¹⁰ Os testamentos desta época son anormalmente reducidos, un folio como moito, comparándoos cos posteriores e anteriores. As causas vánsenos.

SELO PRIMEIRO
 TOS Y SESENTAY DOS
 RAVDOS, AÑO DE MIL
 MENTALIDADE E CULTURA EN FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII

	1680-1720		1751-60		1795-99		1831-35		Total	
	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%
Virxe	16	29	8	44	8	6	9	3	41	9
V.Tódoos santos	17	31	1	5	21	18	8	3	47	10
V.T-S.Sºnome	2	4			3	2			5	1
V.T-S.Anxo Garda	3	5	1	5	4	3			8	2
V.S-N.A-G.					6	5			6	1
V.S-N.	1	2							1	0,2
V.T-S.S-N.A-G.	8	15	8	44	74	63	268	94	358	75
V.T-S.Otros	4	7							4	1
V.T-S.S-N.A-G.Otr.	4	7			1	1			5	1

V: Virxe, T-S: Tódoos santos, S-N: santo do nome, A-G: Ánxo da Garda.

TÁBOA 17 Evolución da tipoloxía das encomendacións.

to das encomendacións coa formula máis completa. Crecemento que se fai máis evidente se temos en conta que as primeiras etapas, pese a contar cun maior número de tipos de encomendacións, son as de menor proporción numérica da mostra.

Outra característica formal das encomendacións que perde importancia é a invocación só á Virxe, que dun 29% entre 1680 e 1720, pasa a un 7% ó remate do século XVIII, e no XIX non fai senón se reducir máis ata o 3%. Esta invocación verásese substituída pola fórmula na que se inclúe a Virxe e «*todos los santos de la corte celestial*», pero sobre todo pola que se vai converter na fórmula máis habitual, aquela que inclúe, ademais dos citados, Anxo da Garda e santo do nome: do 14,5% ó 94%.

Dos nove casos atopados nos que se invoca a santos específicos, oito corresponden á primeira etapa cronolóxica que vai de 1680 a 1720. Divídense en dous tipos: por unha banda, catro casos que invocan ó patrono da vila, San Xiao; e outros catro que invocan outros santos¹¹. Finalmente un último caso aparece en 1799, e invoca, ademais da Virxe María, a tódoos santos, Anxo da Garda e santo do seu nome, e tamén a «Nosa Señora das Dolores»¹², devoción mariana que conta con moita aceptación no Ferrol desta época¹³.

En conclusión, vemos como se produce un proceso de homoxenización, que coincide co que ocorre coas demais cláusulas iniciais que tratamos

aquí. Estas cláusulas xeralmente non van depender da vontade dos outorgantes, o cal invalida a súa utilidade como reflexo dunha relixiosidade persoal. Non embargantes este carácter estereotipado dálles un certo valor para o coñecemento da relixiosidade xeral na que o outorgante vive inmerso. Do cal, non obstante, non podemos deducir directamente que a homoxenización destas cláusulas signifique unha igual estereotipación das formas relixiosas en xeral, aínda que combinadas con outros elementos, poderían serviros coma indicativo dun posible cambio nesta dirección.

2 OS RITOS FUNERARIOS

Os testamentos ofrecen múltiples informacións arredor das prácticas relixiosas, pero resultan moi parcos na hora de describi-lo ceremonial arredor da morte, a pesar da transcendencia dese momento para o testador. A cotío, para suplir esta falta de información recórrese a outro tipo de fontes: sermonarios, constitucións sinodais, literatura, etc. Deste xeito podemos recompoñer todo este ritual, que tiña moito de público, a diferenza do que ocorre na actualidade.

Aquí non imos profundizar moito no seu desenvolvemento porque non semella que haxa grandes diferencias cos casos descritos, salvo as lóxicas particularidades locais. A grandes trazos,

¹¹ Son nun caso a San Xosé, outro a San Xosé e San Francisco, outro a San Antonio e San Francisco, e por último a San Antonio e San Miguel.

¹² Trátase de Manuel Ramos, de Béjar, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1059, f. 50.

¹³ Véxase máis abaixo o capítulo arredor dos hábitos.

poderíase seguir a descrición que D. González fixo para a próxima cidade de Santiago¹⁴, mais tendo en conta as características específicas do noso caso. Pódese dicir que se trata da mesma obra pero con distintos persoeiros e decorados.

A maioría da información coa que contamos céntrase na segunda metade do século XVIII, con anterioridade a penas atopamos referencias polo escaso da documentación existente, e con posterioridade tampouco, xa que se vai producindo unha simplificación na parte relixiosa dos testamentos.

O morrer ben era transcendental para alcanzar a salvación, de tal xeito que cando a posibilidade da morte se facía evidente, comezábanse a tomar certas disposicións encamiñadas cara á súa boa realización. Os testamentos non dan moita información arredor destes últimos momentos, nen tampouco do que se facía co cadáver antes de que saíse rumbo ó sepulcro. Sen dúbida, esta falta de preocupación que semellan indicar os testamentos débese a que o outorgante tiña a seguridade de que as últimas atencións espirituais da súa vida e as primeiras unha vez morto íanse cumprir sen necesidade de tomar ningunha disposición ó respecto.

O difunto acompañarase en todo momento dende que morre ata o intre no cal veñen sacalo cadáver da casa cara á súa sepultura. A este acompañamento acudían amigos, familiares ou veciños, que non sempre gardaban a compostura necesaria nestes casos, como semella indicarnos o seguinte artigo do Bando do Bo Goberno da Vila de Ferrol no ano 1776: «...*Se prohíbe y manda se escusen y eviten la concurrencia de xentes a las casas mortuorias y recién nacidos que llaman belatorios, pues en vez de considerar el espectáculo de la muerte que tienen presente y que no se save cuándo ni cómo serán también llamados al juicio de Dios se entretienen en quantos jocosos juegos y otras cosas, y finalmente bienen en más de las becas a parar en golpes, heridas y otros malos tratamientos como la experiencia lo*

tiene enseñado, lo que cumpla pena de un ducado.»¹⁵

A saca-lo cadáver de casa e acompañalo ata a igrexa para o funeral acudía normalmente o cura párroco, máis tamén podían asistir comunidades de relixiosos, confrarías e pobres. En Ferrol adoitábase solicitar a presenza da comunidade de San Francisco, ás veces na súa totalidade e outras nun número determinado de irmáns¹⁶; en menor medida solicitábase a comunidade de Santa Catalina de Montefaro situada á outra beira da ría. As confrarías solicitábanse tamén con relativa frecuencia, e non únicamente ás que pertencía o defunto. A presenza de pobres, en troques, non era unha demanda cotiá nos acompañamentos. En xeral, había moita variedade en canto ó tipo de cortexo solicitado, decote limitado por motivos económicos, aínda que algúns outorgantes insisten en que sexa o máis sinxelo posible por motivos piadosos¹⁷. O caso máis extremo que nos atopamos é o de Ignacio Calvo Cárdenas e a súa dona Teresa Sequeiro¹⁸, donos dunha fábrica de curtidos, que no ano 1796 solicitan que asistan ós seus enterramentos a imandade da Orde Terceira, as confrarías das Dolores, o Rosario, o Socorro, as Animas, San Antonio e o Carne, cada unha coas súas insignias; tódolos curas das parroquias de San Xulián de Ferrol, de Santa María de Caranza, de Serantes e de Trasancos; e as comunidades de San Francisco e de Santa Catalina de Montefaro. Este exemplo extremo esgota tódalas posibilidades de acompañamento que ofrecía a vila de Ferrol e os seus arredores.

Doutros aspectos do ritual temos unha información todavía máis cativa, xa que logo non podemos saber se se trata de actitudes persoais ou respostan a un interese xeral. Dese xeito a única referencia en canto á utilización do féretro nola proporciona o testamento do escribán Don José Benavides, que pide ser «*sepultado humildemente con el féretro de la Orden Tercera*»¹⁹. Do mesmo xeito as escasas referencias a certos ritos arredor do lugar de sepultura fan pensar máis nun gusto persoal

¹⁴ «La vivencia de la muerte en las ciudades del Antiguo Régimen: Santiago en los siglos XVII al XIX», en *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*, Santiago, 1989, pp. 179-198.

¹⁵ AMF, libro de actas nº 382, sf.

¹⁶ Por exemplo Benita García de Barros, dona dun calafate embarcado, no ano 1798 solicita para que veñan a sacala de casa e a acompañen trinta relixiosos de San Francisco. AHPLC, sec. El Ferrol, Leg. 1215, sf.

¹⁷ Por exemplo don Salvador Valerio Piñeiro y Andrade dono do coto de Serantellos e do de San Juan de Filgueira, no ano 1756, insiste en que os seus funerais sexan o máis breve e sinxelo que poidan. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 581, f. 318.

¹⁸ Id., leg. 1171, f. 168.

¹⁹ Id., leg. 1174, f. 101.

	1680-1720	1751-1760	1795-99	1831-35
Outorgantes	98	96	91	81
Outros	2	4	9	19

TÁBOA 18 Os electores de mortalla. (En %)

	1680-1720	1751-1760	1795-1799	1831-1835
Homes	94	96	90	75
Mull	100	98	80	43
Total	96	97	86	58

TÁBOA 19 Evolución das peticións do hábito franciscano. (En %)

que en algo xeneralizado. Así Mª Francisca Bayolo y Carvajal²⁰, dona dun escribán, solicita que tódolos días festivos do ano do seu pasamento se recúbra a súa sepultura cun pano negro e se poñan catro fachóns de cera nas esquinas. Algo semellante ocorre con Gian Zacharia De La Joux, prateiro natural de Ancona²¹, que solicita que se lle poñan dúas velas unha a cada lado da sepultura; o Salvador Reines²² de Lloret (Gerona), que pide se lle rocíe de auga bendita a súa sepultura.

En conclusión, os testamentos non ofrecen moita información sobre como se desenvolvía o ritual arredor da morte, mais recorrendo a outras fontes pódese reconstruír, e dese xeito fíxose con varias cidades españolas sen que os resultados varíen excesivamente. No noso caso a puntual información que proporcionan os testamentos semella segui-lo descrito para outros casos.

Pero se os testamentos non se deteñen no ritual, se o fan en aspectos concretos, ós que, polo tanto, se lles dá un papel significativo. Estes aspectos son a mortalla que ha de cubri-lo corpo, o lugar de sepultura e mailas misas que se dirán pola súa intención.

2.1 A elección da mortalla

A elección da mortalla adoita se-la primeira das cláusulas decisorias en aparecer nos testamentos, e xunto coa elección da sepultura é aque-

la que suscita un meirande interese, un 88% de tódolos outorgantes ferroláns especifican que mortalla queren para cubri-lo seu cadáver. Tanto interese polo último envoltorio que vestirán transloce a crenza no importante que pode selo ben morrer para acada-la Gloria Eterna, principal preocupación cando preparan o tránsito á outra vida a través do testamento.

De tódolos xeitos ó longo deste século e medio final do Antigo Réxime vaise producir unha lenta evolución cara a un abandono da elección directa da mortalla, deixando a decisión xeralmente ós testamenteiros, aínda que esta actitude non a chegan a supera-lo 20% dos outorgantes no momento máis extremo. Esta evolución pódemola ver na táboa 18.

Entre aqueles que escollen mortalla soamente un 5,5% non prefire un hábito relixioso, que aínda se reduciría a un 4% se non contamos cos eclesiásticos que segundo unha norma canónica deben amortallarse cos hábitos do seu ministerio²³. Este 4% compónse polos que escollen como vestimenta funeraria ou uniforme militar ou algunha que outra roupa civil²⁴.

Poderíase dicir que de producirse hoxe o Xuízo Final ós que viviron durante os últimos tempos do Antigo Réxime, recoñeceranse de camiño por ir ataviados co hábito de San Francisco. Esta abundancia no uso do hábito franciscano non é algo característico de Ferrol, onde supón o 77% de tódolos

²⁰ Id., leg. 1174, f. 62.

²¹ Id., leg. 577, f. 10.

²² Id., leg. 699, f. 19.

²³ GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «La mortaja religiosa en Santiago entre los siglos XVI y XIX», *Compostellanum*, 3-4 (1989), p. 281.

²⁴ Por exemplo Teresa Riqueira, viúva dun sarxento, pide ser enterrada coa súa roupa de uso, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1840, f. 54.

los hábitos relixiosos solicitados, senón que tamén se constata noutras cidades españolas²⁵. As causas desta preferencia son variadas²⁶, principalmente a gran cantidade de indulxencias concedidas ó hábito e maila relación desta orde, e sobre todo do seu fundador, coa pobreza; tamén hai que ter en conta a presenza de franciscanos na Vila e nos arredores²⁷. Se observamos na táboa 19 a evolución de peticións do hábito franciscano podemos comprobar que a cifra global dun 77,3%, a pesar de ser elevada non amosa claramente a difusión do uso deste hábito; tamén se comproba a existencia dun comportamento diferenciado por sexos.

A tendencia xeral vai dun alto índice que se mantén ata mediados do século XVIII, pese ós cambios bruscos que sofre a vila, a unha lixeira caída a partir de entón que se acentúa en 1831-35. É semellante para ambos sexos, mais no caso das mulleres o proceso é máis acentuado, parte de porcentaxes máis elevadas e a caída na demanda do hábito franciscano é maior. Isto débese a que substitúen o hábito de San Francisco polo de Nosa Señora das Dolores a partir de finais do século XVIII. Entre 1795-99 este hábito supón o 13% dos pedidos polas mulleres, e entre 1831-35 un 45%. Unicamente atopamos un home que pida ser en terrado con este hábito das Dolores, e ademais no

período 1751-60 cando ningunha muller o solicita²⁸. A parte destes dous hábitos, só o do Carne ten algunha importancia para as mulleres entre 1831-35, cando representa un 9% das peticións. As mulleres tamén escollen o hábito do Rosario, da Soeidade e de Santa Bárbara nun caso cada un. Mentres os homes decídense polos de San Benito, San Agustín, Santo Domingo, San Pedro e o Carne tamén en contadas ocasións; sempre con posterioridade a 1760. Esta diversificación non pode ser allea ós cambios experimentados pola Praza a consecuencia do crecemento demográfico e a transformación social e económica resultado da súa conversión nunha importante base naval da Armada española.

A preferencia polo hábito da Dolorosa²⁹ entre as mulleres ferrolás da primeira metade do século XIX está en relación co desenvolvemento deste culto mariano, que en Ferrol acadará gran vigor e que se inclúe dentro da difusión xeneralizada deste culto en todo o orbe católico, e máis concretamente en Galicia³⁰. En Ferrol o primeiro fito relacionado coa difusión deste culto vai se-lo establecemento en 1750 da Congregación dos Servos de María Santísima das Dolores, tamén coñecida como ós Servitas. Esta orde dos servitas ten a súa orixe en Florencia no século XIII³¹ e en España

²⁵ Como se pode ver no seguinte cadro:

Santiago	1651-1660	87,9%
	1751-1760	86,1%
	1801-1810	74,4%
Oviedo	S.XVIII	
	H.	78%
	M.	65%
Málaga	1700-1725	57,1%
Cádiz	1675-1800	69%
Sevilla	1701-1799	53,8
Murcia	1700-1750	59,7
Valladolid	1750-54	63,4

Para Santiago: GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «La mortaja religiosa en Santiago...», *obr. cit.*, p. 276; para Oviedo: LÓPEZ, Roberto, *Comportamientos religiosos...* *obr. cit.*, p. 65; para Málaga REDER GADOW, Marion, *Morir en Málaga...* *obr. cit.*, p. 101; para Cádiz DE LA PASCUA, María José, *Vivir la muerte...* *obr. cit.*, p. 341; para Sevilla RIVAS ÁLVAREZ, José Antonio, *Miedo y piedad...* *obr. cit.*, p. 119; para Murcia PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio, *Testamento y buena...* *obr. cit.*, p. 76; para Valladolid GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «Vida y muerte...» *obr. cit.*, p. 242.

²⁶ Ademais das que citamos a continuación, outra causa frecuentemente aducida é o interese económico da orde dos franciscanos na venda de hábitos; por exemplo B. BARREIRO, «La nobleza asturiana...» *obr. cit.*, pp. 34-35. Tamén se pode ver esta importancia económica da venda de hábitos no artigo de D. GONZÁLEZ, «La mortaja en Santiago...», *obr. cit.*, pp. 283-84.

²⁷ Existen outros conventos franciscanos na área próxima: en Betanzos, Viveiro e A Coruña. O de Santa Catalina de Montefaro, no termo municipal de Ares, xoga un papel importante ó ser requirida a súa comunidade por moitos testantes para que asistan ás súas honras en Ferrol.

²⁸ Trátase de Nicolás de Cimitier, saboiano ó servizo do comandante xeneral, ano 1752, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 740, f. 4.

²⁹ O hábito de Nosa Señora das Dolores podería coincidir co atuendo que adoitaba lucir esta representación da Virxe, que se compón de saia e manto negro. Esta indumentaria ten unha orixe anecdótica, pois a primeira imaxe de Nosa Señora que se vestiu desta maneira fixoo coas roupas de viúva da condessa de Ureña, camareira maior da raíña Isabel de Valois, terceira esposa de Felipe II. Vid. VV.AA., *Las cofradías de Sevilla. Historia, antropología y arte*, Sevilla, 1991, pp. 130-131.

³⁰ GONZÁLEZ LOPO, Domingo L., «Onomástica y devoción: la difusión de nuevos cultos marianos en la Galicia meridional durante los siglos XVIII y XIX: el obispado de Tuy», *Obradoiro de Historia Moderna*, I (1992), pp. 167-171.

³¹ ALDEA VAQUERO, Quintín, (Dir.), *Diccionario de historia eclesiástica de España*, Madrid, CSIC, 1975, t.IV, p. 2461.

acada o seu momento de máximo desenvolvemento a mediados do século XVIII, sobre todo en Levante e Cataluña. Precisamente de Barcelona virá o pai Misionista coa licenza do provincial da orde en España para a creación da congregación ferrolá³². Esta congregación terá un gran desenvolvemento como é a proba que en 1780 consagrasen un templo propio³³. Outras probas da difusión deste culto a Nosa Señora das Dolores pódemolas ver reflectidas no elevado número das súas representacións que aparecen nos inventarios post mortem desta época³⁴, na construción dun templo dedicado a Nosa Señora das Angustias rematado en 1788³⁵, e a dedicación a Nosa Señora das Dolores da capela do Hospital Militar³⁶. Como escribe Montero Aróstegui referíndose á Congregación das Dolores: «*Con el importe de las entradas y las limosnas que se recogían en las boetas [cepillos] y de noche en el rosario que salía por las calles, con los platillos y misiones que se hacían por los pueblos del país hasta largas distancias, y el producto de los hábitos, rosarios, estampas, septenarios, escapularios y patentes, con las varias rifas de alhajas que regalan los devotos, y con las limosnas que se recojen en los buques de las escuadras, fueron reuniéndose caudales suficientes para atender con toda ostentación los gastos del culto.*»³⁷

Non é doado encontrar causas que aclaren a difusión desta advocación mariana; a explicación ofrecida por D. González Lopo³⁸ para o bispado de Tui na que se relaciona o desenvolvemento deste culto a nivel popular coa situación de crise vivida en Galicia durante a primeira metade do século XIX, pódese aplicar perfectamente no caso ferrolán. No noso caso este culto desenvolveríase con anterioridade por tratarse dun centro urbano, que ademais alberga a unha considerable poboación

doutras zonas de España, está ben lóxico pensar que cheguen antes as novidades que ás parroquias rurais tudenses.

Entre aqueles que non elixen un hábito relixioso como mortalla cabe destaca-los que piden ser soterrados co seu uniforme. Non atopamos ningún caso anterior a 1760, pero comparando os dous períodos posteriores vemos que é un fenómeno en aumento, pasan de se-lo 5% dos testantes masculinos que escollen mortalla en 1795-99, ó 13% entre 1831-35. Mais a posibilidade de ser enterrado co uniforme é exclusiva do grupo concreto dos militares. Analizando este grupo vemos que de 25 que piden ser soterrados co seu uniforme, 22 son oficiais, 1 suboficial, 1 de tropa e outro indeterminado; e pasan de solicitar ser soterrados con uniforme o 23% dos militares a finais do XVIII a se-lo 41% entre 1831-35. Con anterioridade non pedían en ningún caso ser soterrados co seu uniforme e insignias, e se ben o número de militares era cativo ata mediados do século, non o era entre 1750 e 1760, cando representan o 40% dos testantes que especifican o seu oficio. Os oficiais tiñan un meirande nivel cultural³⁹ e, ó mesmo tempo, un estatus social máis elevado co resto dos militares e en xeral que toda a poboación da vila; ademais especialmente dende mediados do século XVIII, gracias á súa profesionalización⁴⁰, o exército adquire unha identidade máis marcada e diferenciada. Estas razóns poden explica-lo seu desexo de ser soterrados co distintivo da súa situación.

Fóra deste grupo só atopamos un caso de elección de vestiduras laicas, unha muller que en 1831 pide ser soterrada coa súa roupa de uso⁴¹. Outro caso á parte é o do clero secular que se enterra coas súas vestiduras, mais a súa representatividade numérica na mostra e na sociedade ferrolá é moi cativa. A finais de século aparecen tres tes-

³² GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, Pedro Javier, «La capilla de los Dolores de Ferrol. Historia de su construcción», *Estudios mindonienses*, 5 (1988), pp. 663-691.

³³ Sobre a construción deste templo vid. GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, Pedro Javier, «La capilla...» *obr. cit.*, pp. 666-672; y también en MONTERO ARÓSTEGUI, José, *obr. cit.*, pp. 259-620; y VIGO TRASANCOS, Alfredo, *Arquitectura y urbanismo...obr. cit.*, pp. 229-30.

³⁴ As representacións de Nosa Señora das Dolores non aparecen nos inventarios post mortem ata despois de 1763, e a partir da década dos 70, fánse cotiás.

³⁵ MONTERO ARÓSTEGUI, José, *obr. cit.*, pp. 265-266.

³⁶ *Ibid.*, p. 270.

³⁷ MONTERO AROSTEGUI, José, *obr. cit.*, p. 260.

³⁸ «Onomástica y devoción...» *obr. cit.*, pp. 172-176.

³⁹ Como podemos ver máis abaixo no apartado de cultura.

⁴⁰ Arredor da profesionalización do exército no século XVIII pódese consultar MARCHENA FERNÁNDEZ, Juan, *Oficiales y soldados en el ejército de América*, Sevilla, 1983, pp. 30-32.

⁴¹ Trátase de Teresa Requeira, viúva dun sarxento, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1840, fol. 54.

	Outorgantes		Outros	
	nº	%	nº	%
1680-1720	58	98	1	2
1751-1760	118	94	7	6
1791-1795	193	90	22	10
1831-1835	266	85	48	15

TÁBOA 20 Os electores de sepultura

tantes que piden ser amortallados como é habitual no Hospital de Caridade sen aclarar máis⁴²; seguramente trátase de testantes con recursos cativos, dada a brevidade e sinxeleza dos seus testamentos e a súa permanencia nun centro benéfico. Finalmente, para acabar cos casos excepcionais, a mediados de século un pobre pide ser soterrado con aquilo que poidan proporcionarlle⁴³.

En conclusión, vemos que os testantes ferroláns se inclinan por ser amortallados con hábitos relixiosos, que entre estes o franciscano resulta se-lo solicitado, excepto polo que se refire ás mulle-res de principios do século XIX que prefiren o da Dolorosa, e por último que a utilización de vesti-menta civil e uniforme militar é minoritaria aínda que vai en aumento dende que fai a súa aparición a finais do século XVIII.

2.2 O lugar de sepultura

Para os crentes ser soterrado en lugar sagra-do é unha necesidade primordial para acada-la Gloria Eterna. Dentro da búsqueda de lugares sagrados para sepultarse, as igrexas van ser pronto requiridas, xa que a súa condición privilexiada como lugar sagrado une outras posibles accións benéficas sobre os alí sepultados: a celebración de misas, a presenza do Santísimo, as imaxes de san-tos e virxes, e incluso de auga bendita que pode-ría caer das mans dos fieis sobre as sepulturas dos mortos. Este costume de soterrarse dentro das igrexas comeza a realizarse dende a Idade Media; aínda que nun principio reservárase a determina-dos grupos sociais, co paso do tempo vaise esten-dendo ó conxunto da poboación, de tal xeito que ó chega-lo século XVIII é un costume moi estendi-

do. Pero neste século tamén comeza unha campa-ña dende arriba para acabar con este costume que consideraban insalubre; esta actitude do poder é a que levará a publicar nos últimos anos do sécu-lo e nos primeiros do seguinte distintas cédulas instando á construción de cemiterios extramuros das cidades.

Os efectos desta política sobre Ferrol deixá-ronse sentir cedo. Constrúese un cemiterio muni-cipal en 1775, e a partir de 1804 prohibiuse calque-rahinhación dentro das igrexas, quedando como únicas posibilidades o cemiterio municipal de Canido; e a aqueles que morren no Hospital Na-val sen especifica-lo contrario, dáselles sepultura no cemiterio do propio hospital.

Os outorgantes amosan ter un grande interese polo lugar no cal han de ser sepultados, un 89% de toda a mostra especifica, mentres que o 11% restante déixao á elección doutros ou nono aclaran. Ó longo do século e medio que cobre a mostra prodúcese unha tendencia clara pero non moi sig-nificativa de aumento da delegación noutros, xe-ralmente testamenteiros ou familiares. Na táboa 20 podemos ve-la evolución desta actitude.

As causas que explican esta relativa perda de interese poden coincidir coas expostas para Santi-ago por D. González Lopo: «*Con seguridad no hay que buscar una causa única para explicar este cambio de actitud: la reiteración de órdenes en contra de la práctica [de enterrarse en las igle-sias]; la aplicación, al menos de forma parcial, de las mismas en algún momento...posiblemente el inicio de un cambio de actitud hacia la muerte y el cadáver, son otros tantos motivos que justifican que el testador vaya dejando cada vez más en manos de otros la cuestión de su sepultura.*»⁴⁴

⁴² Trátase de Manuel Fernández, AHPLC, sec. EL Ferrol Leg. 1055, f. 7; José de Sobe, natural de Beirut, id., Leg. 1057, f. 133; e Manuel Ramos, id., Leg. 1059, f. 50.

⁴³ José Méndez, id., leg. 578, F. 161.

⁴⁴ «La evolución del lugar de sepultura en Galicia entre 1550 y 1850: los Casos de Tuy y Santiago», en *Obradoiro de Historia Moderna*, San-tiago, 1990, p. 176.

SELO PRIMEIRO
 TOS Y SESENTA Y DOS
 RAVEDOS, AÑO DE MIL
 MENTALIDADE E CULTURA EN FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII

	SJ		SF		O3 ^a		DOL		OP		CEM	
	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%
1680-1720	24	41	33	57					1	2		
1751-60	54	44	57	47	3	2,5			4	3		
1795-99	109	57	53	28	6	3	1	0,5	2	1	21	11
1805							1	1,5			59	98
1831-35											266	100

SX- San Xiao (parroquia), SF- San Francisco, O3^a- Capela da Orde Terceira, DOL- Capela da Nosa Señora dos Dolores, OP- Outras Parroquias, CEM- Cemiterio de Canido.

TÁBOA 21 Lugar de sepultura segundo os testamentos.

	Rexed		Fidalg.		Mareantes		Labreg.	
	nº	%	nº	%	nº	%	nº	%
S.Xulián					7	70	4	100
S.Fco	7	100	6	100	3	30		

TÁBOA 22 Lugar de sepultura elixido por grupos sociais entre 1680-1720.

Esta preocupación pola fin última do corpo veráse reflectida na búsqueda de lugares axeitados. Na táboa 21 podemos ver cales escollen no caso ferrolán.

Durante a primeira metade do século XVIII a disponibilidad de lugares de sepultura é moi reducida, soamente o templo parroquial e o convento de San Francisco. Non hai cemiterios intramuros, e as dúas capelas existentes, San Roque e San Amaro, non teñen entidade suficiente para servir de lugar de enterramento. Tamén é certo que a vila non conta con demasiados habitantes, arredor dos 300 veciños⁴⁵, co cal é probable que estes dous lugares cubrisen as súas necesidades. Na táboa 22 podemos ver cal é a elección de lugar de sepultura entre os principais grupos sociais representados na mostra.

Obsérvase que os dous grupos de elite prefiren ser soterrados no convento, mentres que nos outros dous grupos dedicados ó sector primario as preferencias na hora de ser sepultados recaen na igrexa parroquial. Entre as motivacións que orixinan esta disparidade de eleccións, a económica debeu de pesar especialmente, pois soterrarse nun convento supón un meirande gasto ó ter que paga-los dereitos parroquiais ademais de tódolos gastos habituais do enterro. No caso das élites o factor prestixio tamén debeu de resultar decisivo, prestixio por ser máis oneroso ser inhumado nun

convento, e pola relación que o de San Francisco de Ferrol ten cos condes de Lemos, señores da vila.

Para salva-lo obstáculo que supón a elevada representatividade dos sectores máis acomodados na fonte testamentaria recorreremos ós libros de defunción. Esta fonte ten a vantaxe de cubrir prácticamente toda a poboación, o que nos proporciona uns resultados máis acertados sobre cales eran os lugares de sepultura máis utilizados; pero non dí nada acerca de quen os elixía. Os resultados revelánnos unha importante diferenza cos datos que nos ofrecen os testamentos. Entre 1696 e 1705 son soterrados en San Xulián o 74% dos ferroláns adultos que falecen, e un 23% en San Francisco; mentres que entre os que outorgan testamento entre 1680 e 1720 piden ser soterrados en San Xulián un 41% e en San Francisco un 57%. Unha diferenza que era de esperar debido a que as élites se inclinaban por ser soterradas en San Francisco.

Entre 1751 e 1760 a preferencia entre os outorgantes polo convento vai continuar, aínda que non dunha forma tan clara coma no momento anterior; un 47% dos testantes pide ser soterrado en San Francisco fronte a un 44% en San Xiao. Hai que ter en conta que a partir deste momento vai haber un cambio na disponibilidad dos lugares de enterramento, pois tanto o templo parroquial como o con-

⁴⁵ Montero Aróstegui dá unhas cifras de 222 veciños en 1736; e 455 en 1746, estes datos di sacalos do Arquivo Municipal. *Obr.cit.*, p. 207.

	Militares		«Maestranza»		Comerciantes	
	nº	%	nº	%	nº	%
S.Xiao	11	55	8	73	4	44
S.Fco.	8	40	3	27	4	44
Orde 3ª	1	5				
Outras parr.					1	11

TÁBOA 23 Lugar de sepultura por grupos sociais en 1751-60.

ventual van sufrir profundas transformacións. O primitivo templo parroquial hase ver profundamente afectado polas obras do arsenal ata derrubarse en parte en 1762⁴⁶, a nova igrexa parroquial de San Xulián non estará consagrada ata 1772⁴⁷. Pero ademais iniciárase con anterioridade a construción da nova igrexa monacal de San Francisco⁴⁸. Disto podemos deducir que a preferencia polo convento pode participar da precaria situación do templo parroquial, feito que se confirma por ser este o máis solicitado a finais de século, unha vez que ambos son rematados. Na táboa 23 vémonas preferencias entre os grupos sociais máis representados nesta etapa.

A preferencia de militares e de artesáns da «Maestranza» pola igrexa parroquial, pódese deber a motivos económicos, especialmente entre os segundos, pero non hai que esquecer que a destrución das principais igrexas e a súa posterior reconstrución pode crear distorsións difíciles de solventar.

Chegados a finais do século a situación experimentou un importante cambio, que non debe estrañar xa que a vila sofre unha auténtica transformación física e humana nesta media centuria. As

eleccións decántanse cara ó soterramento na igrexa parroquial, solicitado polo 56% dos testantes, mentres que no convento de San Francisco pide ser soterrado o 27%. A pesar da aparición nestes anos de varios novos templos⁴⁹, tan só un 4% se decide por eles, ademais practicamente en exclusiva na capela da Orde Terceira, adosada a San Francisco⁵⁰. Este significativo cambio nos hábitos de elección da sepultura ten que relacionarse coa rápida transformación da Vila, transformación demográfica⁵¹, económica e social.

Non embargantes, a novidade máis significativa supónna o 11% que solicita ser soterrado no cemiterio. O novidoso reside nas características deste novo recinto. Construíuse en 1775 nun lugar escollido polas súas condicións hixiénicas, nas aforas e orientado de tal xeito que os ventos reinantes afastasen da Vila os posibles cheiros que producíse a putrefacción dos cadavres. Esta data de realización do cemiterio resulta temprana, é anterior á Real cédula de 1787 que ordea construír cemiterios extramuros en todo o reino⁵². Tamén é anterior á construción de cemiterios no resto de Galicia⁵³, e noutras partes de España⁵⁴, se ben non é tampouco un caso illado, nese mesmo ano a ci-

⁴⁶ MONTERO ARÓSTEGUI, José, *Obr. cit.*, p. 236.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 240.

⁴⁸ VIGO TRASANCOS, Alfredo, *Arquitectura y urbanismo en El Ferrol del siglo XVIII*, Santiago, 1985. Recollendo datos diversos o autor establece aproximadamente cara mediados da década dos 50 o inicio das obras.

⁴⁹ Referímonos ás capelas da Nosa Señora das Dolores, A Nosa Señora das Angustias e A Nosa Señora do Socorro. Actualmente todas estas capelas son templos parroquiais. Tamén nesta época se constrúe a capela da Nosa Señora das Dolores do Hospital Militar, e a parroquia castreñese de San Fernando de Esteiro.

⁵⁰ Aparecen seis casos na capela da Orde Terceira, un só caso na capela das Dolores. Ademais de dous noutras parroquias un en San Nicolás da Coruña, e o outro na parroquia de Santa María de Neda, nas proximidades de Ferrol.

⁵¹ Ferrol pasou de 327 vecinos en 1760, a 24.993 habitantes en 1787, vid. EIRAS ROEL, Antonio, «Primera aproximación...» *obr. cit.*, pp. 155-177.

⁵² Sobre os motivos que levaron a tomar esta disposición e a súa controversia, véxase LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, *Comportamientos religiosos...obr. cit.*, pp. 84-92; y VAQUERO IGLESIAS, Julio, *Muerte e ideología...obr. cit.*, pp. 271-302.

⁵³ Vid. GONZÁLEZ LOPO, Domingo L., «La evolución del lugar de sepultura...» *Obr. cit.*, pp. 163-180. Establece de forma xeral a década de 1830 como a de construción da maioría dos cemiterios na área que estudia.

⁵⁴ Por exemplo en Oviedo construíuse na primeira década do século XIX, LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, *Comportamientos religiosos...obr. cit.*, pp. 84-92.

	Militares		Maestranza		Comerciantes	
	nº	%	nº	%	nº	%
S.Xiao	16	41	30	50	10	91
S.Fco.	13	33	24	40		
Orde 3ª	1	2,5				
N.S.Dolores	1	2,5				
Outras parr.			2	3		
Cemiterio	8	20	3	5	1	9

TÁBOA 24 Elección do lugar de sepultura segundo grupos sociais entre 1795-99.

dade de Barcelona conta co seu primeiro cemiterio extramuros⁵⁵.

Ó non atoparmos fontes directas sobre o momento de edificación do cemiterio, únicamente podemos facer conxecturas respecto ó que motivou a súa construción⁵⁶. Poden existir varias causas que converxeron para que Ferrol contase cun cemiterio destas características dende un momento tan temprano: o crecemento da vila non foi acompañado dun crecemento na disponibilidad de lugares para enterramento; e así mesmo a conversión da Vila nun importante porto militar fai que as posibilidades de contaxio de epidemias se acentúe. Por outra parte ó construí-la Coroa unha cidade totalmente nova, farano seguindo unhas normas racionalistas, das cales é bó exemplo o trazado ortogonal do barrio da Madalena, e ademais dotará a nova cidade de certos servicios: un paseo, prazas públicas, pavimentado das rúas, etc. Dentro destes servicios incluírase o cemiterio.

De tódolos xeitos a situación do cemiterio no seu primeiro cuarto de século de existencia no debeu de ser moi boa, xa que nos primeiros anos do século XIX, cando se leva a efecto a prohibición de soterrarse nas igrexas, o Concello de Ferrol ten que tomar varias medidas para o seu recondicionamento⁵⁷.

Como vimos, antes de ser obrigado un 11% de

testantes solicitaron ser soterrados no cemiterio municipal. A pobreza é unha causa evidente para iso, ó haber pouca disponibilidad de espaciao dentro das igrexas son os pobres os que serán soterrados no lugar menos desexado; como testemuña o caso de Rita López quen quere ser soterrada en San Xulián, pero como segunda opción pon o Campo Santo de Canido se non lle chegase o corto dos seus recursos⁵⁸. Pero xunto a casos coma este, atopamos outros que non poden achacarse a motivos económicos, como os dalgúns comerciantes ou algúns funcionarios civís ou de Mañana⁵⁹. Polo tanto, podemos dicir que se enterraban no cemiterio persoas que carecían de recursos económicos, pero tamén persoas que poderían custearse unha sepultura na igrexa ou no convento; esta última actitude estaría en relación coas correntes hixienistas e quizais cunha nova concepción da morte máis racionalista. De tódolos xeitos no último quinquenio do século XVIII o desexo de ser soterrado no cemiterio é algo minoritario, aínda que podemos pensar que o número definitivo de enterramentos no cemiterio será meirande se consideramos que os testamentos representan soamente á parte máis favorecida da poboación, e, como vemos, a motivación económica non é desprezable para os testantes menos favorecidos.

Na táboa 24 podemos ve-la relación entre a

⁵⁵ LOBATO i FRANCO, Isabel, y LÓPEZ i MIGUEL, Olga, «L'espai dels morts: l'organització de l'espai als cementiris del segle XVIII. El Cementiri Vell de Barcelona», *Pedralbes*, 8, t. II (1988), pp. 371-377.

⁵⁶ A única referencia que atopamos provén das actas de defunción, pois a partir de 1775 aparecen por primeira vez soterramentos no novo cemiterio da Vila; por exemplo, o párroco da Parroquia castrense de Ferrol anota: «En quince de abril de mil setecientos setenta y seis se dió sepultura en el nuevo camposanto de esta capital del Ferrol al cadaver de Pedro Piñeyro, marinero empleado en los Reales Arsenales de esta villa», APCSF, libro de defuncions da Parroquia castrense de Ferrol, nº 1, f. 50.

⁵⁷ Na xuntanza do 16 de Febreiro de 1804, o concello de Ferrol crea unha comisión formada polo rexedor don Bartolomé Caruncho e o síndico da igrexa parroquial para que recoñezan o estado do cemiterio e digan as obras necesarias para o seu arranxo. AMF, libro de actas nº 397, sf.

⁵⁸ AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1649, f. 79.

⁵⁹ Francisco Mosquera, contador de navío; José Uría, oficial de tesourería do mar; José Puga Feijoo, ministro do resguardo de rendas unidas; Antonio Rodríguez, alférez de fragata. Respectivamente en AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1371, f. 14; leg. 1605, f. 120; leg. 1605, f. 301; y Leg. 2345, f. 62.

elección do lugar de sepultura e os grupos sociais cunha meirande representación na mostra a finais do século XVIII.

Non resulta estraño que sexan os militares os que soliciten en maior medida o cemiterio municipal como lugar de sepultura, pois son o grupo social máis relacionado ideolóxicamente co Estado, principal promotor da substitución das igrexas polos camposantos extramuros das cidades como lugares de enterramento.

En 1804 fáise pública a prohibición municipal de soterrarse nos templos. Para comproba-la efectividade desta orde fixemos unha cata no ano 1805 arredor da elección do lugar de enterramento. Tan só en un caso de sesenta non se escolle o «*Campo Santo de esta villa consecuente a Real Orden y, disposiciones del gobierno*»⁶⁰, o que presupon que a prohibición foi efectiva. Outro dato amósano moi gráficamente; o 23 de febreiro de 1804 o sepultureiro de San Francisco pídelle ó municipio que se lle acepte para exercer-la súa labor no cemiterio, como xa fora aceptado o sepultureiro da parroquia, porque se quedara sen ocupación⁶¹.

Na segunda metade da década de 1830 o 100% dos testadores que elixen lugar de enterramento, que son o 84% do total, fáanno no cemiterio municipal. A partir da prohibición de 1804 a cláusula de elección do lugar de enterramento deixa de ser, na práctica, decisión do testante, que semella asumir este cambio sen resistencia ostensible.

Non embargantes, esta aparente aceptación que deixan translucir os testamentos pode ser falsa ou matizable. Así na sesión municipal seguinte á prohibición de ser soterrados en calquera lugar que non sexa o camposanto, noméase unha comisión para que avalfe as reformas necesarias no cemiterio, e o 2 de marzo reunido o concello decídense as obras necesarias que consisten en: ampliálo e construír unha calzada, un alpendre para que se protexan os curas das inclemencias do tem-

po, unha capela e un cruceiro, e engade que son para «...*que desaparezcan las ympresiones que la ignorancia estiende al bulgo en semejantes ocasiones*»⁶². A presenza de elementos sacralizados entre os elixidos para o reacondicionamento do camposanto semella responder a unha certa desconfianza como lugar de enterramento a un espacio vacío destes elementos, especialmente entre unha poboación afeita a ser soterrada no interior das igrexas, podendo influír negativamente nas esperanzas de salvación dos crentes.

Non atopamos ningunha mención a protestantes, a pesar de que dende que comezaron as Reais Obras hai na vila unha pequena colonia de traballadores especializados procedentes do Norte de Europa. Montero Aróstegui di que era habitual soterralos fóra da tapia do cemiterio municipal de Canido⁶³, no chamado Cemiterio dos Ingleses.

En resumo, podemos establecer que os ferroláns de principios do século XVIII dividen as súas preferencias entre o templo parroquial, os que teñen como ocupación a pesca ou a agricultura, e San Francisco, os grupos de élite. A mediados de século a situación está dominada pola reedificación dos dous templos e a aparición dos novos grupos sociais que van marca-la pauta na sociedade ferrolá a partir de entón, os militares e a «Maestranza». ó remate de século os lugares de elección diversifícanse, se ben o templo parroquial é o máis solicitado, relegando ó conventual. Nesta época aparece un novo fenómeno, os que solicitan ser soterrados no cemiterio municipal que, aínda que son unha minoría, teñen unha grande importancia como reveladores da difusión das ideas hixienistas entre a poboación, militar na maioría dos casos. Finalmente ó comezo-lo seguinte século o goberno municipal prohíbe o enterramento nas igrexas e a partir de entón tódolos outorgantes solicitan ser soterrados no cemiterio de Canido. O outro cemiterio que hai na vila, o do Hospital Militar, soamente o utilizarán os militares que

⁶⁰ Mostra realizada sobre 60 testamentos do ano 1805, de 4 escribáns para comproba-lo efecto da orde dada polo gobernador político-militar da praza, D. Diego Martínez de Córdoba y Contador, en 1804 que facía obrigatorio o enterramento no camposanto. Tradicionalmente poñíase como causa inmediata a chegada ó porto da frota francesa procedente de Santo Domingo, co medo ó contaxio que isto supón. (Vid., MONTERO ARÓSTEGUI, José, *Obr. cit.*, p. 273). Aínda que o acordo municipal do 3 de febreiro de 1804, que establece a obrigatoriedade de ser soterrado no campo santo municipal, non fai referencia a este feito. A súa decisión baséase nun acordo establecido pola Xunta de Sanidade da Vila que expón que «...*con atención a los malos olores que se advierten en la stª iglesia de san Julián y convento de san Francisco de esta villa dimanando de la mucha abundancia de cadáveres que en ellas se entierran, y con referencia a Real Cedula de S.M. y señores del supremo Consejo de Castilla de tres de Abril de mil setecientos ochenta y siete se prohíbe...*», AMF, libro de actas de 1804-07, nº 397, sf.

⁶¹ AMF, libro de actas nº 397, sf.

⁶² AMF, libro de actas nº 397, sf.

⁶³ *Obr. cit.*, p. 275.

morran neste centro a no ser que dispoñan outra cousa no momento de outorgar testamento.

En conclusión, podemos dicir que o caso ferrolán se inscribe dentro dos parámetros normais de comportamento do resto dos casos coñecidos en España. Se ben prodúcese unha máis rápida substitución das igrexas polo cemiterio como lugar de enterramento que na súa meirande parte dos lugares estudados, especialmente en relación ó resto de Galicia. Pero esta actitude está en consonancia coas peculiares características de Ferrol, o que fai que se trate dun caso peculiar pero non excepcional.

3- OS SUFRAXIOS: MISAS POR UNHA VEZ, FUNDACIÓNS E CAPELANÍAS

As misas ocupan un lugar principal dentro do ceremonial da morte. A Igrexa vaise encargar de difundir esta posición central como sufraxio para a salvación da alma⁶⁴, polo cal a difusión desta práctica hanos axudar a coñecer o nivel de influencia da doutrina da Igrexa na sociedade. Non embargantes na hora de medir a súa difusión hai que ter en conta que o feito de non consignar as misas non significa que non se teña intención de realizalas; en moitos casos non se fai porque se confía en que a familia ou os testamenteiros han de cumprilo. E tampouco hai que esquecer o peso de costume, pois en moitos casos non se aclara este punto porque se dá por sobreentendido⁶⁵.

Mais para os fieis do Antigo Réxime non importaba unicamente a calidade do sufraxio, senón tamén a cantidade, pois ademais dun sentido relixioso o funeral ten un carácter social como unha forma de amosa-lo prestixio e a capacidade económica tanto persoal como da familia á cal se pertence.

As misas solicitadas poden ser de moitas formas: de corpo presente, de cabodano, de aniversario, trentenarios, novenarios, gregorianas, etc. Toda esta variedade pódese resumir en misas de fundación, aquelas que se repiten con certa periodicidade, e misas por unha vez aquelas que unicamente se realizan nunha ocasión.

3.1 Misas por unha vez

Neste grupo incluímo-las misas que se realizan dende o momento da morte ó cabodano, e as que se solicitan nun lugar concreto soamente por unha vez. O inmediato desta práctica e a ausencia de problemas de carácter económico para sufraxias, posto que se pagaban dunha vez descontándose da herdanza e non a cargo de bens como as misas de fundación, fan que o seu cumprimento sexa máis seguro. Ademais de ser máis accesibles economicamente, polo que se converten no tipo de sufraxio máis solicitado.

En primeiro lugar imos tratar os aspectos cualitativos das misas solicitadas: cando se realizaban, en que lugar, etc. Para logo centrámonos no aspecto cuantitativo: os niveis de difusión e o volume xeral de misas, pois para este caso contamos cunha información menos dispersa, e polo tanto máis susceptible de tratarse dun xeito global.

As misas por unha vez pódense subdividir en dous tipos: as relacionadas cos ritos funerarios e aquelas de carácter votivo.

As relacionadas cos ritos funerarios son fundamentalmente: os funerais de corpo presente, as misas pola intención nos días seguintes, e o funeral de cabodano. Este tipo de misas a penas difire entre uns testadores e outros; son as máis marcadas polo costume, de forma que serán as primeiras que se deixen de especificar. Así a maioría dos testamentos, en especial a partir de mediados do século XVIII, non fan alusións a estas misas.

Dentro das chamadas misas votivas podemos facer unha distinción entre as que se solicitan en determinados lugares ou a determinadas advocacións, e aquelas que se solicitan polas ánimas. As do primeiro tipo proporcionánnos unha abundante información sobre devocións tanto locais como xerais. O principal problema que presentan é que unicamente unha parte dos testamentos, non moi numerosa, detallan estas misas; ademais o seu número diminúe ó longo do período estudado; así entre 1831 e 1835 practicamente ningún outorgante especifica este aspecto. Aínda así a información coa que contamos permítenos coñecer dunha for-

⁶⁴ A orixe deste interese da Igrexa non está clara. Alguns atópanno nalgún texto bíblico e na obra de San Agustín. Sen restar importancia á búsqueda das súas orixes, aquí interésanos salienta sobre todo que á chegada da Idade Moderna esta actitude está plenamente asumida.

⁶⁵ D. González Lopo constata este sobreentendimento nos casos de Santiago e Tui, especialmente para as misas de funeral. «La actitud ante la muerte...». *Obr. cit.*, p. 131.

	Sinalan	Non sinalan	Testamenteiros/outros
1680-1720	51 (86)	7 (12)	1 (2)
1751-60	81 (65)	25 (20)	23 (18)
1795-99	91 (42)	50 (23)	70 (32)
1831-35	75 (24)	160 (51)	78 (25)
Total	298 (42)	242 (34)	172 (24)

TÁBOA 25 Disposición sobre misas por unha vez. (%).

ma aproximada as principais devocións dos outorgantes e a súa evolución temporal. A principios do século XVIII a maioría destas devocións eran de carácter local; A Nosa Señora de Chamorro e a capela de Domingo Novo en Trasancos son os únicos lugares solicitados en máis de unha ocasión, aínda que hai que ter en conta o escaso da mostra nesta etapa. Ademais destas dúas son moi numerosas as devocións de carácter local solicitadas: San Andrés de Teixido, A Nosa Señora de Pastoriza, de Lodairo, de Brión, das Virtudes de Pontedeume, San Antonio da Cabana, etc. En cambio as devocións de carácter xeral son moi escasas, practicamente se reducen a San Miguel e os Doce Apóstolos.

A mediados de século hai un equilibrio entre os cultos de carácter local e de carácter xeral, algo máis solicitados estes últimos. Os de carácter local que aparecen en máis ocasións son: A Nosa Señora do Nordés ou de Chamorro que é solicitada en 16 testamentos, o Santo Cristo dos Navegantes en 15, A Nosa Señora das Angustias de Betanzos en 14 e A Nosa Señora da Mercede de Chanteiro en 12. Menos abundantes son Nosa Señora de Pastoriza, Nosa Señora do Leite da Coruña, das Virtudes de Pontedeume, e da Escravitude, así como a capela de Domingo Novo. En canto ós cultos xerais de maior difusión o Ánxo da Garda, San Antonio de Padua e San Miguel ocupan un lugar preeminente ó ser solicitados por máis de 20 testamentos; A Nosa Señora das Dolores, os Doce Apóstoles, San Francisco e San Xosé están tamén bastante presentes; e en menor medida a Inmaculada Concepción, Nosa Señora do Rosario, San Roque e San Vicente Ferrer. Finalmente tamén é habitual solicitar unha misa ó santo do nome do testante.

A finais do século XVIII solicítanse máis misas para advocacións das que chamamos xerais que das locais. Sen dúbida esta progresiva substitución de devocións débese á transformación social

e demográfica da vila nesta segunda metade do XVIII. A advocación local máis solicitada segue a ser A Nosa Señora de Chamorro, compartindo popularidade con San Andrés de Teixido; a Mercede de Chanteiro, Santa Catalina de Montefaro e Nosa Señora de Pastoriza aparecen en menos testamentos. En canto ós de culto xeral son o santo do nome e o Ánxo da Garda os máis solicitados; nun segundo lugar A Nosa Señora das Dolores, A Nosa Señora do Carne, San Xosé, San Antonio, e A Nosa Señora das Angustias; e moito menos abundantes son as misas deixadas a San Francisco, San Miguel, Nosa Señora do Rosario, a Soidade, os Doce Apóstoles, Santa Teresa de Xesús e San Benito de Palermo, do cal hai unha imaxe no convento de San Francisco.

A penas atopamos testamentos no primeiro tercio do século XIX nos que se especifiquen a quen van dirixidas as misas votivas, o cal non nos permite coñecer cales eran as principais devocións desta etapa, nin tan sequera dun xeito aproximado.

As misas de ánimas son moi abundantes, e adoitan ser pola intención dalgún familiar, xeralmente pais ou cónxuxes; aínda que tamén poden solicitarse por tódalas ánimas do Purgatorio, entre as que seguramente esperaba atoparse o testante.

En canto á difusión da práctica de dispor misas por unha vez, atopámonos con que diminúe ó longo da mostra, como vemos na táboa 25. A principios do século XVIII unha gran maioría sinala, polo menos en parte, este tipo de sufraxios; a mediados de século seguen a ser maioría os que sinalan algo, pero aumenta o número dos que non sinalan nada e dos que llelo deixan a familiares, testamenteiros ou irmandades. A finais de século o panorama mudou, especialmente por un aumento na confianza noutros para a elección e realización de sufraxios. Esta diminución da práctica de sinalar misas toca fondo no primeiro tercio do

	1680-1720	1751-60	1795-99	1831-35	Total
Hom.	26 (81)	51 (68)	46 (39)	23 (15)	146 (39)
Mull.	25 (92)	30 (61)	45 (47)	52 (30)	152 (44)
Tot.	51 (86)	81 (65)	91 (42)	75 (24)	298 (42)

TÁBOA 26 Evolución do número de outorgantes por sexos que consignan misas por unha vez. Entre parénteses %.

	1680-1720	1751-60	1795-99	1831-35	Total
Nº total	3.350	4.992	20.556	4.413	33.311
Media	66 (58)	62 (58)	226 (75)	59	112

TÁBOA 27 Número de misas por unha vez consignadas nos testamentos.

século XIX, neste momento son unha minoría aqueles que especifican este aspecto, en cambio aumentan considerablemente os que non sinalan nada, algo máis da metade, non só en detrimento dos que sí o fan senón tamén no daqueles que o deixan a elección de persoas da súa confianza.

Pero o feito de que non se consignan as misas por unha vez coma nos testamentos, non quere dicir que os testadores non se interesen pola súa realización; por unha parte poden deixala súa cantidade, calidade e lugar de execución ós testamenteiros, familiares ou irmandades; e por outra aínda que non indiquen nada tampouco se pode dicir que se despreocupen totalmente, mais ben prodúcese unha normalización e non especifican nada porque se sobrentende o que corresponde a cada persoa segundo a súa pertenza a un grupo social e o seu nivel de riqueza. Así parece indicalo o feito de que expresións como «según corresponde a mi posición», aínda que dun xeito illado e case sempre entre militares, comecen a encontrarse a partir de finais do século XVIII, coincidindo co aumento de testamentos que non especifican nada ó respecto.

Na táboa 26 vemos o distinto comportamento entre sexos na hora de deixar consignadas misas por unha vez. As mulleres adoitan deixalo disposto en máis casos cos homes; a diferenza faise máis acusada a finais do XVIII e sobre todo no XIX cando as mulleres que especifican polo menos parte das misas dobran ós homes que o fan.

Non é posible saber exactamente o número de misas solicitadas, pois boa parte deixáanse a disposición dos testamenteiros ou familiares, ás veces non se especifican as misas de funeral, en moitos casos faise referencia a un número determinado de misas que teñen a obriga de proporcionar certas

confrarías sen que saibámo-lo seu número; ou tampouco resulta estraño que sexa solicitada a presenza de tódolos eclesiásticos da vila con carga de misa, sen que poidamos saber exactamente o seu número; o mesmo ocorre cando solicitan a presenza de toda a comunidade de San Francisco ou de Santa Catalina de Montefaro. Coñecendo estas limitacións, podemos toma-las cifras que aparecen na táboa 27 como aproximativas. O número real de misas sería maior por estas mesmas razóns, aínda que hai que ter en conta que se refire soamente ós que outorgan testamento, co cal estarán representados os grupos máis fortes economicamente.

Na táboa 27 puxemos entre parénteses as medias corrixidas unha vez eliminados os casos que se corresponden coas dúas últimas categorías da táboa 28, ou o que é o mesmo tódalas mandas que superan as trescentas misas, pois en total non supoñen nin o 5% de tódolos casos e solicitan o 45,7% de tódalas misas.

Combinando os resultados de ambas táboas observamos que se produce unha evolución na cal se mantén unha situación moi semellante entre principios de século e mediados, coincidindo o número medio e as proporcións dos distintos grupos de outorgantes organizados polo número de misas. Por mor da evolución particular de Ferrol non deixa de resultar estraño que durante a media centuria na que se producen os cambios sociais, económicos e demográficos que transforman totalmente a vila non se produzan apenas variacións, aínda que tal vez sexan precisamente estes cambios os que fagan que a situación non varíe.

A finais do século prodúcese un aumento no número medio de misas, aínda que se temos en conta a media corrixida este aumento non é moi re-

	1680-1720	1751-60	1795-99	1831-35	Total
1 a 50	53	54	47	57	53
51 a 150	41	41	31	36	36
151 a 300	4	4	11	7	7
301 a 1000	2	1	4	2	
Más de 1001	6	2			

TÁBOA 28 Outorgantes segundo o nº de misas solicitadas. (%)

levante, pasa de 58 a 75. Aínda así podemos falar dun cambio cara a unha maior disposición de misas xa que se produce, ademais deste aumento no número medio, unha certa diminución dos dous grupos que solicitan menos misas, e atopamos a totalidade de casos que solicitan máis de mil misas chegando a pedir ata tres mil⁶⁶. Non embargantes hai que ter en conta que é nesta época cando os testadores deixan de interesarse directamente por detalla-lo número de misas, co cal é posible que este aumento se deba en parte a que cada vez máis soamente detallan o número de misas aqueles que soliciten un número maior ó cotián. Finalmente prodúcese unha caída na media de principios do século XIX; esta diminución seguramente non é allea á crise económica que sofre Ferrol no primeiro tercio do XIX e ó proceso de abandono da especificación de misas por vía testamentaria.

Para finalizar ímos ver que relación hai entre o caso ferrolán que acabamos de describir e outros casos españois, fixándonos máis nas tendencias que nas cifras concretas, xa que estas dependen de particularismos moitas das veces.

Do resto de Galicia coñecemos datos para Santiago e Tui; nestes casos tamén se observa unha diminución no feito dispositivo de especificación das misas. D. González Lopo⁶⁷ achácao ó aumento de confianza nos testamenteiros, a que parte se dan por sobreentendidas e á saturación debida ó aumento previo do número de misas solicitadas. En Asturias coñecemos os casos de Xixón e Oviedo estudados por R. López⁶⁸; en ambos casos prodúcese unha evolución semellante: diminución no

feito dispositivo, especialmente en Xixón onde a finais do XVIII un 50% dos outorgantes non sinalan misas; un aumento da confianza en familiares, testamenteiros e confrarías; e en canto ó número de misas un aumento ata mediados do século XVIII e un lixeiro descenso a partir daquela. Segundo o autor, «se observa una progresiva simplificación de las mandas de misas por una vez, que se traduce en el recurso cada vez mayor a los familiares, albaceas e instituciones como las cofradías; este recurso hace que disminuyan las cantidades que aparecen en los testamentos, pero no indica una pérdida del valor de la manda, o un desinterés por los sufragios»⁶⁹. Tamén en Asturias pero para un grupo concreto, a nobreza, B. Barreiro⁷⁰ atopa unha mesma situación buscando as súas causas nunha meirande confianza na familia así como en posibles problemas económicos.

Para o interior da península contamos con datos sobre Zamora; neste caso tamén se produce un descenso do número de testantes que especifican misas, acadando o seu culme no século XVIII. O autor dá como causas unha posible laicización do testamento ou ben unha maior confianza nos familiares⁷¹.

En Andalucía contamos con información sobre Sevilla⁷². Atopamos tamén unha despreocupación crecente pola disposición de misas, o seu número segue e neste caso unha evolución particular ó producirse unha considerable diminución a mediados do século XVIII, pero isto quizais sexa por mor dalgunha característica específica. Con certas matizacións unha liña semellante segue o caso

⁶⁶ Tráse de dona María Antonia Bayolo y Carvajal, muller do escribán municipal, e rica propietaria de bens raíces e de metálico. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1174, f. 62.

⁶⁷ «La actitud ante la muerte...» obr. cit., p. 131.

⁶⁸ *Comportamientos religiosos...* obr. cit., pp. 120-135.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 135.

⁷⁰ «La nobleza asturiana...» obr. cit., p. 49.

⁷¹ LORENZO PINAR, Francisco J., *Muerte y ritual...* obr. cit., p. 108.

⁷² RIVAS ÁLVAREZ, José Antonio, *Miedo y piedad...* obr. cit., p. 170-194.

de Cádiz⁷³, e tamén o de Xaén⁷⁴ onde se observa unha diminución do número de misas da primeira á segunda metade do século XVIII. Sobre a cidade de Murcia⁷⁵ contamos con datos da primeira metade do século XVIII, e aínda que nestes momentos a porcentaxe de outorgantes que especifican as misas é alto, un 86,7%, o autor observa que a maioría dos que non o fan son testadores dos momentos finais da mostra, co cal tamén pode fálarse dunha tendencia cara a súa diminución.

Tamén contamos con información sobre Barcelona, Mataró, Córdoba ou Valladolid⁷⁶ máis, ou é moi cativa ou fala de períodos concretos co cal non podemos coñecer a súa evolución.

En conclusión asistimos a unha diminución constante da disposición de misas a través do testamento. Esta diminución pódese interpretar coma un abandono no desexo de recibir sufraxios pola alma, pero cremos que hai suficientes indicios que nos mostran que máis que un abandono desta práctica trátase dun cambio na necesidade de dispoñelas. Por un lado parte das misas danse por sobreentendidas, especialmente aquelas que a súa realización é máis obvia coma son no caso dos funerais; por outra parte cada vez confíase máis en testamenteiros e familiares de tal xeito que xa non terán que detalla-las misas nos testamentos para garantir-lo seu cumprimento. En canto ó volume de misas no caso ferrolán mantéñense nuns niveis moi semellantes ó longo de toda a mostra, se ben este dato non é moi de fiar polas limitacións da fonte.

3.2 As fundacións de misas

Este tipo de fundacións consiste en establecer unha ou máis misas con carácter anual para sufragar a cargo de certos bens. A finalidade resulta clara, preténdense beneficios espirituais a perpetuidade. Tamén resultan evidentes as limitacións desta práctica; por unha parte é necesario ter bens

sobre os que carga-las fundacións, por outra parece difícil garantir-lo seu cumprimento a longo prazo, e fácilmente pódese producir unha saturación impedindo materialmente a aparición de novas fundacións. Finalmente están os problemas económicos de carácter técnico, a dificultade de cobrar sobre os bens repartidos en herdade ou en sucesivas herdades e os problemas que supón actualizar-lo diñeiro asignado para as fundacións segundo suba o prezo das misas.

Por iso non resulta estraño o escaso número que atopamos no século e medio estudado, e que a súa evolución sexa decrecente, como vemos na táboa 29.

	Nº	%
1680-1720	3	5
1751-60	11	9
1795-99	1	0,4
1831-35	3	1
Total	18	2,5

TÁBOA 29 Número e evolución das fundacións de misas.

No caso ferrolán existe ademais un factor peculiar que pode afectar á decisión de realizar fundacións, en palabras dos rexedores municipais a escasez de «pasto espiritual». O goberno municipal tratará de supli-la falta de eclesiásticos transferindo a comunidade franciscana de Santa Catalina de Montefaro⁷⁷ e maila colexiata de San Xoan de Caaveiro⁷⁸ a Ferrol na década dos 80 do século XVIII, chegando incluso a conseguir unha bula papal para facelo, aínda que logo non se levase a cabo. Non resulta estraño pois que só algo máis da metade das fundacións se instituiran en Ferrol. As oito restantes que se establecen fóra da vila son en Trasmiera (Burgos)⁷⁹, unha na capela de Animas da Vila de Orjiva (Granada)⁸⁰, outra no convento de

⁷³ PASCUA SÁNCHEZ, Mª José de la, *Vivir la muerte...obr. cit.*, p. 189-182.

⁷⁴ DEL ARCO MOYA, Juan, «Religiosidad popular...» *obr. cit.*, p. 321.

⁷⁵ PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio, *Testamento y buena...obr. cit.*, pp. 129-130.

⁷⁶ GARCÍA CARCEL, Ricardo, «La muerte en Barcelona...» *obr. cit.*, p. 122; LÓPEZ i MIGUEL, Olga, «La mort...» *obr. cit.*, p. 471-98.; GOMEZ NAVARRO, Soledad, *El sentimiento de la muerte...obr. cit.*, p. 99-100.; GARCÍA CARCEL, Máximo, «Vida y muerte...» *obr. cit.*, pp. 232 y 238-240.

⁷⁷ AMF libro de actas de 1786, nº 385, f. 22 y ss.

⁷⁸ AMF, Libro de actas de 1788, nº 386, f. 10 y ss.

⁷⁹ Nos testamentos de don José Ignacio de Fresnedo, mestre de arquitectura nos Reais Arsenais, ano 1755, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 580, f. 22; e don Carlos Ezquerria, mestre aparelador nas Reais Obras, ano 1753, id., leg. 1267, f. 24.

⁸⁰ No testamento conxunto de don Diego de la Puerta, militar posiblemente oficial, e a súa muller dona Beatriz de Sande, id., leg. 576, f. 190.

San Francisco de Córdoba⁸¹, outra en Santiso de Oseiro no Arcebispado de Santiago⁸², outra na parroquia das Brañas⁸³, e finalmente unha en Santa María de Caranza⁸⁴. Entre as que se han de celebrar en Ferrol soamente en catro casos especifican o lugar concreto: tres en San Francisco e unha en San Xulián⁸⁵.

En canto á diferenza por sexos están máis representados os homes que supoñen dez casos fronte a seis as mulleres, e dous casos de fundacións conxuntas, aínda que non se pode saber se esta actitude é cotiá polo escaso da mostra.

Os beneficiarios das fundacións son as almas dos outorgantes na maioría dos casos, nalgún caso engaden ás almas dos seus pais en un vai destinada a tódalas almas do purgatorio⁸⁶.

A maioría das fundacións son dunha misa, aínda que tamén atopamos varios casos nos que se solicitan máis chegando ata seis. Na metade das ocasións dise o día que ha de realizarse, dos cales cinco deciden que se realice o día do santo do seu nome, dous o día de defuntos, outro os días de precepto⁸⁷, e finalmente Petronila Fernández de dezaoito anos de idade que establece unha misa o último luns de xaneiro⁸⁸. Para finalizar especificase sobre que bens se carga a fundación, na maioría dos casos fanno sobre unha casa e, en menor medida, sobre terras. Tamén aparece un caso intermedio no que se funda unha misa sobre o foro dunha casa e outra sobre unha viña⁸⁹.

En conclusión, podemos establecer que o recurso a fundacións de misas é escaso no Ferrol do último século e medio do Antigo Réxime, e que decae a partir de mediados do século XVIII, chegando a ser simbólica a súa presenza a finais deste século. Sobre as características das fundacións podemos facer poucas xeralizacións debido

á escasez da mostra. Soamente algunhas indicacións, como que semella ser unha actitude máis masculina que feminina, que hai unha importante proporción de fundacións fóra da poboación, que os fundadores adoitan escoller para que se realicen o día do santo do seu nome e que semella selo máis cotián fundalas misas cargándoas sobre as casas, posiblemente por ser para moitos o único ben inmóbil do cal dispoñen.

Tampouco son moi abondosas as misas de fundación noutros casos españois, e a súa evolución é xeralmente á baixa. Do resto de Galicia coñecemos datos sobre Santiago; a principios do século XVIII establecen fundacións o 33% dos testantes, cifra moi superior á do noso caso, ó longo de todo o século a porcentaxe vai decrecer, un 11% en 1760 e case un 8% nos últimos anos do século, pero como se ve sempre a un nivel superior ó de Ferrol⁹⁰.

En Xixón a evolución é semellante ó caso compostelán; un 19% entre 1701 e 1715, un 9% entre 1745 e 1760, un 6% entre 1785 e 1800, e non aparece ningún caso entre 1830 e 1845. O caso de Oviedo non presenta moitas máis diferenzas, a máis importante é o mantemento de fundacións entre 1830 e 1845 -o 6% dos testamentos-⁹¹.

En Cádiz tamén se produce un paulatino descenso no establecemento de fundacións; contándose tanto fundacións de misas como de capelanías Mª J. de la Pascua atopa un 9% en 1700, un 12% en 1725, descendendo a un 4% en 1750⁹², mentres que en 1801 son o 3% os que establecen fundacións⁹³.

De Valladolid temos unicamente un dato illado, fundan misas e memorias perpetuas un 5,8% dos testantes de mediados do século XVIII⁹⁴. Tampouco coñecemos a evolución do caso murciano, no cal fundan misas un 5% dos testantes da primei-

⁸¹ No testamento de don Diego de Argote y Aguaco, xefe da escuadra da Real Armada, ano 1795, id., leg. 1307, f. 141.

⁸² No testamento de Juan Sánchez Vello, barrenador nos Reais Estaleiros, ano 1753, id., leg. 1267, f. 122.

⁸³ No testamento de dona Angela de Aguiar y Aveleira, ano 1754, id., leg. 510, f. 59.

⁸⁴ No testamento de Juan de Bastida, labrador, ano 1753, id., leg. 1267, f. 47.

⁸⁵ No testamento conxunto de don Vicente Brum y dona Plácida Varela de los Santos, id., leg. 577, f. 123.

⁸⁶ Trátase de Petronila Fernández que establece a fundación dunha misa que ha de celebrarse o último luns de xaneiro polas almas do Purgatorio. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1267, sf.

⁸⁷ No testamento conxunto de don Diego de la Puerta y dona Beatriz de Sande, id., leg. 576, f. 190.

⁸⁸ Id., leg. 1267, sf.

⁸⁹ No testamento de dona Isabel Fernández, año 1702, id., leg. 153, f. 84.

⁹⁰ GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «La actitud ante la muerte...», obr. cit. p. 130.

⁹¹ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, *Comportamientos religiosos...* obr. cit. pp. 145-146.

⁹² *Actitudes ante la muerte...*, pp. 166-197.

⁹³ *Vivir la muerte...*, p. 296.

⁹⁴ GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «Vida y Muerte...» obr. cit. p. 240.

	1680-1720	1751-60	1795-99	1831-35	Total
Hom.	0 (0)	8 (11)	21 (18)	4 (3)	33 (8)
Mull.	5 (18)	6 (12)	12 (12)	6 (4)	29 (8)
Tot.	5 (8)	14 (11)	33 (15)	10 (3)	62 (8)

TÁBOA 30 Evolución do establecemento de legados píos entre os outorgantes de testamentos. Entre parénteses %.

ra metade do século XVIII⁹⁵. Finalmente contamos con datos para un grupo concreto, os oficiais durante o reinado de Carlos III; de entre os 288 casos analizados, 10 establecen fundacións, o que supón un 3,4%⁹⁶.

3.3 As capelanías

É un tipo de fundación no que se establecen unhas funcións relixiosas a beneficio da alma do outorgante, e xeralmente quen debe cumprilas e sobre que bens se carga. Teñen unha clara función relixiosa ó garantirse mediante estas fundacións un alto número de sufraxios, e tamén proporciona a un eclesiástico un beneficio económico, e non é de estrañar que este eclesiástico se escolla entre os familiares.

Debido ó gravoso deste tipo de fundacións o seu número é cativo; por exemplo ó longo do Antigo Réxime unicamente un 1% dos testantes ovetenses funda nunha capelanía, ou o 3% dos xixoneses⁹⁷; algo semellante ocorre en Valladolid a mediados do século XVIII onde esta porcentaxe é do 1,3%⁹⁸; incluso para un grupo que en principio parece disposto a fundar capelanías, como é o clero urbano compostelán do último cuarto do século XVII, estas son infrecuentes⁹⁹. Ademais polas dificultades económicas e mailas de tipo técnico, como ocorría coas fundacións, e tamén certa oposición legal, a fundación de capelanías decaerá ó longo do século XVIII, logo de que na segunda metade do século XVII acadase o seu apoxeo¹⁰⁰. Aínda que no caso da

Diocese Compostelá estudiada por E. Fernández semella se-la primeira metade do XVIII o seu momento de meirande desenvolvemento, pois nesta media centuria realízanse o 52% das capelanías nesta diocese galega, para descender a un 11% na segunda metade do século¹⁰¹.

No caso de Ferrol soamente atopamos unha capelanía, trátase da instituída por don Alonso Arias Andrade cura rector da parroquia de San Xulián de Ferrol¹⁰², que otorgou o seu testamento en 1702. Nel establece como a súa principal herdeira unha capela dedicada a San Alonso que fundou en San Martiño de Xuvia, e establece ó seu sobriño e afillado Don Miguel Arias de Galdo como capelán.

A única conclusión que podemos obter deste dato é a propia ausencia de capelanías, sen dúbida por mor do gravoso desta práctica, pero posiblemente tamén por outros motivos como por exemplo ó escaso peso que teñen en Ferrol os estamentos eclesiástico e nobiliario que son os grupos máis propensos a establecer este tipo de fundacións¹⁰³, no só por motivos relixiosos senón tamén como unha estratexia económica familiar.

4 OS LEGADOS PÍOS

Trátase dun tipo de legados de carácter voluntario destinados a cubri-las necesidades de particulares ou institucións como hospitais, escolas, parroquias, etc.

Non é unha práctica moi extendida; como po-

⁹⁵ PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio, *Testamento y buena...obr. cit.*, p. 142.

⁹⁶ GIL MUÑOZ, Margarita, «Un estudio sobre mentalidad...» *obr. cit.*, p. 142.

⁹⁷ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, *Comportamientos religiosos...obr. cit.*, p. 150.

⁹⁸ GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «vida y muerte...» *obr. cit.*, p. 240.

⁹⁹ REY CASTELAO, Ofelia, «El clero urbano...» *obr. cit.*, p. 501.

¹⁰⁰ Por exemplo en Xixón, e tamén en menor medida en Oviedo, a maioría das capelanías se fundan entre 1645 e 1715. LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, *Comportamientos religiosos...obr. cit.*, p. 151.

¹⁰¹ FERNÁNDEZ CUBEIRO, Eugenia, «Una práctica de la sociedad rural: aproximación al estudio de las capellanías de la diócesis compostelana en los siglos XVII y XVIII», en *Historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos*, Santiago, 1981, pp. 205-215.

¹⁰² AHPLC sec. El Ferrol, leg. 152, f. 22.

¹⁰³ As capelanías da diocese compostelá durante os séculos XVII e XVIII son fundadas por labregos en primeiro lugar cun 44% dos casos, en segundo lugar polo clero cun 37% dos casos sumando o baixo e medio -33%- ó alto clero -4%-, e en terceiro lugar por fidalgos cun 13%. FERNÁNDEZ CUBEIRO, Eugenia, «una práctica rural...» *obr. cit.*, pp. 207-209.

demos ver na táboa 30, non sobrepasa ó 15% en ningún momento. Ó longo do século XVIII mantense a uns niveis parecidos de presenza, salvo para os homes de principios de século, pois non atopamos ningún caso no que deixen legados. No seguinte século obsérvase unha diminución desta práctica, seguramente por motivos económicos, aínda que tamén é posible que influira nesta actitude unha certa perda de interese por establecelos.

Se a evolución da presenza de legados voluntarios é máis ou menos lineal non ocorre o mesmo co seu contido. Na primeira etapa estudada todos os legados son realizados por mulleres, seguramente respondendo máis a un problema de fontes que á realidade. O seu contido é en case todos os casos de carácter relixioso: dous deixan panos para vestir imaxes; outras dúas, tía e sobriña, deixan catro cartos á Virxe de Chamorro; finalmente o quinto caso é o máis abundante e variado, trátase do legado que deixa dona Mariana Margarita Piñeiro y Mandia¹⁰⁴ que consiste nunha casa ó convento de San Francisco, tea para vestir unha imaxe de Nosa Señora da Concepción e unhas sabas para o albergue de pobres.

A mediados do século XVIII ademais de aumentar lixeiramente a proporción de testamentos nos que se establecen legados, cambia tamén o tipo. Seguen sendo principalmente relixiosos, pero crece o número de casos nos que se elixe os pobres como beneficiarios. As mulleres seguen preferindo institucións relixiosas como destinatarias. A metade elixen a capela de Nosa Señora das Dores, das tres restantes dúas son para capelas concretas¹⁰⁵, e nun caso déixanse dous ducados ó cura párroco para que os reparta entre os pobres¹⁰⁶. Entre os homes está máis difundida a legación ós pobres da que atopamos tres casos. Nun deles légaselles ós pobres de San Lázaro unha cantidade previamente establecida co testamenteiro¹⁰⁷,

non sabemos a quen se refire, pois non existe na vila ningún centro benéfico, parroquia ou capela dedicada a este Santo. O resto deixa distintas sumas de diñeiro para capelas, igrexas ou imaxes tanto de Ferrol coma de fóra. A diferenza do que ocorría coas mulleres en que os legados relixiosos destinábanse preferentemente á capela das Dolores, entre os homes aparece un único caso¹⁰⁸. En resumo, nesta etapa seguen a predominar os legados de carácter relixioso, se ben aumenta a proporción de carácter asistencial, especialmente entre os homes.

A finais do século produciuse un importante cambio no tipo de legados e na súa cuantía económica. Se os legados atopados ata agora nunca superaran os mil reais, nesta época supérase esta cifra en oito ocasións; o caso extremo represéntao dona María Francisca Bayolo y Carvajal¹⁰⁹, muller do escribán municipal don José de Benavides, que deixa no ano 1799 un total 157 mil reais en legados píos, para pagar na súa meirande parte coas accións que posúe do banco de San Carlos.

Nesta época a maioría dos legados teñen como beneficiario ó Hospital de Caridade, e en menor medida ós pobres; en cambio son escasos os legados de carácter relixioso. Existen poucas diferenzas entre a actitude de homes e mulleres. Os homes deixanlle en nove casos ó Hospital de Caridade, en seis ós pobres, en un a ambos. Con carácter relixioso aparece un caso que ademais de deixarlle ó Hospital de Caridade, déixalle tamén á congregación dos Servitas para a capela da Dolorosa¹¹⁰, e don Felipe Vidueiro, primeiro garda da Armada, que deixa en 1798 cen reais á Nosa Señora de Pastoriza¹¹¹. Por último un caso especial é o de don José Bernardino Lavandeira y Rivera, auditor de guerra, oidor honorario da Real Audiencia do Reino de Galicia e electo da Real Chancelaría de Granada, que deixa en 1798 unha esmola para os curas franceses¹¹²; trátase dos fuxidos do país

¹⁰⁴ No ano 1689, emparéntase con varias familias de rexedores e ademais funda no testamento un morgado á súa sobriña. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 140, f. 20.

¹⁰⁵ Angela Mª Pita de Sabin deixa en 1753 30 reais a Nosa Señora da Concepción, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 578, f. 76; Mª Antonia de Lamas en 1752 deixa un azume de aceite a San Antonio e ó Santo Cristo dos Navegantes, id., leg. 508, f. 19.

¹⁰⁶ Testamento de dona Andrea de Aldas Freyjo y Montenegro, no ano 1754, id., leg. 510, f. 11.

¹⁰⁷ No testamento de Salvador Reines, comerciante de Lloret en Cataluña, ano 1754, id., leg. 699, f. 19.

¹⁰⁸ Testamento de Nicolás de Cimitier, criado do comandante xeneral, de Estranviera (Saboia), ano 1752, id., leg. 740, f. 4.

¹⁰⁹ Id., leg. 1174, f. 62.

¹¹⁰ No testamento de don Manuel Martín, de Valdemoro (Toledo), director da provisión de víveres da Real Armada, ano 1798, id., leg. 1173, f. 82.

¹¹¹ Id., leg. 1215, sf.

¹¹² Id., leg. 2344, f. 179.

veciño por negarse a asinalo novo estatuto civil do clero creado durante a Revolución¹¹³. Entre as mulleres a maioría dos legados repartense do mesmo xeito entre os pobres e mailo hospital. De carácter relixioso aparecen unicamente dous casos: un déixanse oitenta reais para a construción da capela do Socorro¹¹⁴; o outro é o anteriormente citado de dona Mª Francisca Bayolo y Carvajal que deixa tres mil reais ós pobres da rúa, catro mil ós vergonzantes, dez mil ó Hospital de Caridade, vinte mil para a construción do altar e campanario da capela do Socorro, trinta mil ó convento das Capuchinas da Coruña, igual cantidade ó convento da Enseñanza de Santiago, vinte mil ó de San Francisco, á Orde Terceira e á Congregación de María Santísima das Dolores en Ferrol. Finalmente os catro testamentos conxuntos en que aparecen legados establecen como benefactor o Hospital de Caridade, en un ademais os pobres e outro varios conventos e capelas¹¹⁵.

Na última etapa estudiada prodúcese unha decadencia no establecemento de legados. Aínda que non poidamos dicir que sexa a única causa desta decadencia, a crise económica que sofre Ferrol na primeira metade do século XIX tivo que influír poderosamente. En canto ó tipo de legados repítense os mesmos da etapa anterior, pero proporcionalmente están máis representados os de carácter relixioso. Pouca diferenza hai entre a actitude dos homes e as mulleres; eles elixen ó Hospital de Caridade e ós pobres nun caso cada un, e a institucións relixiosas dúas veces, unha á capela do Socorro¹¹⁶, e outro ás capuchinas e a varias confrarías na Coruña¹¹⁷. As mulleres reparten os seus legados de igual maneira entre pobres, Hospital de Caridade e institucións relixiosas. Tamén aparece un testamento conxunto no que se

deixan cincuenta reais ó Hospital de Caridade¹¹⁸. Finalmente incluímos entre os legados píos a manumisión dun escravo que realiza por vía testamentaria don Juan Joaquín Pita, capitán de infantaría, que antes residía en Puerto Cabello (México)¹¹⁹. En conclusión, podemos establecer que a práctica de facer legados de carácter voluntario non está moi estendida, posiblemente por limitacións de carácter económico; que crece dunha maneira moi pouco significativa ó longo do século XVIII, e ó mesmo tempo prodúcese unha evolución no tipo de legados aumentando os de carácter benéfico-asistencial, ó tempo que diminúen os de carácter relixioso. A finais do XVIII esta práctica atópase no seu momento de esplendor, tanto pola cantidade como pola calidade, xa que agora se producen os legados máis cuantiosos. Este «auxe» débese principalmente ó tirón do Hospital de Caridade, que é a única institución benéfica da vila e ademais construíuse nesta segunda metade do século XVIII. Finalmente a situación mudou nos anos trinta do século XIX, produciuse unha decadencia dos legados, moi escasos e en xeral de pouco valor, declive que pode explicarse pola crise económica que Ferrol padece a principios do século XIX e, se cadra, por unha perda de interese neste tipo de disposicións.

Esta situación non difire moito da reflectida polos estudos doutros casos españois, onde en xeral os legados píos voluntarios non son moi abundantes, por exemplo, en Valladolid a mediados do século XVIII fan este tipo de legados un 15% dos testantes¹²⁰, en Córdoba entre 1790 e 1814 un 16%¹²¹, ou en Murcia cun 7% na primeira metade do século XVIII¹²². Máis escaso incluso resulta entre os oficiais do exército de Carlos III, cun 2,4% dos testantes¹²³. Outra característica, aínda que

¹¹³ Sobre este tema pódese consultar MEJIDE PARDO, Mª Luisa, *Sacerdotes franceses emigrados durante la Revolución a Galicia*, Sada (La Coruña), 1991. Na p. 190 deste libro aparece reproducida a petición que os oito curas franceses que residen en Ferrol fánlle ó rei en 1797 para que os deixe trasladarse a un porto próximo a Francia.

¹¹⁴ Testamento de Rosa Fernández, de orixe compostelán, comerciante, ano 1796, id., leg. 1604, f. 171.

¹¹⁵ No testamento de Ignacio Cárdenas, que ten unha fábrica de curtidos, e Teresa Sequeiro a súa dona, ano 1796, déixalle mil reais ó convento do Rosal en Mondoñedo, ó de San Francisco e á capela das Dolores en Ferrol, e cincocentos á parroquia de Santa María de Caranza. Id., leg. 1171, f. 168.

¹¹⁶ Testamento de don José Mª de Castro, oficial de reais rendas, ano 1835, id., leg. 2119, f. 52.

¹¹⁷ Testamento de don Antonio Pardo, oficial primeiro de contas das reais provisións, ano 1831, id., leg. 2141, f. 18.

¹¹⁸ Francisco Sequeiro, calafate nos reais arsenais, e a súa dona Juana Casal, ano 1831, id., leg. 2141, f. 114.

¹¹⁹ Id., leg. 1837, f. 169.

¹²⁰ GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «Vida y muerte...» obr. cit., p. 241.

¹²¹ GÓMEZ NAVARRO, Soledad, *El sentido de la muerte...obr. cit.*, p. 106.

¹²² PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio, *Testamento y buena...obr. cit.*, p. 157.

¹²³ GIL MUÑOZ, Margarita, «Un estudio sobre mentalidades...» obr. cit., p. 143.

menos evidente, é a variación no destino destes legados, diminuíndo os de carácter estritamente relixioso a favor dos que teñen un sentido máis práctico, como ocorre, por exemplo, na Sevilla do século XVIII estudiada por Rivas Álvarez¹²⁴.

5- MANDAS FORZOSAS

Consisten na manda dunha cantidade de diñeiro, xeralmente establecida, que se destina a fins relixiosos concretos: a redención de cativos, o mantemento da Casa Santa de Xerusalén e a Santa Cruzada. Dada a súa obrigatoriedade, a súa presenza nos testamentos é practicamente total, e se non aparece non quere dicir que non se cobre, ou que no se tivese intención de pagar, senón seguramente será polo esquecemento fortuíto do escribán, o se é ológrafo, por mor da falta de interese en incluír algo de obrigado cumprimento.

Estas mandas mantéñense dunha forma similar ó longo do século XVIII. Non atopamos en Ferrol ningunha nova disposición de carácter benéfico, como ocorre en Madrid a mediados de século que se inclúe como obrigatoria unha manda de 48 maravedís para os hospitais da capital, ou en Oviedo onde se observa unha actitude similar cara ó Real Hospicio desta cidade¹²⁵. O máis semellante que atopamos é a preferencia na hora de deixar legados píos a finais de século polo Hospital de Caridade, pero o número de legados é máis ben cativo, pouco máis do 10% dos testantes, e moi

variado o contido como para supoñer que existise certa obrigatoriedade.

A principios do século XIX aparece un novo tipo de mandas forzosas con carácter asistencial. Esta manda nova é instituída polas Cortes de Cádiz para distribuírse entre «particulares menesterosos ou familias desgraciadas por mor da presente guerra»¹²⁶. Ó longo do primeiro tercio do século promulgáronse outros decretos que prorrogaban a obrigatoriedade desta manda e ampliábanla ós que padeceran co Trienio Liberal.

Nos testamentos estudiados do período 1831-35 esta nova manda forzosa fáise patente; habitualmente engádese ás tradicionais «y más mandas forzosas según reales ordenes», outras das veces son máis expresivos e din «y doce reales para los huérfanos de la Guerra de Independencia según real orden»¹²⁷. Finalmente atopamos varios casos en que mandan o que é obrigatorio «para la monarquía»; quizáis sexa soamente unha maneira de expresarse, pero tamén transloce que os testadores vían esta manda como un imposto destinado sobre todo a paliar-la mala situación económica do Estado.

En síntese, as mandas forzosas manteñen un mesmo carácter ó longo do século XVIII. O único cambio que observamos ocorre a principios do seguinte século cando se introduce unha manda que en principio tería unha función asistencial, pero que cobraría un sesgo de carácter impositivo a prol do Estado.

¹²⁴ Miedo y piedad...obr. cit., p. 215.

¹²⁵ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto J., *Comportamientos religiosos en...* obr. cit., p. 162.

¹²⁶ Citado por LÓPEZ LÓPEZ, R., *Comportamientos religiosos...* obr. cit., p. 163.

¹²⁷ Por exemplo no testamento de don Blas Pérez, militar sen especificar graduación, ano 1834, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1993, f. 3.

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para aprender
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

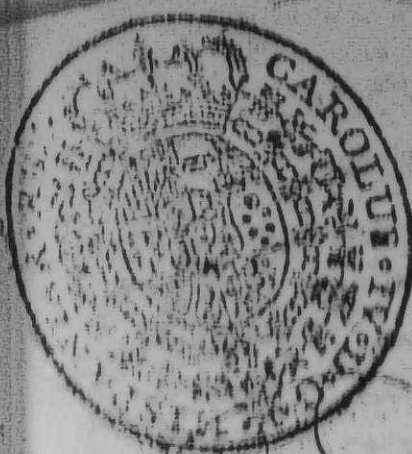
III CULTURA

[Faint handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is mostly illegible due to fading and the angle of the page.]

III

Quilientos quarenta y quatro mrs.

**SELLO PRIMERO, QVINIENTOS
QVARENTA Y QVATRO MARA-
VEDIS, ANO DE MIL SETECIEN-
TOS NOVENTA.**

[Handwritten text at the bottom of the page, including a date and possibly a signature or official statement. The text is written in a cursive script and is partially obscured by the seal.]

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para la cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

III CULTURA

O termo cultura resulta equívoco, pois segundo o contexto no que se utilice pode adquirir un significado moi diferente; aínda que xeralmente a súa definición xira arredor de dous polos. Por unha parte a visión tradicional do termo restrínxese ás realizacións máis intelectuais dunha sociedade, como a arte, a literatura, a ciencia, etc. Por outra parte, na actualidade o termo cultura tamén ten un concepto máis amplo no que se engloba toda a existencia material, os comportamentos colectivos ou as formas cotiás de expresión dunha sociedade concreta no seu conxunto.

No noso caso partimos da acepción máis ampla do termo, pois estamos máis interesados nos comportamentos colectivos que nos individuais. Dentro desta concepción ampla do termo cultura ímos tratar principalmente aspectos relacionados coa escritura e a lectura, posto que contamos con fontes abundantes e de fácil utilización. En primeiro lugar trataremos a alfabetización, para saber quen se atopa por encima e por debaixo do nivel mínimo de acceso á cultura escrita; e en relación con este tema estudiarémo-lo do sistema educativo, facendo fincapé nos niveis máis elementais. Posteriormente analizaremos a presenza do libro na sociedade ferrolán do século XVIII. E para finalizar, como unha forma de achegarnos máis ó mundo cultural e mental que os rodea, estudiaremos a presenza de elementos iconográficos nas súas vivendas.

Non embargantes, hai que ter en conta que se ben a nosa intención é chegar á meirande parte da sociedade, as fontes que utilizamos, especialmente os protocolos, supoñen unha creba dos grupos peor situados economicamente.

1 ESCOLARIZACIÓN

Contamos con escasa información sobre as escolas no Ferrol do Antigo Réxime. Aquí limitámonos á que proporcionan as fontes municipais e algúns tratados que tocan este tema na primeira metade do século XIX. A meirande parte da información coa que contamos refírese ás escolas públicas de primeiras letras de carácter municipal. A penas ímos detemos nas de maior nivel que as de primeiras letras pois a súa influencia é máis limitada, a pesar de contar cunha información máis polo miúdo.

1.1 As escolas municipais de primeiras letras

A primeira referencia que temos sobre unha escola de primeiras letras en Ferrol é de 1613. A esas alturas o municipio xa sostíña unha destas escolas, ou polo menos iso é o que dí ter lido Montero Aróstegui nas desaparecidas actas municipais dese ano¹. Pouco máis podemos saber desta escola ata finais do século XVIII, unicamente que continuou a existir. En 1788 téntase establecer outro mestre na Vila e prodúcese unha liorta co que xa existe; o municipio media e establece que a partir de entón haberá dous mestres na escola municipal². A partir deste momento o municipio tenta crear outra nova escola, e consígueno en 1793. Esta nova escola conta con un mestre e o seu axudante, e establécese como a súa patrona á Inmaculada Concepción. En 1825 a escola conta aproximadamente cun cento de alumnos, 61 dos cales, que no son totalmente pobres pagan unha cantidade, dependendo da educación recibida³. Vinte anos despois esta escola conta con 90 alum-

¹ *Obr. cit.*, p. 290.

² AMF, leg. 386, f. 14.

³ DE LA IGLESIA, Santiago, «El municipio ferrolano en 1825», en *Almanaque de Ferrol para 1906*, Ferrol, 1905, pp. 61-71.

da é a teoría liberal, que ve no desenvolvemento da educación o motor de cambio na sociedade, a que levará á creación deste centro, e polo mesmo pecharáse co absolutismo.

1.3 As escolas privadas

Sobre este tipo de escolas temos un descoñecemento meirande todavía. En 1825 había 9 escolas privadas para nenos e 32 para nenas¹³. Vinte anos despois existen na vila nove para nenos, ás que asisten 295 alumnos, e catro para nenas, con 84 alumnas¹⁴. Non sabemos a que se debe a diferenza no número de escolas entre ambas datas, posiblemente o número de escolas privadas de nenas víuse algo reducido pola aparición dunha escola pública feminina; aínda así a diferenza é moi ampla e posiblemente exista algún defecto na primeira cifra.

É posible que o convento de San Francisco contase con algunha escola, polo menos nalgún momento, pois é habitual nos conventos desta orde que así ocorra, pero non contamos con ningunha información ó respecto.

Tampouco sabemos quen puido se-lo promotor destas escolas que os tratados do século XIX denominan privadas.

Conclusión

Case que non temos datos arredor da escolarización ata finais do século XVIII. Ata entón parece que funcionaba unha soa escola de primeiras letras para nenos, de carácter municipal, se ben non podemos estar seguros de que non houbera ningunha de carácter privado. A finais do XVIII semella que o municipio aumenta o seu interese pola situación escolar; fúndase unha nova escola primaria cunha educación máis ampla e aparece unha cátedra de latinidade. Non embargantes, cando se promove un meirande desenvolvemento do sistema educativo é na primeira metade do seguinte século. Durante o Trienio Liberal establécese unha nova institución escolar novidosa polo contido da educación, na que se inclúe como parte importante o exercicio físico, e polo carácter dos

que a imparten como mestres, pois trátase de militares que ensinan de xeito altruísta. Nesta primeira metade do século XIX tamén se funda un colexio para nenas pobres e téntase establecer un colexio de Pais Escolapios e outro de xesuítas. Así ó chegar a mediados da década dos corenta hai na vila dous colexios públicos, trece privados, e a cátedra de latinidade.

Finalmente, coñecemos con bastante fiabilidade o grao de escolarización en dous momentos determinados. Primeiro en 1825, neste ano hai na vila un total de 777 alumnos escolarizados, 334 nenos e 443 nenas, habendo en total 1.499 nenos en idade escolar¹⁵, o cal significa un 51,8%. Arredor de 1845 hai un total de 691 alumnos, o que segundo o Diccionario de Madoz supón un alumno por cada 15,09 habitantes¹⁶.

2 A ALFABETIZACIÓN

Como xa vimos en máis de unha ocasión a vila de Ferrol sofre unha transformación radical contra mediados do século XVIII, creándose a partir de entón unha situación social e económica peculiar dentro do mundo urbano galego, incluso pouco frecuente dentro da propia Monarquía hispana. Pero aínda a pesar desta especificidade, o comportamento dos seus cidadáns no tratado ata aquí é moi semellante ó do resto do mundo urbano coñecido, e tamén o é en canto a niveis de alfabetización como veremos deseguido.

Non é doado establecer, aínda que sexa dun xeito aproximado, o nivel de alfabetización durante o Antigo Réxime. Ó non existir fontes directas que nos aclaren este punto, temos que recorrer a fontes notariais, fiscais o xudiciais, que nos proporcionan niveis de asinantes. Pero se establecemos que a alfabetización é a capacidade de ler e escribir, deseguida comprobamos que o feito de asinar non aclara efectivamente se se posúen estes coñecementos. Non existe unha correlación directa entre a capacidade de asinar, a escrita e a lectura; por unha banda asinar non quere dicir que se saiba escribir, pois non é rara a posibilidade de que a sinatura sexa o único coñecemento que se teña da escrita. Do mesmo xeito, que non se saiba

¹³ DE LA IGLESIA, S., «El municipio...» *obr. cit.*, p. 65.

¹⁴ MADDOZ, A., *obr. cit.*, p. 534.

¹⁵ Estas cifras proporciónaas S. DE LA IGLESIA, pero descoñecemos que fontes utilizou, salvo no caso do número total de nenos en idade escolar pois di recolle-lo dato da policía.

¹⁶ *Obr. cit.*, p. 534.

	HOMES	MULLERES	TOTAL
1680-1720	27	11	22
1751-60	53	6	34
1795-99	62	5	36
1831-35	72	27	48
TOTAL	62	13	40

TÁBOA 31 Porcentaxe de firmantes na vila de Ferrol a través dos testamentos.

asinar non implica que se descoñeza a lectura, por mor do xeito de ensino no Antigo Réxime que comezaba coa lectura e para moitos «estudiantes» nela se quedaba¹⁷. Polo mesmo podemos supoñer que é superior o número de lectores ó de firmantes¹⁸. En resumo, a capacidade de asinar posúena máis dos que saben escribir e menos dos que poden ler.

Non embargantes, non resulta inútil estudia-la capacidade de sinatura tomándoo como o reflexo dunha tendencia aproximativa, xa que non nos é dado contar con algunha fonte que se poda achar máis.

Utilizaremos para tentar coñece-lo máis posible o nivel de alfabetización dos ferroláns do último século e medio do Antigo Réxime, o nivel de sinaturas a través dos testamentos. A utilización de protocolos para o coñecemento da porcentaxe de firmantes é a máis habitual no noso país por mor da abundancia desta fonte e pola falta doutras. Tamén se utilizan fontes xudiciais¹⁹ ou fiscais²⁰. Ambos casos teñen o problema da representatividade social e da difícil sistematización a nivel rexional ou nacional. Ó utilizarmos testamentos os niveis de sinatura serán superiores ós reais xa que esta fonte sobredimensiona a porcentaxe dos máis favorecidos socialmente, como xa indicamos, ós que se

lles supón un meirande nivel cultural²¹.

Na táboa 31 podemos ver como evolucionan as taxas de firmantes.

Dividímolos por sexos para evita-la distorsión que supón poñelos xuntos, xa que a porcentaxe de firmantes é moito máis elevada para os homes que para as mulleres, como se ve na mesma táboa. A educación diferente que recibían homes e mulleres fai que nestas últimas se detivese a aprendizaxe na lectura, mentres que nos homes continuaría; co que a menor porcentaxe de firmantes femininas non ten porqué significar un nivel máis baixo de lectoras²².

Analizando a evolución ó longo deste século e medio, observamos un crecemento constante da porcentaxe de firmantes, pero que non se produce dunha maneira regular. Entre principios do século XVIII e os anos 1751-60 aumenta dunha maneira palpable. Arredor deste último período ocorren os grandes cambios que farán que varíe a estrutura social, económica e demográfica de Ferrol, pasando de ser unha poboación semi-urbana a converterse nun núcleo urbano de primeira magnitude a nivel rexional, o cal tivo que influír no aumento de niveis de sinatura. Este aumento non é algo excepcional, tamén Tu²³ presenta un crecemento semellante nesta primeira media centuria

¹⁷ Esta forma de aprendizaxe que comeza coa lectura, e que só continúa coa escrita para algúns, parece común á Europa Occidental neste período. Así, por exemplo demóstrao R. HOUSTON («The literacy myth? illiteracy in Scotland 1630-1760», en *Past and Present*, 96, 1982, pp. 81-102) para Escocia, un caso moi estudado e emblemático polo seu alto nivel de alfabetización. Esta forma de ensino tamén a constatamos no caso ferrolán; en 1825 os nenos que asisten á escola municipal e teñen recursos pagan menos se soamente reciben clase de tura, do mesmo xeito que ocorría en Escocia.

¹⁸ CHARTIER, Roger, «Las prácticas de lo escrito» en *Historia de la vida privada*, t.5, Madrid, 1991, p. 114.

¹⁹ Como fan M. C. RODRÍGUEZ, e B. BENNASSAR utilizando os procesos da inquisición para o caso de Córdoba e Toledo. Citado por B. BENNASSAR en «Las resistencias mentales», en *Orígenes del atraso económico español*, Barcelona, 1983, p. 150.

²⁰ Como o estudio de J. E. GELABERT, «Niveaux d'alphabétisation en Galice (1635-1900)», en *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne XVI-XIXème siècles*, París, 1987, pp. 45-71.

²¹ Sobre a problemática das fontes para o coñecemento da alfabetización en España: BENNASSAR, Bartolomé, «Las resistencias...» *obr. cit.*, pp. 149-159; LÓPEZ, François, ««Lisants» et lecteurs en Espagne au XVIIIème siècle. Ebauche d'une problématique», en *Libre et lecture en Espagne et France sous l'Ancien Régime*, París, 1981, pp. 139-150. Para o caso concreto de Galicia: REY CASTELAO, Ofelia, «Evolución y resultados de los estudios sobre mentalidad y cultura en la Galicia del período moderno», *Hispania*, 176, 1990, pp. 1250-51.

²² Práctica que semella común á Europa do Antigo Réxime. Vid R. CHARTIER, «Las prácticas...» *obr. cit.*, p. 117.

²³ SÁNZ GONZÁLEZ, Margarita, «Alfabetización y escolarización en Galicia a fines del Antiguo Régimen», en *Obradoiro de historia moderna*, 1, 1992, pp. 229-249.

do século XVIII, se ben as características sociais e económicas desta cidade do sur de Galicia son ben diferentes ás de Ferrol²⁴. Na segunda metade do século XVIII e durante o primeiro tercio do século seguinte continúa aumentando a porcentaxe de firmantes pero retardando o proceso.

A evolución que acabamos de describir non é aplicable ás mulleres. Estas terán uns niveis de sinatura moi baixos ó longo de todo o século XVIII, relativamente semellantes ós que M. Sanz atopa para a provincia de Pontevedra no mesmo período, un 10,5%²⁵. Na táboa 31 observamo-la evolución da porcentaxe de mulleres con capacidade para asina-lo seu testamento. A porcentaxe de partida, un 11,1%, resulta algo elevado, seguramente pola desproporcionada representación feminina dos sectores máis elevados. As mulleres de oficiais, parentes de rexedores e mulleres de escribáns supoñen casi o dobre dos casos cás mulleres de artesáns, labregos e pescadores. No resto do século XVIII mantéñense unha porcentaxe moi semellante, entre un 5 e un 6%. A diferenza do período anterior o peso das mulleres de sectores privilexiados é menor, especialmente a finais de século cando o grupo máis numeroso é o das mulleres de artesáns da «Maestranza», da tropa, e criadas; mentres que as de oficiais, funcionarios de alto rango ou escribáns son unha minoría.

Entre finais do século XVIII e os anos trinta do seguinte século prodúcese un significativo avance da capacidade de sinatura das mulleres. Varios son os factores que puideron producir este ascenso. Sen dúbida en parte, explícase polos cambios na representatividade da mostra. Entre 1831 e 1835 a gran maioría dos testamentos concéntranse en-

tre as mulleres de militares e as de artesáns da «Maestranza», supoñendo o 89% das clasificadas profesionalmente. O segundo grupo a penas aumentou o seu nivel de alfabetización; a finais do século XVIII de 23 casos ningún sabía asinar, mentres que entre 1831 e 1835 de 51 outorgantes únicamente tres asinan, ademais a súa presenza é menor en relación coas mulleres de militares. En cambio estas si sofren un importante aumento no nivel de sinaturas; dun caso de 20 entre 1795 e 1799, pasamos a 20 casos entre 58, o que supón un 34%. Ademais agora son case na súa totalidade mulleres de oficiais ou suboficiais, o que sen dúbida inflúe neste aumento. Este aumento xeral, pero particularmente destacado entre as mulleres de militares, está en relación con algún progreso na educación: a escola pública de nenas non puido chegar a influir neste aspecto pois creouse en 1830, non embargantes os datos de escolarización con que contamos para 1825 preséntannos unha situación na que as nenas representan o 57%²⁶ dos escolarizados, e aínda que, en principio, reciben unha educación diferenciada que semella non pasar da lectura, é posible que aumentase a porcentaxe das que si o fan.

Estes datos de Ferrol pódense comparar con outros do mundo urbano do resto de Galicia e de España, se ben cómpre ter en conta a diversidade de fontes, xa que cada fonte ten un grao de representación social diferente.

Na táboa 32 pódese ver resumida esta comparación²⁷.

Segundo este cadro o caso ferrolán situaríase entre os de nivel de alfabetización máis baixo, sen chegar a supoñer un caso especial. Comparándoo

²⁴ Non fai falta aclarar excesivamente as diferenzas entre Ferrol e Tui. Esta última é unha pequena cidade episcopal, e aínda que en ambas ten importancia a súa función militar, ésta é moi diferente para as dúas; unha é unha importante base naval para a política real, e a outra un posto de defensa fronteirizo. Sobre Tui a mediados do século XVIII, vid. REY CASTELAO, Ofelia, *Tuy 1753. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*, Madrid, 1990.

²⁵ «Alfabetización y escolarización...» *obr. cit.*, p. 245.

²⁶ De 777 alumnos 443 son nenas e 334 nenos, sobre un total de poboación en idade de asistir a clase de 1.499, dos que desgraciadamente non podemos saber cantos son nenos e cantos nenas. DE LA IGLESIA, Santiago, «El municipio...» *obr. cit.*, pp. 64-65.

²⁷ Para realiza-la táboa utilizamos: RUBIO FERNÁNDEZ, Laureano, *La Barjeza y su tierra, 1650-1850*, León, 1987, p. 484; DE LA PASCUA, Mª José, *Vivir la muerte en el Cádiz... obr. cit.*, p. 313; GÓMEZ NAVARRO, Soledad, *El sentido de la muerte... obr. cit.*, pp. 74-77; GONZÁLEZ CRUZ, David y LARA RODENAS, Manuel, «El militar de provincias ante el siglo de las Reformas. Una aproximación a su vida familiar, social y económica a través de la documentación testamentaria: cincuenta años en el caso de Huelva (1680-1730)», en *II Coloquio Internacional de Historia Militar*, Zaragoza, 1988; CERDA DIAZ, Julio, *Libros y lecturas en la Lorca del siglo XVII*, Murcia, 1986, pp. 52-54; LARQUIE, Claude, «L'alphabétisation des madrilènes dans la deuxième moitié du XVIIe siècle: stagnation ou evolution?», en *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne, XVIIe-XIXe siècles*, Paris, 1987, pp. 74-78; REDER GADOW, Marion, *Morir en Málaga... obr. cit.*, pp. 153-156; VENTURA I MUNNE, Monserrat, «Lletrats i illetrats en una ciutat de la Catalunya moderna: Mataró, 1750-1800», *Pedralbes*, 6 (1986), p. 260; LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «Lectores y lecturas en Oviedo durante el Antiguo Régimen», en *I Congreso de Bibliografía Asturiana*, Oviedo, 1989, pp. 781-784; SANZ GONZÁLEZ, Margarita, «Alfabetización y escolarización en Galicia a finales del Antiguo Régimen», *Obradoiro de Historia Moderna*, I (1992), pp. 239-245; GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy, *Santiago y la tierra de Santiago... obr. cit.*, pp. 318-319; RIVAS ÁLVAREZ, José Antonio, *Miedo y piedad...*, pp. 44-45; BENASSAR, Bartolomé, «Las resistencias mentales», en *Orígenes del atraso económico español*, Barcelona, 1985, pp. 150-152; GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «El nivel cultural de los vallisoletanos a través de la documentación testamentaria en la época ilustrada de Carlos III», en *Actas del Congreso Internacional sobre «Carlos III y la Ilustración»*, Madrid, 1989.

	HOMES	MULLERES	TOTAL
1680-1720	27	11	22
1751-60	53	6	34
1795-99	62	5	36
1831-35	72	27	48
TOTAL	62	13	40

TÁBOA 31 Porcentaxe de firmantes na vila de Ferrol a través dos testamentos.

asinar non implica que se descoñeza a lectura, por mor do xeito de ensino no Antigo Réxime que comezaba coa lectura e para moitos «*estudiantes*» nela se quedaba¹⁷. Polo mesmo podemos supoñer que é superior o número de lectores ó de firmantes¹⁸. En resumo, a capacidade de asinar posúena máis dos que saben escribir e menos dos que poden ler.

Non embargantes, non resulta inútil estudar a capacidade de sinatura tomándoo como o reflexo dunha tendencia aproximativa, xa que non nos é dado contar con algunha fonte que se poda achegar máis.

Utilizaremos para tentar coñecer-lo máis posible o nivel de alfabetización dos ferroláns do último século e medio do Antigo Réxime, o nivel de sinaturas a través dos testamentos. A utilización de protocolos para o coñecemento da porcentaxe de firmantes é a máis habitual no noso país por mor da abundancia desta fonte e pola falta doutras. Tamén se utilizan fontes xudiciais¹⁹ ou fiscais²⁰. Ambos casos teñen o problema da representatividade social e da difícil sistematización a nivel rexional ou nacional. Ó utilizarmos testamentos os niveis de sinatura serán superiores ós reais xa que esta fonte sobredimensiona a porcentaxe dos máis favorecidos socialmente, como xa indicamos, ós que se

lles supón un meirande nivel cultural²¹.

Na táboa 31 podemos ver como evolucionan as taxas de firmantes.

Dividímolos por sexos para evita-la distorsión que supón poñelos xuntos, xa que a porcentaxe de firmantes é moito máis elevada para os homes que para as mulleres, como se ve na mesma táboa. A educación diferente que recibían homes e mulleres fai que nestas últimas se detivese a aprendizaxe na lectura, mentres que nos homes continuaría; co que a menor porcentaxe de firmantes femininas non ten porqué significar un nivel máis baixo de lectoras²².

Analizando a evolución ó longo deste século e medio, observamos un crecemento constante da porcentaxe de firmantes, pero que non se produce dunha maneira regular. Entre principios do século XVIII e os anos 1751-60 aumenta dunha maneira palpable. Arredor deste último período ocorren os grandes cambios que farán que varíe a estrutura social, económica e demográfica de Ferrol, pasando de ser unha poboación semi-urbana a converterse nun núcleo urbano de primeira magnitude a nivel rexional, o cal tivo que influír no aumento de niveis de sinatura. Este aumento non é algo excepcional, tamén Tui²³ presenta un crecemento semellante nesta primeira media centuria

¹⁷ Esta forma de aprendizaxe que comeza coa lectura, e que só continúa coa escrita para algúns, parece común á Europa Occidental neste período. Así, por exemplo demóstrao R. HOUSTON («The literacy myth: illiteracy in Scotland 1630-1760», en *Past and Present*, 96, 1982, pp. 81-102) para Escocia, un caso moi estudado e emblemático polo seu alto nivel de alfabetización. Esta forma de ensino tamén a constatamos no caso ferrolán; en 1825 os nenos que asisten á escola municipal e teñen recursos pagan menos se soamente reciben clase de lectura que se o fan tamén de escrita. E no caso das nenas non se contempla a escrita entre as disciplinas que reciben e si en cambio a lectura, do mesmo xeito que ocorría en Escocia.

¹⁸ CHARTIER, Roger, «Las prácticas de lo escrito» en *Historia de la vida privada*, t.5, Madrid, 1991, p. 114.

¹⁹ Como fan M. C. RODRÍGUEZ, e B. BENASSAR utilizando os procesos da inquisición para o caso de Córdoba e Toledo. Citado por B. BENASSAR en «Las resistencias mentales», en *Orígenes del atraso económico español*, Barcelona, 1983, p. 150.

²⁰ Como o estudio de J. E. GELABERT, «Niveaux d'alphabétisation en Galice (1635-1900)», en *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne XVI-XIXème siècles*, París, 1987, pp. 45-71.

²¹ Sobre a problemática das fontes para o coñecemento da alfabetización en España: BENASSAR, Bartolomé, «Las resistencias...» *obr. cit.*, pp. 149-159; LÓPEZ, François, ««Lisants» et lecteurs en Espagne au XVIIIème siècle. Ebauche d'une problématique», en *Livre et lecture en Espagne et France sous l'Ancien Régime*, París, 1981, pp. 139-150. Para o caso concreto de Galicia: REY CASTELAO, Ofelia, «Evolución y resultados de los estudios sobre mentalidad y cultura en la Galicia del período moderno», *Hispania*, 176, 1990, pp. 1250-51.

²² Práctica que semella común á Europa do Antigo Réxime. Vid R. CHARTIER, «Las prácticas...» *obr. cit.*, p. 117.

²³ SÁNZ GONZÁLEZ, Margarita, «Alfabetización y escolarización en Galicia a fines del Antiguo Régimen», en *Obradoiro de historia moderna*, 1, 1992, pp. 229-249.

do século XVIII, se ben as características sociais e económicas desta cidade do sur de Galicia son ben diferentes ás de Ferrol²⁴. Na segunda metade do século XVIII e durante o primeiro tercio do século seguinte continúa aumentando a porcentaxe de firmantes pero retardando o proceso.

A evolución que acabamos de describir non é aplicable ás mulleres. Estas terán uns niveis de sinatura moi baixos ó longo de todo o século XVIII, relativamente semellantes ós que M. Sanz atopa para a provincia de Pontevedra no mesmo período, un 10,8%²⁵. Na táboa 31 observamo-la evolución da porcentaxe de mulleres con capacidade para asina-lo seu testamento. A porcentaxe de partida, un 11,1%, resulta algo elevado, seguramente pola desproporcionada representación feminina dos sectores máis elevados. As mulleres de oficiais, parentes de rexedores e mulleres de escribáns supoñen casi o dobre dos casos cás mulleres de artesáns, labregos e pescadores. No resto do século XVIII manténse unha porcentaxe moi semellante, entre un 5 e un 6%. A diferenza do período anterior o peso das mulleres de sectores privilexiados é menor, especialmente a finais de século cando o grupo máis numeroso é o das mulleres de artesáns da «Maestranza», da tropa, e criadas; mentres que as de oficiais, funcionarios de alto rango ou escribáns son unha minoría.

Entre finais do século XVIII e os anos trinta do seguinte século prodúcese un significativo avance da capacidade de sinatura das mulleres. Varios son os factores que puideron producir este ascenso. Sen dúbida en parte, explícase polos cambios na representatividade da mostra. Entre 1831 e 1835 a gran maioría dos testamentos concéntranse en

tre as mulleres de militares e as de artesáns da «Maestranza», supoñendo o 89% das clasificadas profesionalmente. O segundo grupo a penas aumentou o seu nivel de alfabetización; a finais do século XVIII de 23 casos ningún sabía asinar, mentres que entre 1831 e 1835 de 51 outorgantes únicamente tres asinan, ademais a súa presenza é menor en relación coas mulleres de militares. En cambio estas si sofren un importante aumento no nivel de sinaturas; dun caso de 20 entre 1795 e 1799, pasamos a 20 casos entre 58, o que supón un 34%. Ademais agora son case na súa totalidade mulleres de oficiais ou suboficiais, o que sen dúbida inflúe neste aumento. Este aumento xeral, pero particularmente destacado entre as mulleres de militares, está en relación con algún progreso na educación: a escola pública de nenas non puido chegar a influir neste aspecto pois creouse en 1830, non embargantes os datos de escolarización con que contamos para 1825 preséntannos unha situación na que as nenas representan o 57%²⁶ dos escolarizados, e aínda que, en principio, reciben unha educación diferenciada que semella non pasar da lectura, é posible que aumentase a porcentaxe das que si o fan.

Estes datos de Ferrol pódense comparar con outros do mundo urbano do resto de Galicia e de España, se ben cómpre ter en conta a diversidade de fontes, xa que cada fonte ten un grao de representación social diferente.

Na táboa 32 pódese ver resumida esta comparación²⁷.

Segundo este cadro o caso ferrolán situaríase entre os de nivel de alfabetización máis baixo, sen chegar a supoñer un caso especial. Comparándoo

²⁴ Non fai falta aclarar excesivamente as diferencias entre Ferrol e Tui. Esta última é unha pequena cidade episcopal, e aínda que en ambas ten importancia a súa función militar, ésta é moi diferente para as dúas; unha é unha importante base naval para a política real, e a outra un posto de defensa fronteirizo. Sobre Tui a mediados do século XVIII, vid. REY CASTELAO, Ofelia, *Tuy 1753. Según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*, Madrid, 1990.

²⁵ «Alfabetización y escolarización...» obr. cit. p. 245.

²⁶ De 777 alumnos 443 son nenas e 334 nenos, sobre un total de poboación en idade de asistir a clase de 1.499, dos que desgraciadamente non podemos saber cantos son nenos e cantos nenas. DE LA IGLESIA, Santiago, «El municipio...» obr. cit., pp. 64-65.

²⁷ Para realiza-la táboa utilizamos: RUBIO FERNÁNDEZ, Laureano, *La Bañeza y su tierra, 1650-1850*, León, 1987, p. 484; DE LA PASCUA, Mª José, *Vivir la muerte en el Cádiz...* obr. cit., p. 313; GÓMEZ NAVARRO, Soledad, *El sentido de la muerte...* obr. cit., pp. 74-77; GONZÁLEZ CRUZ, David y LARA RODENAS, Manuel, «El militar de provincias ante el siglo de las Reformas. Una aproximación a su vida familiar, social y económica a través de la documentación testamentaria: cincuenta años en el caso de Huelva (1680-1730)», en *II Coloquio Internacional de Historia Militar*, Zaragoza, 1988; CERDA DIAZ, Julio, *Libros y lecturas en la Lorca del siglo XVII*, Murcia, 1986, pp. 52-54; LARQUIE, Claude, «L'alphabétisation des madrilènes dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle: stagnation ou evolution?», en *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne, XVIe-XIXe siècles*, París, 1987, pp. 74-78; REDER GADOW, Marion, *Morir en Málaga...* obr. cit., pp. 153-156; VENTURA I MUNNÉ, Monserrat, «Lletrats i il·letrats en una ciutat de la Catalunya moderna: Mataró, 1750-1800», *Pedralbes*, 6 (1986), p. 260; LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «Lectores y lecturas en Oviedo durante el Antiguo Régimen», en *I Congreso de Bibliografía Asturiana*, Oviedo, 1989, pp. 781-784; SANZ GONZÁLEZ, Margarita, «Alfabetización y escolarización en Galicia a finales del Antiguo Régimen», *Obradoiro de Historia Moderna*, 1 (1992), pp. 239-245; GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy, *Santiago y la tierra de Santiago...* obr. cit., pp. 318-319; RIVAS ÁLVAREZ, José Antonio, *Miedo y piedad...*, pp. 44-45; BENNASSAR, Bartolomé, «Las resistencias mentales», en *Orígenes del atraso económico español*, Barcelona, 1985, pp. 150-152; GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, «El nivel cultural de los vallisoletanos a través de la documentación testamentaria en la época ilustrada de Carlos III», en *Actas del Congreso Internacional sobre «Carlos III y la Ilustración»*, Madrid, 1989.

SELO PRIMEROS
 TOS Y SEPTENTAY DOS
 RAVEDS, AÑO DE MIL
 MENTALIDADE E CULTURA EN FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII
 CAMPUS DE LA UNIVERSIDAD DE FERROL
 VE.

CIDADE	ANOS	% FIRMANTES			FONTE
		Homb	Muj.	Tot.	
La Bañeza (León)	1650-60			19	Testamentos
	1745-60			36	
Cádiz	1675	69	23,5	48,1	Testamentos
	1700	64,2	37,3	50,2	
	1725	57	23,5	42,6	
	1750	58,6	45,3	53,6	
	1775	85,4	68,9	79,4	
	1800	84,6	60,9	78,4	
Córdoba	1790-1814			52	Testamentos
Huelva	1680-1730	24,4	5,1	13	Testamentos
Lorca	1705	28	10	24,5	Fiscal
Madrid	1650	67,8	32,1	45,3	Testamentos
	1651-1700	45,8	22,7	37,7	
Málaga	1700-25			51	Testamentos
Mataró	1750-54	54,3	8	34,1	Testamentos
	1796-1800	63,9	24,3	47,1	
Oviedo	1550-1600	54	4	28	Testamentos
	1601-1700	63	8	30	
	1701-1800	71	27	43	
	1801-50	83	49	65	
Pontevedra	1700-10			52,6	Vendas
	1750-60	65,5			
	1800-10	84,6			
Santiago	1635			27	Donación
Sevilla	1701	67,3	38,4	52,5	Testamentos
	1750	60,4			
	1799	75,7			
Toledo	1540-60			38,5	Inquisición
	1601-50	43,7			
	1651-1700	52,1			
	1701-50	64,4			
	1751-1817	74,7			
Tui	1700-10			28,3	Vendas
	1750-60	58,3			
	1800-10	73,6			
Valladolid	1750-54	86,4	34,6	59,2	Testamentos
	1795-99	82,9	35,5	61,3	

TÁBOA 32 Niveis de sinatura en diversas cidades españolas.

cos resultados obtidos de testamentos, Ferrol presenta unha situación semellante á de La Bañeza, Mataró ou incluso algo superior á Huelva de principios do século XVIII; pero inferior a casos como o de Oviedo e especialmente ós de Cádiz, Sevilla ou Valladolid, sobre todo no que se refire a alfabetización femenina. A comparación con resultados obtidos doutras fontes resulta máis problemática, pois teñen un nivel de representatividade social diferente; aínda así semella evidente que casos coma o de Toledo, utilizando como fonte os procesos inquisitoriais, ou Pontevedra, recorrendo ás ventas, presentan porcentaxes superiores ós nosos.

Dentro da vila existen diferencias en canto ó nivel de sinaturas segundo a pertenza a un determinado grupo social, como vemos na táboa 33. Nesta táboa clasificámo-las mulleres segundo o grupo socioprofesional dos seus homes nos casos en que non teñan unha ocupación propia, como o servicio. Entre os grupos máis representados numericamente e ó longo de toda a mostra, obsérvase un crecemento continuo para os homes e en xeral tamén para as mulleres. Os militares son o grupo con meirande nivel de firmantes entre os

homes; as mulleres dos militares teñen unha peculiar evolución: a mediados do século XVIII semellan ter un nivel alto para a media de firmantes, pero neste momento o seu peso numérico na mostra é escaso, o que dá posiblemente lugar a unha distorsión; a finais de século a súa alfabetización é moi semellante á media, e por último, a principios do seguinte século presentan o nivel máis alto de alfabetización entre as mulleres. O grupo dos artesáns que traballan nos Reais Estaleiros e no Arsenal presentan unha situación menos satisfactoria cós militares; no mellor dos casos hai unha diferenza de 22 puntos entre ambos grupos, por outro lado nada que nos sorprenda.

Como conclusións xerais podemos establecer que existe unha tendencia cara ó aumento de firmantes entre os outorgantes, e polo tanto podemos deducir que existe unha tendencia ó aumento da alfabetización ó longo do século e medio estudado. En segundo lugar, que as porcentaxes non son iguais para ambos sexos nin para os distintos grupos sociais; para os homes a tendencia é continua á alza e chega a ser 57 puntos máis alta cá das mulleres, que pola súa banda presentan un estancamento durante todo o século XVIII, e un crece-

	1680-1720		1751-60		1795-99		1831-35	
	Firm.	Non	Firm.	Non	Firm.	Non	Firm.	Non
Fidalgos								
Mas	3	3	2	1	3	-	-	-
Fem	2	5	-	4	-	-	-	-
Militares								
Mas	-	-	10	3	25	7	41	9
Fem	-	2	1	6	1	19	20	38
Comercio								
Mas	-	3	7	2	4	3	11	-
Fem	-	-	-	-	-	5	3	3
«Maestranza»								
Mas	-	-	4	6	18	23	30	20
Fem	-	-	-	3	-	23	3	48
Sect. Prima.								
Mas	-	9	1	4	-	-	-	-
Fem	-	5	-	4	-	1	-	-
Criados								
Mas	-	-	1	-	1	-	-	-
Fem	-	-	-	-	-	8	-	2

TÁBOA 33 Porcentaxe de firmantes por grupos profesionais.

	1680-1750			1751-1800			1801-35			Total		
	In	Lib	%	In	Lib	%	In	Lib	%	In	Lib	%
Homes	24	5	21	92	17	18	43	7	16	159	29	18
Mulleres	0	0	24	1	4	19	0	43	1	2		
TOTAL	24	5	21	116	18	15	62	7	11	202	30	15
In-Número de inventarios, Lib-Que conteñen libros.												
Táboa 34 Presencia de libros nos inventarios post mortem.												

mento significativo nas tres primeiras décadas do século seguinte. En canto ós grupos sociais non se produce ningunha sorpresa e os grupos mellor situados económica e socialmente son aqueles que teñen uns índices máis altos de alfabetización.

3. AS BIBLIOTECAS PARTICULARES

Coñece-lo contido das bibliotecas particulares resulta de gran interese para o achegamento ás actitudes culturais dos seus posuidores. Si podemos contar co conxunto de posuidores de libros, aínda que sexa dunha forma aproximada, nun momento e sociedade concreta poderemos achegarnos ó desenvolvemento que nela teña a cultura escrita, así como a súa distinta implantación social.

As bibliotecas particulares foron obxecto de interese para moitos investigadores, se ben tratouse nos primeiros momentos dun interese orientado sobre todo ás bibliotecas de «grandes homes»²⁸. Dende os anos 60 os estudos xa non se centran unicamente en bibliotecas concretas, senón que se intenta un achegamento ó meirande número posible de posuidores a través do baleirado sistemáticos inventarios post mortem ou dalgúns outros

protocolos nos que poidan aparecer relacións de bens. O marco elixido para estes estudos é o urbano, pois as investigacións que se realizaron sobre o mundo rural demostran a escasa ou nula presenza de libros neste ámbito²⁹. En España leváronse adiante un número significativo destes estudos centrados en casos concretos³⁰, sen que existan polo momento traballos globalizadores de carácter rexional ou nacional, como ocorre coa historiografía francesa, que conta con estudos como o que J. Queniat realizou sobre as cidades da Francia Occidental³¹, ou como a recente obra colectiva sobre a historia do libro publicada baixo a dirección de R. Chartier e Henri-Jean Martin³².

Para o caso de Ferrol contamos con trinta e unha bibliotecas, das que 29 proceden de inventarios post mortem, unha de partillas e outra dun testamento. A máis antiga é de 1701³³, e a máis nova de 1831³⁴. A mostra corresponde ó baleirado total dos protocolos de Ferrol entre 1680 e 1835, en total atopamos 202 inventarios post mortem, 24 entre 1680 e 1750, 116 entre 1751 e 1800, e 62 entre 1801 e 1835. Deles 159 son de homes mentres que os 43 restantes pertencen a mulleres. Na composición social distínguense dúas etapas; antes de 1750 a maioría

²⁸ CHEVALIER, Maxime, *Lectores y lecturas en la España del siglo XVI y XVII*, Madrid, 1976; nas páxinas 31-36 pódese ver unha lista das bibliotecas particulares analizadas ata ese momento.

²⁹ Por exemplo na terra de Castroverde (Lugo) unicamente aparecen libros nun 0,9% dos inventarios post mortem; vid. SOBRADO CORRERA, Hortensio, *La tierra de Castroverde en el Antiguo Régimen*, Santiago, 1992 (tese de licenciatura inédita), p. 370. Tampouco se atopan libros nos inventarios de campesiños composteláns do século XVIII estudados por B. BAUDILIO, «Las clases urbanas...», *obr. cit.* p. 473.

³⁰ Como por exemplo BENNASSAR, Bartolomé, *Valladolid en...obr. cit.*, pp. 469-470; GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, *La economía...obr. cit.*, p. 191; BERGER, Philippe, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, Valencia, 1987; ÁLVAREZ SANTALÓ, Carlos, «Adoctrinamiento y devoción en las bibliotecas sevillanas del siglo XVIII», en *La religiosidad popular*, t. II, pp. 21-45; MOLAS RIBALTA, Pedro, «Religio-Galicia contamos por exemplo con GELABERT GONZÁLEZ, Juan E., «La cultura libresca de una ciudad provincial del Renacimiento», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 147-153; BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «Las clases sociales de Santiago en el siglo XVIII: definición de un estilo de vida y pensamiento», en *Historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos*, Santiago, 1981, pp. 471-483; o REY CASTELAO, Ofelia, «El clero urbano compostelano a finales del siglo XVII: mentalidades y hábitos culturales», en *Historia social...*, t. II, pp. 508-509.

³¹ *Culture et société urbaines dans la France de l'Ouest au XVIIIe siècle*, París, 1978.

³² *Histoire de l'édition française*, París, 1992.

³³ A do escribán don Ignacio García Vaamonde, AHPLC, sec El Ferrol, leg. 152, f. 81.

³⁴ A do contramestre don Miguel Cortes, id., leg. 1976, f. 67.

	Nº total de títulos	Nº bibliotecas	Nº medio de títulos
1680-1750	56	5	11
1751-1800	424	18	24
1801-1835	225	8	32
TOTAL	705	31	23

TÁBOA 35 Tamaño das bibliotecas.

dos inventarios son de pescadores e labregos ou de membros de profesións liberais e eclesiasticos; en cambio a partir desta data son maioritariamente de comerciantes, e en menor medida de militares e traballadores da «Maestranza».

Tendo en conta estas características da mostra resulta difícil coñecer-lo seu nivel de representatividade, e tamén resulta difícil saber se ese nivel de representatividade se mantén ó longo do período estudado; xa que nin o nivel de presenza, nin a composición social da mostra ofrece moita luz sobre o problema. Non embargantes isto non impide que os inventarios post mortem estudados aquí nos proporcionen unha valiosa información, sempre que teñamos en conta que representa a unha parte concreta da sociedade.

3.1 Tamaño e distribución das bibliotecas

A presenza de libros nos inventarios ferroláns da centuria e media estudada non é moi abundante; ademais decrece segundo se desprende dos datos da táboa 34.

Como se ve prodúcese unha evolución descendente. Pero sen descartar que se produza realmente un proceso de contracción na posesión do libro, debemos matizar esta evolución tendo en conta as fontes, xa que é moi posible que nas distintas etapas non teña unha mesma representatividade social.

Apenas contamos con datos acerca da porcen-

taxe de inventarios que conteñen libros doutras localidades españolas. En Oviedo³⁵ presentan libros un 16% dos inventarios no século XVI, un 20 no XVII, un 37 no XVIII e un 42 na primeira metade do XIX. Estas cifras son sensiblemente superiores ás do noso caso, sen dúbida pola escaseza en Ferrol de grupos sociais propicios á posesión de libros como son os eclesiásticos e os homes de leises que abundan no caso ovetense³⁶. En Valladolid para o século XVI atopa Bennassar³⁷ un 12% de inventarios con libros, e para mediados do XVIII Máximo García³⁸ un 13%, cifra próxima á ferrolán, pero que seguramente se deba ó escaso da mostra. Moi afastado cronolóxicamente atópase o caso de Valencia; nel Berger³⁹ atopa libros nun 24% dos inventarios entre 1474 e 1560, cifra bastante elevada nunha época tan temperá.

Podemos dicir que a posesión de libros é esencialmente masculina no noso caso e non parece ser unha excepción⁴⁰. Soamente atopamos entre 43 inventarios femininos un que conteña unha biblioteca⁴¹, se é que pode chamarse así a un conxunto de tres títulos. Á parte deste caso, a escasa presenza feminina complétase co que lles corresponde nas partillas do comerciante don Pedro Domenech⁴² á súa muller e ás súas dúas fillas; neste caso non observamos diferencias nin no volume nin no contido entre as partillas de libros das fillas e dos dous fillos varóns; o da súa muller é superior en número pero non se nos especifica o seu contido. Non obstante, ó contar únicamente con este caso non podemos establecer se se trata dun-

³⁵ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «Lectores y lecturas...» *obr. cit.*, p. 785.

³⁶ Os eclesiásticos supoñen un 54% da mostra de bibliotecas ovetenses, e os homes de leises un 27%. *Ibid.*, p. 786.

³⁷ BENNASSAR, Bartolomé, *Valladolid en el Siglo...* *obr. cit.*, pp. 469-470.

³⁸ GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, *La economía de la vida...* *obr. cit.*, p. 191.

³⁹ BERGER, Philippe, *Libro y lecturas...* *obr. cit.*, p. 404.

⁴⁰ Por exemplo en Oviedo entre o século XVI e a primeira metade do XIX o 43% dos inventarios de homes conteñen libros, fronte a un 12% das mulleres. LÓPEZ, Roberto, «Lectores y lecturas...», *obr. cit.*, p. 785.

⁴¹ María Antonia de Viñas, comerciante, ano 1771, *id.*, leg. 1285, f. 144.

⁴² Ano 1826, *id.*, leg. 1633, f. 489.

ha excepción ou dunha forma habitual de reparti-las bibliotecas.

En canto á distribución social, a maioría das bibliotecas corresponden a comerciantes, 14 das 31 atopadas⁴³. O segundo grupo máis numeroso é o dos militares e funcionarios reais cun total de sete bibliotecas⁴⁴. Os restantes grupos están moito menos representados: dous eclesiásticos⁴⁵, dous boticarios⁴⁶, un escribán⁴⁷, un procurador⁴⁸, un reloxeiro⁴⁹, e finalmente tres pertencentes á nobreza, dous fidalgos⁵⁰ e un nobre titulado⁵¹.

Os comerciantes pódense clasificar en dous grupos segundo o seu nivel de riqueza. Un primeiro grupo compóñenno os tendeiros con recursos non moi abundantes. E un segundo grupo composto por mercaderes cun bon nivel económico e cunha actividade diversificada. O primeiro grupo é lixeiramente máis abundante. O número medio de títulos por biblioteca entre os comerciantes, 24, é moi semellante á media. Aínda que se temos en conta unicamente ós grandes comerciantes esta media sobe a 54. Tamén neste grupo atopamo-la biblioteca máis voluminosa⁵².

Das cinco bibliotecas de militares todas son de oficiais, como era de agardar. Os funcionarios reais son un das rendas do tabaco e outro de aduanas. Reunimos estes dous grupos por responder a unha situación socioprofesional moi semellante. As súas bibliotecas son lixeiramente menos numerosas que as dos comerciantes, cunha media de 22 títulos.

Os grupos con máis títulos por biblioteca son o dos nobres e o dos eclesiásticos, ambos con

pouco máis de 40 títulos de media.

A pesar de que a súa presenza nos inventarios mantéñese ou incluso semella, segundo as fontes, que retrocede lixeiramente, como acabamos de ver, o seu volume medio tende a crecer dunha forma constante ó longo da mostra. Na táboa 35 podemos ver como evolucionou o tamaño das bibliotecas.

As medias por sí soas non amosan claramente o tamaño real do que chamamos bibliotecas; para isto resulta máis aclaratoria a táboa 36 na que se organizan as bibliotecas por grupos segundo o número de títulos.

	Nº	%
1 a 10	16	52
11 a 30	7	22
31 a 50	3	10
51 a 100	3	10
Máis de 101	1	3
Sen especificar	1	3
Total	31	100

TÁBOA 36 Bibliotecas agrupadas segundo o número de títulos.

Como vemos na maioría dos casos resulta excesivo chamarlles bibliotecas, pois algo máis da metade non superan os dez títulos, e cerca de tres cuartas partes conteñen menos de trinta.

En resumo, vemos cómo as bibliotecas ferroláns son escasas e reducidas se as comparamos con outros casos que coñecemos tanto de Galicia

⁴³ Trátase das bibliotecas de: Juan Antonio Dopico, ano 1747 (AHPL, sec. El Ferrol, leg. 582b, f. 35); Esteban Carrera, mercero francés, ano 1753 (id., leg. 1267, f. 86); Mª Antonia Viñas, ano 1771 (id., leg. 1285, f. 144); Pedro Carrera, ano 1773 (id., leg. 720, f. 34); don José Gazzo, ano 1781 (id., leg. 1294, f. 319); Antonio Anido, ano 1783 (id., leg. 1296, f. 20); don Pedro Carrera, ano 1787 (leg. 1300, f. 1); Ignacio Vaamonde, 1787 (leg. 1300, f. 292); Ramón Antonio Barbazán, 1796 (leg. 1308, f. 172); Isidro López Serrano, 1805 (leg. 1657, f. 169); José de Sales, 1807 (leg. 1615, f. 253); Fidel Montaner, 1817 (leg. 1625, f. 303); don Pedro Domenech, 1826 (leg. 1632, f. 489); e don Juan Domenech Fontanals (leg. 1636, f. 248).

⁴⁴ Trátase de: don Antonio José Romero, oficial de contaduría de mariña, ano 1764, AH-PLC, sec. El Ferrol, leg. 1278, f. 25; don Alfonso Fernández Suances, oficial, id., leg. 724, f. 6; don Juan Antonio Fernández Fole, ano 1783, administración de aduanas, id., leg. 1296, f. 374; don Antonio Manuel Teijeiro, tercerista da renda do tabaco, ano 1797, id., leg. 1304, f. 330; don Salvador Torrens y Vidal, mestre de viveres da don Miguel Cortés, ano 1831, contramestre, id., leg. 1876, f. 67.

⁴⁵ Don Antonio Ramos, ano 1747, cura rector de San Xulián, id., leg. 573, f. 53; e don Ángel Antonio Fernández Teijeiro, presbitero, ano 1752, id., leg. 508, f. 5.

⁴⁶ Gabriel Bello, ano 1776, id., leg. 720, f. 43; e Joaquín Domínguez, ano 1805, id., leg. 1613, f. 253.

⁴⁷ Don Ignacio García Baamonde, ano 1701, id., leg. 152, f. 81.

⁴⁸ Don Miguel López, ano 1729, id., leg. 460, f. 74.

⁴⁹ Pedro Walier, ano 1780, id., leg. 1293, f. 108.

⁵⁰ Don Francisco Carlos Tenreiro, ano 1750, id., leg. 696, f. 20; e don Antonio de Mella y Pazos, ano 1778, id., leg. 722, f. 139.

⁵¹ Don José Jacinto Quindós, Marqués de San Saturnino, ano 1753, id., leg. 578, f. 322.

⁵² A de don José Gazzo, que conta con 136 títulos, ano 1781, id., leg. 1294, f. 117.

como do resto de España. Sen dúbida a peculiar estrutura social ferrolán é determinante neste caso. Así, grupos que son tradicionalmente posuidores de libros, especialmente eclesiásticos pero tamén homes de leis ou nobres, teñen unha presenza moi cativa na mostra ferrolán e, con toda seguridade, tamén na sociedade, bipolarizada entre militares e artesáns da «Maestranza».

As bibliotecas de clérigos supoñen o 52% das atopadas no Santiago do século XVI⁵³ e tamén supoñen unha porcentaxe alta no século XVIII⁵⁴, un 54% das bibliotecas masculinas ovetenses ó longo de todo o Antigo Réxime⁵⁵, e o 43% das sevillanas do século XVIII⁵⁶. Todos estes casos arrédanse do noso caso, no que as bibliotecas de clérigos supoñen o 6%. Un caso máis próximo ó de Ferrol en canto á composición socioprofesional da mostra represéntao o de Mataró⁵⁷, onde as bibliotecas de clérigos supoñen o 14%, e ademais o grupo máis representado é o dos comerciantes con case un 40% da mostra, mentres que no caso ferrolán representan un 45%.

Tema	Nº	%
Relixión	165	44
Técnico-científico	64	17
Farmacía	22	
Militar	15	
Comercio	11	
Agricultura	4	
Outros*	12	
Historia e xeografía	46	12
Literatura	31	0
Pensamento	17	5
Dicionarios e gramática	15	4
Grecolatinos	11	3
Dereito	10	3
Modais	8	2
Filosofía	7	2

* 3 de medicina, 3 de natureza, 3 de arquitectura, e un de matemáticas, enxeñaría e relojería.

TÁBOA 37 Contido temático das bibliotecas

3.2 Contido temático das bibliotecas

A fonte utilizada adoita ser parca na hora de describi-los libros inventariados, de tal xeito que moitas veces indícase soamente o título ou ben o autor. Ademais en moitas ocasións non se individualizan os libros e unicamente se detalla o seu número⁵⁸. Por mor destas deficiencias da fonte e da difícil catalogación de moitos títulos, posto que aparecen de forma incompleta, a composición por temas que a continuación describimos debe de tomarse como aproximativa e suxeita a revisión. Na táboa 37 fixemos unha clasificación temática das «bibliotecas» no seu conxunto.

Na táboa 38 podemos ver a diferente temática en relación cos distintos grupos socioprofesionais da mostra.

A supremacía de temas relixiosos é abrumadora. Trátase na maioría dos casos de libros de devoción, sobre todo entre os comerciantes e os nobres. Os títulos que máis aparecen son: «*Los ejercicios espirituales*» de San Ignacio de Loyola, «*El año Virgineo*», «*Tratado de la oración*» de Molina, obras de Frai Luis de Granada e Santa Teresa de Jesús, «*Diferencia entre lo temporal y lo eterno*» do pai Nieremberg. Tampouco son raros libros de Semana Santa, vidas de santos e li-

⁵³ GELABERT GONZÁLEZ, Juan F., *Santiago y la tierra... etc.*, cit., p. 320.

⁵⁴ BARRERO MALLÓN, Baucilio, «Las clases urbanas en Santiago...», *Obv. cit.*, p. 473.

⁵⁵ LÓPEZ LÓPEZ, R., «Los autores y lecturas...», *Obv. cit.*, p. 706.

⁵⁶ ALVAREZ SANTALÓ, Carlos, «Adaptamiento y devoción...», *Obv. cit.*, p. 23.

⁵⁷ FLORES RIBALTA, Pedro, «Religiosidad y cultura en Mataró...», *Obv. cit.*, p. 107.

⁵⁸ Chegando incluso a ser moi pouco o caso dos comerciantes Fidel Menéndez e os fillos de Menéndez a que posúen varias bibliotecas. A.I.P.C., vol. El Ferrol, leg. 1625, f. 409.

	Militares		Nobres		Comercio		Clero		Botica.		Leis		Artesán	
	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%	Nº	%
Relixión	10	14	43	57	59	41	49	98	-	-	-	-	5	62
Técnicos	20	28	3	4	17	12	-	-	22	100	-	-	2	25
Hª e xeo.	15	21	14	18	16	11	-	-	-	-	-	-	1	12
Literatura	6	8	2	3	23	16	-	-	-	-	-	-	-	-
Língua	8	11	-	-	7	5	-	-	-	-	-	-	-	-
Grecolat.	-	-	9	12	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-
Dereito	-	-	3	4	2	1	-	-	-	-	5	100	-	-
Pensamen.	7	10	1	1	9	6	-	-	-	-	-	-	-	-
Modais	-	-	-	-	8	5	-	-	-	-	-	-	-	-
Filosofía	5	7	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Nº de biblit.	7		3		14		2		2		2		1	

TÁBOA 38 Temática das bibliotecas por grupos socioprofesionais.

bros para prepara-la confesión como «Manual de confesor y penitente», ou «Aviso de confesores» do carmelita descalzo Martín de San José. Finalmente as obras relixiosas máis abundantes son as de sor Agreda, e o «David perseguido», en ambos casos aparecen en cinco dos 31 inventarios.

Á parte das obras relixiosas de carácter devocional, atopamos outras teolóxicas e de práctica sacerdotal que posúen sobre todo os clérigos. Tamén aparecen algúns catecismos e dúas veces o Concilio de Trento. Outro grupo relativamente abundante é o de libros de moral do tipo de «La familia regulada».

Un caso á parte fórmoo o dos inventarios do que o seu único contido bibliográfico compónno «La cartilla de doctrina cristiana para niños». Trátase dos comerciantes, o dono dunha tenda de panos que posúe tres ducias⁵⁹, e o dono dunha tenda de comestibles que conta con dúas ducias e media⁶⁰. Estas «cartillas» destinábanse ós nenos para que aprendesen a ler e maila doutrina.

Ademais da elevada proporción de títulos referentes á relixión, outra característica é a súa extensión; practicamente tódalas bibliotecas conte-

ñen libros relixiosos. Esta preeminencia do relixioso non é unha peculiaridade do caso ferrolán, senón máis ben unha constante da época. No caso de Santiago a presenza de libros relixiosos é importante no século XVI⁶¹, e no XVIII, como escribe B. Barreiro, «o interese polos libros de relixión é moi elevado en tódalas clases sociais»⁶². Menos ilustrativo resulta o caso do clero compostelán do XVII⁶³ pois a este grupo específico supónselle un grande interese polos temas relixiosos. Tamén son moi abundantes os libros de relixión no resto de España: así ocorre en Oviedo entre a segunda metade do XVI e principios do XIX, onde un 31% dos libros teñen este carácter⁶⁴, ou en Sevilla co 53% dunha mostra do século XVIII⁶⁵, ou finalmente, nese mesmo século en Mataró, que pese ó escaso da mostra obsérvase unha grande presenza de libros relixiosos⁶⁶.

O segundo grupo máis abundante compónno os libros de carácter técnico ou científico. Neste caso a súa presenza non está tan estendida e responde xeralmente a libros-ferramenta dos distintos oficios, polo que teñen unha grande heteroxeneidade. Por exemplo, nos dous inventarios de

⁵⁹ Juan Antonio do Pico, ano 1747, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 582b, f. 35.n

⁶⁰ Ignacio Vaamonde, ano 1787, id., leg. 1300, f. 292.

⁶¹ GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy, «La cultura libresca...», obr. cit., pp. 147-163.

⁶² BARREIRO MALLÓN, Baudilio, «Las clases urbanas...», obr. cit., pp. 474.

⁶³ REY CASTELAO, Ofelia, «El clero urbano...», obr. cit., pp. 505-509.

⁶⁴ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «Lectores y lecturas...», obr. cit., p. 790.

⁶⁵ ÁLVAREZ SANTALÓ, León Carlos, «Librerías y bibliotecas...», obr. cit., p. 172.

⁶⁶ MOLAS RIBALTA, Pere, «Religiosidad y cultura...», obr. cit., pp. 108-109.

boticarios absolutamente tódolos libros pertencen a este grupo, xa que se trata de farmacopeas e libros de botánica como «*La farmacopea matritense*», «*Farmacopea de Bolonia*», de París, «*Curso Chimico*»⁶⁷. Os libros técnicos de carácter militar pertencen na súa maioría, como era de agardar, a homes de armas. Trátase de libros na súa meirande parte para a formación de oficiais como «*Guía del oficial particular para campaña*», «*El arte de hablar de lejos en campaña*» ou como «*Ordenanzas de instrucciones de milicias*». Outro grupo numeroso de libros técnicos son os dedicados ó comercio, que en escasa medida aparecen en bibliotecas de non comerciantes. Son libros que tratan diversos aspectos da actividade comercial como «*Letras de cambio*», «*Manual del comerciante*», ou «*El reglamento del libre comercio en España*» que ten na súa biblioteca don José de Gazzo⁶⁸.

Os libros de historia e xeografía teñen unha presenza algo menor cós de carácter técnico. Aínda que están igualmente presentes nas bibliotecas da maioría dos grupos socioprofesionais, son os militares e funcionarios os que amosan un meirande interese por esta temática. O libro de historia máis abundante aparece en cinco inventarios, tres de comerciantes e dous de nobres⁶⁹, trátase de «*La historia de la conquista de Méjico*» de Antonio de Solís. Son tamén abondosos os compendios de historia de España e aqueles que poderíamos chamar de efemérides, como «*Sucesos memorables del mundo*», ou «*Dichos y hechos de Felipe II*». Entre os que catalogamos como de xeografía, destacan as guías de viaxeiros como «*Finezas de la ciudad de Zaragoza*», «*Día y noche de Madrid*» ou «*El viajero sensible*». En moitos casos vemos como a presenza destas obras responde a gustos persoais; o comerciante don José de Gazzo, posiblemente de orixe foránea e casado cunha irlandesa, ten un certo gusto polo exótico posto que posúe unha «*Historia del Japón*», e unha «*Historia de los*

países berberiscos», ambas en francés. Don Ángel del Arenal, oficial, liberal e á súa vez autor dalgunhas obras técnicas⁷⁰, posúe libros de historia relacionados coa Guerra da Independencia como «*El sitio de Astorga en 1808*» ou «*Memoria loor de la Guerra de Francia en España*».

A presenza de obras literarias é moi diferente segundo os grupos socioprofesionais. Concéntranse especialmente nas bibliotecas dos comerciantes. Repártense en dous grupos: un fórmalo os clásicos da literatura castelán e estranxeira, e un segundo grupo compóñenno as novelas de menor calidade. No primeiro grupo atopamos obras de Calderón, «*El Quijote*», «*La Araucana*» e «*El Criticón*» de Gracián que é a que máis veces aparece. Entre as estranxeiras están «*Robinson*», obras de Moliere, P. Corneille, Petrarca, e o «*Orlando furioso*», de Ariosto. O segundo tipo de novelas compóñeno practicamente as que posúe o comerciante Isidro López Serrano⁷¹, entre as que se contan «*La güerfanita inglesa*», «*Las novelas de Amelia*», ou catro volúmenes con novelas de Pamela Andreu.

En canto ás gramáticas e dicionarios adoitan ser da lingua española, e de francés ou inglés.

Os clásicos grecolatinos teñen unha presenza escasa e concentrada no grupo nobiliar. Os que atopamos unha meirande número de veces son Cicerón e Horacio.

O grupo de pensamento e política está dominado pola presenza das obras de Feijoo. Non aparece ningunha obra de autores franceses das Luces, e de autores ingleses só atopamos «*La riqueza de las naciones*» de Adam Smith na biblioteca de don Ángel del Arenal⁷².

A escaseza de libros de filosofía non resulta estraña. Nin tampouco os de dereito, porque aínda que noutras cidades a súa presenza chegue a ser abundante⁷³, en Ferrol a clientela que podería interesarse nestes temas non parece existir.

Finalmente os libros que denominamos de

⁶⁷ Os inventarios de: Gabriel Bello, 1776, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 720, f. 43; y Joaquín Domínguez, 1805, id., leg. 1615, f. 253.

⁶⁸ Id., leg. 1294, f. 319.

⁶⁹ Nos inventarios dos comerciantes Pedro Carrera, id., leg. 720, p. 34; Antonio Anido, id., leg. 1296, p. 20; e José de Sales, id., leg. 1615, p. 253. E nos dos nobres don José Jacinto Quindos, marqués de San Saturnino, id., leg. 578, p. 322; e don Antonio de Mella y Pazo, id., leg. 722, p. 139.

⁷⁰ Sobre a vida e obra deste autor ferrolán pódese consultar: DE PONTE MONTENEGRO, Juan, «Los padres de Concepción Arenal», en *Anuario ferrolano para 1902*, Ferrol 1901, pp. 23-25.

⁷¹ Ano 1805, id., leg. 1657, f. 169.

⁷² Ano 1829, id., leg. 1636, f. 138.

⁷³ Por exemplo representan un 21,6% dos libros da librería o público de Santiago no século XVIII analizada por B. BARREIRO, «Las clases urbanas...», *obr. cit.*, p. 473; ou o 35% do total dos libros atopados no Oviedo do Antigo Réxime por R. LÓPEZ, «Lectores y lecturas...», *obr. cit.*, p. 790. Tamén representan unha alta proporción dos atopados en Sevilla por C. ÁLVAREZ SANTALÓ, «Librerías y bibliotecas...», *obr. cit.*, p. 117.

SELO PRIMEIRO, 1879, CAMPANHA DE EXIBIR LABORES
 TOS Y SESENTA Y DOS
 RAVENTS, AÑO DE MIL
 MENTALIDADE E CULTURA EN FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII
 WE.

	Inventarios	Inv. con elementos artísticos
1690-1730	21	5 (24)
1731-1770	21	11 (52)
1771-1810	134	66 (49)
1810-1835	26	19 (76)
TOTAL	202	101 (50)
TÁBOA 39 Presencia de elementos artísticos nos inventarios <i>post mortem</i> . (Entre paréntese %)		

modais concéntranse nos inventarios dos comerciantes. Son libros de comportamento en sociedade como «Urbanidad y cortesía universal» ou «Instrucción para los señores Jóbenes»; e de estilo epistolar como «Arte de escribir» ou «Estilo de cartas».

3.3 Conclusións

Non é moi abundante a presenza de libros nos inventarios ferroláns, e aínda nos que teñen, o seu número non é moi elevado, se ben tende a aumentar. Vimos como en maior ou menor medida a posesión de libros responde a intereses profesionais, o libro é en boa parte un instrumento de traballo. Polo tanto esta estreitura de libros na mostra pode ser por mor da falta de grupos profesionais que os demanden, como ocorre cos homes de leis ou os eclesiásticos. Isto non nega que poidan influír outros factores, especialmente derivados da representatividade da mostra. Se ben hai que ter en conta que baleiramos tódolos protocolos, co cal a mostra de inventarios que utilizamos non pode ampliarse.

As bibliotecas atopadas son en tódolos casos menos un masculinas. A presenza de libros en inventarios femininos é moi cativa, non chega ó 3%, sen dúbida en relación cos baixos niveis de alfabetización feminina durante o século XVIII, arredor dun 6%.

O tema relixioso é o dominante na mostra, como ocorre con outros casos españois. A única diferenza significativa con outras cidades é a escaseza de libros de dereito, ffacilmente explicable pola pequena presenza na mostra de homes de leis.

Finalmente existen algunhas diferenzas segundo os grupos socioprofesionais. Á parte dos libros específicos de cada profesión, atopamos que os militares amosan certa predilección polos libros de xeografía e historia e de pensamento, ademais de ter un interese moderado polos libros relixiosos.

Os comerciantes presentan un gusto máis variado, a presenza de temática relixiosa é máis frecuente, e destaca un certo gusto pola literatura; quizáis sexan estas as bibliotecas que dependen máis do gusto dos seus posuidores xa que os libros que poderíamos chamar da súa profesión ocupan unha parte non moi importante da súas bibliotecas.

4. A ARTE NO ESPACIO DOMÉSTICO

Neste apartado trataremos de estudar as representacións iconográficas que aparecen nos inventarios *post mortem*, como unha maneira máis de caracterizar os hábitos culturais e relixiosos dos ferroláns de finais do Antigo Réxime. Nos inventarios *post mortem* adoitase detallar, con máis ou menos precisión, tódolos obxectos que se atopan na vivenda do difunto; e entre eses obxectos hai elementos artísticos, cadros e imaxes sobre todo, que nos permiten realizar unha análise iconográfica para nos achegar ó mundo cultural dos seus posuidores.

O método máis útil para esta análise é o de comparar series temporais pois permítenos comprobar se existen cambios e cando se introducen, de tal xeito que resulte máis sinxelo buscar explicacións a comportamentos concretos; pero neste caso non resulta demasiado esclarecedor pola distribución temporal dos inventarios atopados. Logo de facer un baleirado de tódolos protocolos entre 1680 e 1835, atopámonos con que nas décadas finais do século XVIII concéntrase a maioría dos inventarios; con anterioridade a 1770 aparece un escaso número no que ademais observamos unha reducida presenza de elementos iconográficos, que non difiren, en liñas xerais, dos atopados con posterioridade, salvo nos casos concretos das representacións marianas da Dolorosa e a Inmaculada; estas razóns leváronnos a estudar todo o período no seu conxunto.

A tódolos que falecen non se lles realiza un inventario dos seus bens materiais, senón á par-

te máis favorecida economicamente; aínda que tamén hai inventarios dunha certa pobreza, non resulta o máis habitual, e menos conforme avanza o século. Nos inventarios ferroláns distinguimos dúas etapas en canto á súa composición social. Antes de 1730, ou o que é o mesmo, con anterioridade á súa conversión nunha importante base naval, a maioría dos inventarios son de mareantes e agricultores; son inventarios dunha gran pobreza material e con escasa presenza de elementos artísticos como vemos na táboa 39. Con posterioridade a esta data, a maioría dos inventarios post mortem corresponderán a comerciantes, arredor dun 40%, e en menor medida a militares e artesáns da «Maestranza». Esta sobrerepresentación de comerciantes non é de estrañar pois, en xeral, é o grupo cun estatus económico máis alto na Praza, ou polo menos así o deixan entreve-los inventarios; mentres que os militares, pese a dete-la posesión de maior prestixio social, presentan unha situación económica máis ben modesta. Na táboa 39 vemos o número de inventarios atopados e maila porcentaxe deles que presentan elementos artísticos.

Nesta táboa vemos como se produce unha tendencia ascendente na presenza de obxectos artísticos ó longo da centuria e media estudada, se ben esta tendencia debe matizarse xa que temos visto que é diferente a representatividade social da mostra entre a primeira etapa e as tres restantes, cando se produce unha evolución cara unha mellor representación dos grupos mellor situados economicamente. A presenza de elementos artísticos nun 50% dos inventarios aproxímase ós poucos datos que coñecemos para o resto de España. O 43% dos inventarios xixoneses, e un 70% dos ovetenses conteñen obxectos artísticos⁷⁴, se ben nestes dous casos refírese á totalidade do Antigo Réxime, o que pode producir certa distorsión á hora de comparalos. Aínda que se tomen como cifras aproximadas, a diferenza de Ferrol co caso ovetense explícase polas características particulares de cada un dos dous núcleos urbanos tan dispares entre sí. Mentres que a capital do Principado é unha sé dun episcopado, unha Universidade e un centro administrativo a nivel rexional, no noso caso trátase dunha praza militar sede dunha importante industria naval.

Outro problema que presenta a utilización de

inventarios é que non sempre resultan explícitos á hora de describi-los bens materiais, de tal xeito que perto dun 40% de tódolos elementos iconográficos non se especifican, e aínda que se aclare o tema da obra soamente se detalla si é de certa importancia. Os temas relixiosos supoñen a maioría dos catalogados, o 82%, mentres que de tema profano soamente atopamos o 18% restante, como vemos na táboa 40.

4.1 A iconografía de carácter relixioso

A representación relixiosa máis abundante é a de Cristo. Na maioría dos casos trátase de crucifixos, efixies de Cristo ou representado como *Ecce homo*, en menor medida como Nazareno ou como Neno Xesús; tamén son relativamente abundantes escenas da vida de Xesús: Nacemento, Xesús no deserto, Vía Crucis ou algunhas outras escenas da Pasión. Para rematar co tema iconográfico de Cristo aparece nun só caso unha representación do Santo Cristo de Burgos⁷⁵, mostra dunha devoción particular.

Representacións	nº	% (Do grupo)	% (Do total)
Cristo	126	31	15
Virxe	90	22	11
Santos	122	30	15
Hª Sagrada	38	9	5
Ánxos	4	1	0,4
Trinidad	6	1	1
Espírito Santo	4	1	0,4
Rosarios	10	2	1
Total relixioso	402	100	49
Mapas	40	46	5
países	25	29	3
retratos	6	7	1
De historia	11	12	1
outros	5	6	0,6
Total profano	87	100	11
Sen especificar	325	100	40
Total	814		

TÁBOA 40 Distribución dos temas iconográficos.

⁷⁴ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «Los elementos iconográficos de los inventarios post mortem como indicadores de una mentalidad. Los Concejos de Oviedo y Gijón en los siglos XVI a XVIII», en *Homenaje a Carlos Cid, Oviedo*, 1989, p. 246.

⁷⁵ Inventario de José Guasch, comerciante, ano 1821, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1629, f. 14.

As representacións marianas teñen unha presenza nos inventarios comparable á das de Cristo, se ben menos numerosa no total de elementos iconográficos. A forma máis habitual de representar á Virxe e como Dolorosa; aparece en 26 inventarios, supoñendo o 44,4% de tódalas representacións marianas, e soamente superada pola presenza de crucifixos. Non atopamos ningún caso de inventario anterior a 1764 no que apareza esta representación mariana, e sobre todo a partir da década dos 70, é cando a súa presenza se fai máis abundante. Isto relaciónase co desesenvolvemento deste culto mariano que se xeneraliza en España e tamén en Galicia durante o século XVIII, e do cal atopamos abundantes mostras no Ferrol do último cuarto do século XVIII.

Á parte de Nosa Señora das Dolores, outra imaxe mariana bastante representada é a da Inmaculada Concepción; a súa presenza, igual que no caso anterior, non se xeneraliza ata finais de século, e en menor grao A Nosa Señora do Rosano e Nosa Señora do Carne. Ademais destas representacións marianas aparecen outras menos numerosas e relacionadas con cultos xeralmente máis restrinxidos xeográficamente, como a Peregrina⁷⁶, a Nosa Señora dos Remedios⁷⁷, a Nosa Señora da Barca⁷⁸ e a Nosa Señora do Leite⁷⁹, que reciben culto en diversos lugares de Galicia. Outras como a Nosa Señora de Guadalupe, a Nosa Señora do Pilar, a Nosa Señora de Monserrat e a Nosa Señora das Candelas⁸⁰, son devocións cun forte arraigo en diversas áreas de España e das Américas. Finalmente atopamos un grupo que pola súa escasa presenza debe responder a unha devoción persoal; son: a Nosa Señora do Pópulo⁸¹, a Nosa Señora de David⁸², a Nosa Señora de Belén⁸³ e a Divina Pastora⁸⁴. Non aparece ningunha representación da Nosa Señora de Chamorro ou do Nordés, que ten o seu santuario próximo á Vila, e cunha

devoción da que dan fe os testamentos analizados pois déixanse misas ante esta imaxe mariana con certa frecuencia.

Para finalizarmos coas representacións marianas resta sinalar que tamén aparece a Virxe en determinadas escenas, sobre todo na Anunciación, pero tamén na Sagrada Familia, e con Xesús e Santa Ana.

O terceiro tema máis representado é o dos santos, aínda que en número total de representacións sexa o segundo, pois é cotiá a presenza de varios nun mesmo inventario. Dos 35 santos diferentes atopados, 12 santas e 23 santos, os máis abundantes son San Antonio, sen poder saber de que San Antonio se trata pois non adoita especificarse, San Xosé e Santiago tanto peregrino como a cabalo. Os dous primeiros son santos que gozan dunha popularidade xeneralizada, mentres que Santiago ten unha especial devoción en Galicia⁸⁵, ademais as representacións iconográficas deste apóstol son en boa parte medallas, a diferenza dos demais santos que adoitan aparecer en cadros ou láminas; se cadra isto revela a existencia dun culto máis persoal cara a este santo. Nun segundo lugar, con moitas menos representacións cóns santos anteriores aparecen San Xoan Bautista, San Pedro, San Pablo, San Bieito e San Fernando, este último relacionado cóns militares por se-lo santo patrono da primeira parroquia castrense da cidade e por tratarse dun santo relacionado coa monarquía. Neste mesmo nivel de presenza tamén se encontran Santa Catalina, Santa Bárbara, Santa Rita e Santa María Madalena, todas elas santas tradicionais dos primeiros tempos do cristianismo e cun culto moi estendido, e tamén Santa Teresa de Ávila. Para rematar cabe sinalar que destaca a escasa representación dun santo tan popular como San Francisco de Asís⁸⁶, e que non atopamos nin unha soa representación de San Xu-lián, patrón da vila. Os anhos tampouco teñen unha

⁷⁶ No inventario de Pedro Carrera, comerciante, ano 1787, id., leg. 1300, f. 1.

⁷⁷ No inventario de Antonia Vázquez, panadeira, ano 1825, id., leg. 1631, f. 272.

⁷⁸ No inventario de don José Guasch, comerciante, ano 1831, id., leg. 1629, f. 14.

⁷⁹ Nos inventarios de Marcela Pardo, ano 1769, id., leg. 713, f. 268; e don Rafael Cortes, primeiro contramestre, ano 1831, id., leg. 1976, f. 67.

⁸⁰ No inventario de Gabriel Antonio de Lema, ano 1801, id., leg. 1653, f. 111.

⁸¹ No inventario de doña Ana Mª de la Vega y Valdes, ano 1773, id., leg. 1287, f. 9.

⁸² No inventario de Gabriel Antonio de Lema, ano 1801, id., leg. 1653, f. 111.

⁸³ No inventario de José de Sales, comerciante en quincallería, ano 1807, id., leg. 1615, f. 253.

⁸⁴ No inventario de Joaquín Domínguez, boticario, ano 1805, id., leg. 1613, f. 3.

⁸⁵ Aínda que M. A. ROZADOS atopa poucas representacións deste santo na mesma Compostela do século XVII. («La iconografía religiosa a través de los inventarios post mortem: Santiago de Compostela en el siglo XVII», *Compostellanum*, 3-4 (1986), p. 413).

⁸⁶ Soamente atopamos unha estampa da xeración de San Francisco no inventario de don Antonio José Romero, oficial de contaduría, ano 1764, id., leg. 1278, f. 25; e unha estampa de San Francisco no de don Miguel Cortés, contramestre, ano 1831, id., leg. 1976, f. 67.

importancia destacable; aparece unha representación do Ánxo da Garda⁸⁷, de San Miguel⁸⁸, de San Gabriel⁸⁹, e de San Rafael⁹⁰.

A iconografía relixiosa presente nos inventarios complétase coa presenza dun cadro coa historia do casto Xosé, e obxectos de culto relixioso como rosarios, relicarios, pias de auga bendita ou escaparates sen especifica-lo seu contido.

Finalmente a presenza dun relicario cunha castaña de indias, e outro que ademais desta semente contiña unha frol e un dente de elefante⁹¹ póde estar a falarnos de amuletos, e polo tanto unha pervivencia entre a poboación privilexiada e urbana de certas actitudes supersticiosas.

4.2 A iconografía profana

Aínda que escasa numericamente, a presenza de temas iconográficos de carácter profano ten unha indiscutible importancia pois dan testemuña doutras preferencias á parte das relixiosas.

Estas representacións supoñen o 10% do total, e entre elas os dous grupos máis numerosos, mapas e «países», supoñen as tres cuartas partes. Non adoita especificarse o tema dos mapas; entre os que si se describen atopamo-los planos de Ferrol, presentes en dous inventarios: nun aparecen «dos mapas de este puerto»⁹², e noutros dous mapas da poboación de Ferrol⁹³. Tamén neste grupo aparecen unha estampa de Europa⁹⁴, un mapa de Londres⁹⁵ e un cadro cos caracteres das provincias de España⁹⁶.

Se no referente ós mapas os inventarios non resultan moi explícitos, tampouco o son en canto

ós países; tan só en un caso aparecen «cuatro cuadros con la vista de Malta y otros puntos»⁹⁷.

O terceiro grupo máis numeroso é o de cadros de historia, dos que unicamente en dous casos coñecemos-lo tema, un titulado «la muerte de Pineda»⁹⁸ que non sabemos a que pode facer referencia xa que non pode tratarse de Mariana Pineda porque non foi executada ata 1831, catro anos despois de que se realizase este inventario; e unha serie de seis cadros contando a historia de Luis XVI⁹⁹. Soamente hai seis retratos en tres inventarios, nun aparecen os retratos de Fernando VI, Carlos III e do papa reinante, Pío VI, no ano en que se realizou este inventario¹⁰⁰; noutro caso aparecen senllos retratos do rei e da raíña, sen especificar de cales se trata¹⁰¹; e finalmente un retrato de José archiduque de Austria que posúe o mestre canteiro, Benito Saco Bolaño¹⁰².

Á parte destes grupos temáticos, atopamos un cadro co deseño dun navío¹⁰³ e outros catro nos que se representan as estacións¹⁰⁴.

4.3 Conclusións

De tódolos inventarios atopados a metade contan con elementos artísticos; esta porcentaxe non é estática senón que tende a medrar ó longo do período estudado, se ben as deficiencias da fonte fan que teñamos dúbidas sobre a fiabilidade desta evolución. Os obxectos artísticos son moi variados: estampas, cadros ó óleo, esmaltes, esculturas de vulto, figuras de vestir, medallas e outros obxectos de ourivería. Algúns destes elementos aparecen en solitario ou formando grupos, en oratorios, nichos

⁸⁷ No inventario de don Juan Grau, comerciante, ano 1814, id., leg. 1622, f. 316.

⁸⁸ No inventario de don Ignacio García Baamonde, escribán, ano 1701, id., leg. 152, f. 81.

⁸⁹ No inventario de don Ángel Queipo, visitador e intendente das rendas do tabaco, ano 1779, id., leg. 1292, f. 217.

⁹⁰ No inventario de Miguel Cortés, contramestre, ano 1831, id., leg. 1976, f. 67.

⁹¹ No inventario de dona Bernarda de Soto y Piñeiro, ano 1782, id., leg. 1295, f. 13.

⁹² No inventario de Juan Antonio Fernández Fole, administrador de aduanas, ano 1783, id., leg. 1296, f. 374.

⁹³ No inventario de don Juan Domenech Fontanals, comerciante, ano 1829, id., leg. 1636, f. 248.

⁹⁴ No inventario de don Antonio José Romero, oficial supranumerario da contaduría principal de Mariña, ano 1764, id., leg. 1278, f. 25.

⁹⁵ No inventario de Ignacia Bosbil, ano 1778, id., leg. 1291, f. 31.

⁹⁶ No inventario de D. Juan Domenech Fontanals, comerciante, id., leg. 1636, f. 248.

⁹⁷ No inventario de D^a. Bernarda Roger y La Cruz, nai dun relator da Real Audiencia de Galicia, ano 1827, id., leg. 1634, f. 667.

⁹⁸ Id. *Ibidem*.

⁹⁹ No inventario de don Juan Domenech Fontanals, comerciante, ano 1829, id., leg. 1636, f. 248.

¹⁰⁰ No inventario de Juan Antonio Fernández Fole, administrador de aduanas, ano 1783, id., leg. 1296, f. 374.

¹⁰¹ No inventario de Juan Rosende, ano 1787, id., leg. 1300, f. 148.

¹⁰² Id., leg. 1302, f. 131.

¹⁰³ No inventario de dona Francisca Saavedra, ano 1805, id., leg. 1613, f. 107.

¹⁰⁴ No inventario de don Antonio Arron y Vidal, comerciante, ano 1834, id., leg. 1641, f. 293.

ou no anverso e reverso das medallas.

A representatividade dos inventarios é máis restrictiva cá dos testamentos, a maioría corresponden a persoas cun nivel económico elevado, aínda que tamén existen inventarios nos que os seus bens teñen un cativo valor, e que, en xeral, son aqueles que non presentan elementos artísticos, senón máis ben escasos elementos de uso básico como catres, mantas e roupa usada. Entón cabe preguntarse se cunha representación social tan escasa e selecta, as conclusións sobre o contido iconográfico dos inventarios poden estenderse ó conxunto da poboación ferrolá. Non é doado responder a esta cuestión; por unha banda os grupos privilexiados adoitan ser imitados nas súas actitudes polo resto dos grupos que conforman a sociedade, pero esta imitación de existir resulta máis complexa do que parece a simple vista; pódese producir máis ca unha imitación, unha adaptación ós seus propios modelos, ou unha oposición directa ou solapada.

Analizando xa as representacións iconográficas a principal característica é o grande predominio dos temas relixiosos que tamén se constata nos escasos traballos doutras partes de España¹⁰⁵. Este predominio do relixioso no ámbito privado non pode sorprender pois é de sobra coñecida a súa constante presenza na sociedade española do Antigo Réxime.

As representacións relixiosas corresponden ás difundidas pola ortodoxia católica, o que non queire dicir que esta poboación asumíse totalmente a doutrina tridentina, ademais atopamos dous casos de posibles amuletos que nos poñerían de manifesto a pervivencia de crenzas supersticiosas, o que tampouco resulta moi estraño.

As representacións profanas con ser unha minoría, un 10%, amósannos outras preferencias á parte das relixiosas. Neste caso a maioría das representacións corresponden a mapas, planos e paisaxes; este gusto polo xeográfico concorda cunha poboación composta en parte por membros da Armada que ademais de ser «nómadas» están interesados profesionalmente na xeografía, e por outra banda os comerciantes, que aparecen xenerosamente representados nos inventarios, soen ter intereses en diversos lugares e en certo sentido tamén lles interesa a xeografía dun modo profesional. Tampouco temos que esquecer que o gusto polas viaxes é algo característico da cultura en xeral desta época.

Os retratos, aínda sendo escasos en número, amosan unha grande predilección por representar os reis; tampouco é sorprendente esta adhesión á monarquía entre unha poboación que depende tanto dela como a ferrolá. De tódolos xeitos esta presenza de retratos de reis semella se-lo cotiáns, ou así ocorre en Oviedo e Lixón¹⁰⁶, e en Mataró¹⁰⁷, se ben neste último lugar con connotacións austracistas.

¹⁰⁵ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto, «Los elementos iconográficos...» *obr. cit.*; MOLAS RIBALTA, Pere, «Religiosidad y cultura...» *obr. cit.*, pp. 105-106. Tanto ROZADOS FERNÁNDEZ, M^a de los Angeles, «La iconografía religiosa...» *obr. cit.*, pp. 411-416; como PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio, *Mentalidad y religiosidad murciana en la primera mitad del siglo XVIII*, Murcia, 1988, pp. 96-100; únicamente analizan a temática relixiosa.

¹⁰⁶ LÓPEZ LÓPEZ, Roberto «Los elementos iconográficos...» *obr. cit.*, p. 258.

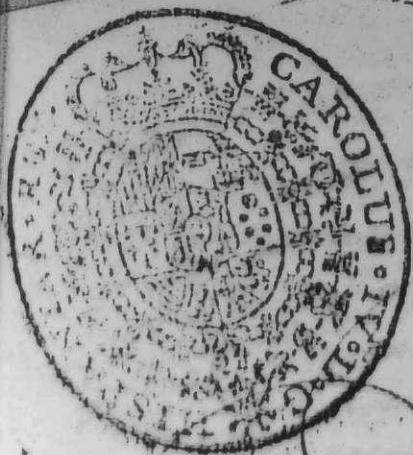
¹⁰⁷ MOLAS RIBALTA, Pere, «Religiosidad y cultura...» *obr. cit.*, p. 106.

IV CONCLUSIÓNS

mil de los noventa, y los
 conde de ...
 en cada una de las dhas
 de ...
 quanto le toca, y por
 q' antes se halló de ...
 de que ...
 Silla, no hacen en el ...
 adonde ...
 de Lubre, arraval de ...
 ferrador de ...
 en una, y pinar de ...
 Dominio del ...
 re, y Nordest en ...
 ga, y al Bendaval ...
 ag' dha pieza de ...
 nudo particularm ...
 briel, y Andrea de ...
 secundo de esta dha ...
 re, d' como les acomo ...
 en lo q' conueniere ...
 tres señores ...
 me

Quinientos quarenta y quatro mis.

**SELLO PRIMERO, QVINIENTOS,
 QVARENTA Y QVATRO MARA-
 VEDIS, AÑO DE MIL SETECIEN-
 TOS NOVENTA.**

...
 ...
 ...
 ...
 ...

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para el futuro
Fundado en 1879
Rúa Magalanes 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

IV CONCLUSIÓNS

Tomando o período tratado ó completo non podemos dicir que se producisen grandes cambios en canto ós comportamentos relixiosos. Sem embargo fronte a esta aparencia de inmutabilidade aparecen algúns indicadores dende finais do século XVIII que nos falan, en certo modo, dunha paulatina transformación da sensibilidade relixiosa segundo as fontes utilizadas: o aumento de testamentos sans, a estereotipación crecente das fórmulas relixiosas do testamento, o aumento de outorgantes que elixen como mortalla roupaxes laicas, o inicio da elección de sepultura nun lugar apartado da vila, o deixar cada vez máis os sufraxios a disposición doutros, e o escoller preferentemente institucións benéficas como destinatarias dos legados píos. Sen dúbida estes indicadores amosan algún tipo de cambio, pero non é doado establecer cal. Pode tratarse dun proceso de abandono das formas tradicionais de comportamento relixioso, que non embargantes non implique un descenso no nivel de relixiosidade; ou pódese tratar dun proceso de simplificación e dunha certa racionalización deses comportamentos. De tódolos xeitos, estes cambios non supoñen unha grande ruptura.

Nun plano máis concreto as principais conclusións obtidas son:

—O testamento é utilizado polo 20% da poboación, unha porcentaxe semellante á doutras partes de España. Este nivel non é continuo, segue unha evolución que vai dun alto grao de representatividade a finais do século XVII e principios do XVIII, para caer a mediados deste século e volverse a recuperar dende entón ata o remate do período contemplado. A principal causa desta evolución podería ser de orixe económica; a construción da nova cidade atraerá nun primeiro momento un grande número de traballadores sen cualificar, ou incluso de man de obra forzosa, cun baixo nivel económico e polo tanto prodúcese nestes primeiros momentos un relativo empobrecemento. Posteriormente váise asentando unha nova sociedade con grupos de posi-

ción económica máis desafozada: oficiais, membros da administración ou traballadores especializados; co resultado dun aumento no uso do testamento.

Aínda que o 20% representa á parte máis acomodada da poboación, na mostra están presentes os principais grupos que compoñen a sociedade ferrolá: fidalgos e pescadores a principios do século XVIII, e militares e operarios da «Maestranza» a partir de mediados de século.

En canto ós comportamentos relixiosos as principais conclusións que obtemos son as seguintes:

—As cláusulas introductorias manteñen unha grande presenza ó longo do período estudiado sen grandes variacións. O seu contido evoluciona paulatinamente cara unha homoxeneización, simplificándose as distintas variantes.

—Os testamentos ofrecen pouca información arredor do *ritual funerario*, pero o pouco que deixan traslucir non difire do descrito para outros casos. Trátase ante todo dunha cerimonia de carácter público, na que interveñen multitude de elementos que poden complicarse segundo a vontade e o pecunio dos testantes.

—Non embargantes os outorgantes amosan un meirande interese pola *mortalla* que ha de envolvelos, o 80% da mostra especifica. O hábito relixioso é o máis solicitado, e dentro destes e o dos franciscanos o que meirande favor esperta; elixeno maioritariamente tanto os homes como as mulleres, salvo estas últimas a principios do século XIX, que prefiren o hábito da Nosa Señora das Dolores. Poucos piden ser amortallados sen hábito; o único grupo que así o fai é o dos militares, que dende finais do século XVIII comezan a solicitar ser soterrados con uniforme.

—A maioría dos testantes, un 89%, tamén dispoñen o *lugar de sepultura*. Durante o século XVIII a maioría dos testantes vaise decidir polos templos da vila. A principios de sécu-

lo inclínanse máis pola igrexa conventual de San Francisco, pero esta preeminencia débese á sobrerepresentación das capas máis favorecidas da poboación, pois segundo os rexistros de defunción sotérranse máis cadáveres no templo parroquial. A mediados de século a situación é moi confusa pois ambas igrexas están en proceso de reconstrución. A finais deste século as preferencias decántanse polo novo templo parroquial de San Xulián. Tamén é agora cando aparece un novo fenómeno, a elección do cemiterio municipal de Canido como lugar de sepultura; aínda que de momento únicamente o solicita un 11%.

A situación cambia bruscamente ó comezo do século, pois en 1804 prohibese o soterramento nas igrexas, e a partir de entón tódolos outorgantes de testamentos solicitan ser soterrados no campo santo da vila, sen que fronte a esta substitución existise unha resistencia tenaz.

- Polo que se refire ás misas solicitadas prodúcese un continuo descenso na súa petición, descendemento motivado en boa parte, por sobreentendidas.

As misas por unha vez, nas que incluímos aquelas que se realizan en torno ó funeral, as misas pro anima e as de carácter votivo, pouco a pouco van deixar de consignarse, sobre todo as primeiras. As misas votivas vanse dedicar en principio a cultos locais, para substituírse pouco a pouco por outras de carácter máis xeral.

As misas de fundación teñen escasa relevancia e a partir de mediados do século XVIII a penas se realizan; as que se establecen adoitan cargar sobre casas e nunha considerable proporción celébranse fóra de Ferrol. En canto ás capelanías o único que resaltamos é a súa ausencia, pois no total da mostra unicamente atopamos unha.

- Os legados píos manteñen unha presenza bastante semellante ó longo da mostra, pero cambia o seu contido. A principios de século teñen un claro contido relixioso, que con posterioridade vai perdendo a prol de doazóns de carácter benéfico, sobre todo ó Hospital de Caridade.
- As mandas forzosas mantéñense sen cambios ata o século XIX; nese momento ás tra-

dicionais de tipo relixioso únense outras novas con carácter asistencial, dedicadas ós que sofren a Guerra de Independencia e as persecucións liberais. Estas novas mandas, a pesar da súa orixe benéfica, parece que evolucionan para ter un valor impositivo a favor do Estado.

Polo que se refire ós temas de cultura tratados pódese salientar que:

- O sistema educativo primario parece que se mantivo nun estado semellante dende ó século XVII ata a segunda metade do XVIII, momento no que as institucións de goberno municipal parecen prestar máis interese a este tema. Pero non será ata a primeira metade do século XIX cando dispoñamos de datos un pouco máis precisos. Parece que neste período prodúcese un estimable incremento no interese pola educación; en 1825 estaba escolarizado arredor do 50% da poboación infantil. De tódolos xeitos non contamos con demasiada información ó respecto e polo tanto o valor das conclusións é un tanto feble.

— A alfabetización medímola a través da capacidade de firma dos testantes. Coñecendo tódalas limitacións deste método, as conclusións que aporta deben tomarse como aproximativas. Unha primeira conclusión é o diferente grao e evolución da capacidade de firma entre homes e mulleres. Os primeiros seguen un ritmo ascendente partíndo dun 27% de firmantes a principios do século XVIII, pasan a un 53% a mediados, para logo medrar máis pausadamente, un 62% a finais de século, e un 72% entre 1831 e 1835. As mulleres pola súa banda presentan un panorama moito menos prometedor, cunha media de firmantes do 13%, case cincuenta puntos por debaixo dos homes. Durante todo o século XVIII presentan unhas porcentaxes moi semellantes entre un 11 e un 5%, para logo aumentar ata un 27%, impulsadas sobre todo por un espectacular crecemento da alfabetización das mulleres dos militares.

- En canto ás bibliotecas particulares atopámonos cunha proporción lixeiramente inferior a outros casos españois, pois só un 15% de tódolos inventarios post mortem conteñen libros. Ademáis o tamaño medio das

bibliotecas ferrolás tamén é máis reducido. Isto quizais se deba á falta dun público interesado nos libros dunha forma profesional, como os eclesiásticos ou os homes de leis.

O contido non dista moito do que é cotián: unha grande proporción de libros de carácter relixioso, o 44%. Á parte disto destaca a presenza de libros técnicos relacionados coas distintas profesións, de literatura e libros de xeografía e historia.

A posesión de libros aparece como algo eminentemente masculino, só unha entre as 31 bibliotecas atopadas pertence a mulleres. Ademais os seus posuidores son ante todo comerciantes e en segundo lugar militares. Finalmente existen diferencias entre os distintos grupos sociais en canto á cantidade e calidade das bibliotecas.

—A presenza de *elementos iconográficos* é maior ca de libros, aparecen no 50% dos inventarios. A maioría das representacións son de carácter relixioso, un 90%. En xeral trátase das difundidas pola ortodoxia católica; son especialmente crucifixos, representacións da Nosa Señora dos Dolores e dos santos máis populares.

As representacións de tipo profano son sobre todo paisaxes e mapas, en menor medida escenas históricas e retratos de reis ou papas.

Unha vez presentados os resultados do noso caso, é necesario facer unha comparación co resto dos casos urbanos estudados en Galicia e no resto de España, co fin de saber ata que punto a singularidade de Ferrol noutros aspectos se deixa traslucir nos aquí tratados: a relixiosidade e a cultura.

En termos xerais a utilización do testamento en Ferrol é similar ós demais que nos demais casos coñecidos españois e no sul de Francia. Se cadra tomando a cifra global, un 20%, o caso ferrolán se sitúa entre os de menor representación, fronte a casos coma os de Valladolid a mediados do século XVIII onde fan o seu testamento o 57% dos homes e o 48% das mulleres, ou Barcelona ó longo do mesmo século, onde testan entre o 35 ou 40%. Máis próximos atópanse os casos coma Oviedo, cun 24% entre mediados do XVII e mediados do XIX, ou a Illa de Arousa, cunhas porcentaxes que van do 34 ó 21% para os homes e do 22 ó 20% para as mu-

lleres entre 1670 e 1799. Se o caso ferrolán presenta uns niveis de representatividade próximos ós demais casos, non ocorre igual coa evolución da representatividade; pero isto débese ás peculiares características da súa orixe urbana, como vimos nas conclusións concretas sobre Ferrol.

A penas atopamos diferencias en canto ás cláusulas introductorias. Tampouco no referente á elección de sudario; nos casos estudados atópase un grande interese por decidir con que roupa han de soterrarse, xeralmente escollese un hábito relixioso, e entre estes é, sen dúbida, o franciscano o máis solicitado. Por suposto existen diferencias de matiz en canto ás porcentaxes, ou a algúns comportamentos específicos.

A elección do lugar de sepultura entre os ferroláns segue as mesmas normas a grandes trazos cós demais casos: preferencia por ser soterrados no interior dun templo, sendo a igrexa parroquial a máis solicitada, mentres que os conventos prefiren os mellor situados economicamente; substitución a principios do século XIX das igrexas polos cemiterios extramuros baixo presión do poder. O caso ferrolán responde a estes trazos coa particularidade da súa temperá utilización e substitución das igrexas polo cemiterio.

Tampouco se observan grandes diferencias en canto ó encargo de misas. Prodúcese un proceso de abandono da súa consignación, posiblemente pola posibilidade de demandalas por outras vías diferentes á testamentaria. En canto ó seu número sofre unha evolución en certa medida parella á da situación económica da cidade. As misas de fundación e as capelanías a penas teñen transcendencia, quizais por falta dos grupos sociais máis propicios para realizalas, a nobreza e o clero; aínda que tamén é indudable a influencia de factores económicos na hora de consignar uns sufraxios tan onerosos.

Se como vemos en aspectos relixiosos a penas se diferencia dos outros casos coñecidos tampouco en canto ós indicadores culturais que tratamos.

Os niveis de alfabetización de Ferrol comparten certas características con outras cidades españolas: un continuo crecemento na capacidade de firmar e unha acusada diferenza entre sexo, sendo sempre superior a capacidade de firma entre os homes, en escasas ocasións menos de 20 puntos de diferenza. En canto ás cifras concretas o noso caso está máis próximo a cidades do resto de

Galicia como Tui ou Pontevedra, ou do norte da Península como Oviedo, A Bañeza ou incluso Mataró. Non embargantes atópase algo afastado doutros casos como Sevilla, Málaga, Cádiz ou Valladolid que presentan uns índices maiores, especialmente no que se refire á alfabetización feminina. Pero estas cifras por mor da súa orixe deben tomarse con certa cautela e, polo tanto, esta diferenza podería deberse ás características das fontes empregadas en cada caso.

Finalmente, a presenza de libros e obxectos artísticos nos inventarios post mortem ferroláns a penas presentan diferenzas. A presenza de libros é menor ca nos outros casos coñecidos, por exemplo en Oviedo conteñen libros o 37% dos inventarios no século XVIII e o 42 na primeira metade do XIX fronte ó 15% de Ferrol entre 1680 e 1835, en boa parte por mor da falta de eclesiásticos, homes de leis e nobres, grandes consumidores de libros. En canto á temática tampouco se observan grandes diferenzas, a máis importante é a escaseza de libros de leis no noso caso; mentres que a preponderancia de libros relixiosos, que semella se-la tónica xeral, tamén se repite no noso caso.

A presenza de obxectos artísticos nos inventarios post mortem é moi semellante no noso caso e os poucos que coñecemos doutras partes de España. A súa temática non varía de forma especial; trátase na meirande parte dos casos de iconografía de carácter relixioso, especialmente representacións de Cristo ou marianas, e a minoritaria iconografía profana adoita comporse por retratos e paisaxes.

En definitiva podemos concluir que se ben, a priori, Ferrol se presenta como un caso particular, as fontes ás que recorremos nos temas tratados aquí non presentan resultados moi diferentes ós doutros casos estudados, especialmente coas cidades do seu contorno máis próximo. Non embargantes, cremos que unhas características sociais e económicas tan particulares dalgún xeito deberan de reflectirse nas actitudes relixiosas e culturais. Posiblemente estas diferenzas se fagan patentes recorrendo a outro tipo de fontes como as xudiciais, as emanadas da Inquisición, correspondencia privada, prensa e panfletos, etc. Fontes que non amosen as regularidades, o nivel medio, senón os comportamentos diverxentes e os menos cotiáns.

SELO PRIMEROS...
TOS Y SEPTENTAY DOS...
RAVEDS, AÑO DOMIN...
MENTALIDADE E CULTURA EN FERROL DURANTE O SEculo XVIII

Ateneo Ferrolán
En lugar de encontro por cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

V FONTES

1. Fontes manuscritas

- Arquivo Diocesano de Mondoñedo.(ADM)
 — Libros de defuncions da parroquia de San Xulián de Ferrol nº: 1, 2 e 7.
- Arquivo Parroquial de San Xulián.(APSJ)
 — Libros de defuncions nº: 9 e 10.
- Arquivo da Parroquia Castrense de San Francisco de Ferrol.(APCF)
 — Libros de defunción da Parroquia Castrense de San Fernando de Esteiro nº: 1, 2 e 3.
 — Libros de defuncions da Parroquia Castrense de Ferrol nº: 2 e 4.
 — Libros de difuntos do Real Hospital de Marina nº: 1 e 10.
- Arquivo Municipal de Ferrol.(AMF)
 — Libros de actas nº: 379, 380, 381, 382, 383, 386, 392, 394 e 397.
- Arquivo Histórico de Protocolos de La Coruña.(AHPLC)
 — Protocolos de El Ferrol nº: 43 bis, 44, 45, 47, 50 bis, 52, 54, 55, 56, 136, 137, 140, 142, 143, 145, 146, 151, 152, 153, 154, 275 bis, 276 bis, 278 bis, 279, 280 bis, 281, 282, 332, 337, 339, 343, 352, 353, 354, 356, 448, 449, 451, 460, 508, 509, 510, 511, 573, 576, 577, 577 bis, 578, 578 bis, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 590, 597, 599, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 711, 712, 713, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 727, 728, 731, 732, 734, 736, 738, 740, 742, 800, 1055, 1056, 1057, 1058, 1059, 1170, 1171, 1172, 1173, 1174, 1213, 1214, 1215, 1216, 1267, 1268, 1269, 1275, 1278, 1285, 1287, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1297, 1298, 1300, 1302, 1304, 1305, 1307, 1308, 1309, 1310, 1311, 1345, 1368, 1369, 1370, 1371, 1372, 1603, 1604, 1605, 1606, 1607, 1608, 1609, 1610, 1611, 1612, 1613, 1614, 1615, 1616, 1617, 1618, 1620, 1622, 1625, 1629, 1631, 1632, 1633, 1634, 1635, 1636, 1638, 1639, 1640, 1641, 1642, 1647, 1648, 1649, 1650, 1653, 1654, 1657, 1658, 1659, 1663, 1667, 1837, 1838, 1839, 1840, 1841, 1936, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2033, 2034, 2115,

2116, 2117, 2118, 2119, 2141, 2142, 2143, 2144, 2165, 2341, 2342, 2343, 2344 e 2345.

2-Fontes Impresas

- ALONSO LÓPEZ NOBAL, J., *Consideraciones generales sobre varios puntos históricos y económicos a favor de la libertad y el libre fomento de los pueblos y noticias particulares de esta clase relativos a El Ferrol y su comarca*, Madrid, 1820.
- LABRADA, Lucas, *Descripción económica del Reino de Galicia*, Ferrol, 1804; reedición, Vigo, 1971.
- MADOZ, Pascual, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 1845-46.
- MONTERO ARÓSTEGUI, José, *Historia y descripción de la ciudad y el departamento naval de Ferrol*, Madrid, 1859, reedición Ferrol, 1972.
- Novísima recopilación*.
- Ordenanzas de S. M. para el mejor metodo de conservar los pertrechos de los vageles de la Real Armada y mando militar de los arsenales de Marina*, Madrid, 1772.
- Ordenanzas de S. M. para el gobierno militar y económico de sus reales arsenales de Marina*, Madrid, 1770.

VI BIBLIOGRAFÍA

A-Historia de Ferrol

- ALONSO, J. L., CAINZOS, A., Y RODRIGUEZ, A., «La cofradía de Nuestra Señora del Socorro de Ferrol. Un testimonio de la mitad del siglo XVIII», *Revista Concepción Arenal*, 10 (1985), pp. 18-32.
- BAAMONDE ORTEGA, J., *Album pintoresco, geográfico, estadístico, histórico y descriptivo de la ciudad departamental marítima de Ferrol y sus alrededores*, Ferrol, 1867.
- CLEMENTE CUBILLAS, Enrique, *Desarrollo y crisis social en Ferrol*, Santiago-Salamanca, 1984.

- ESCRIGAS, Guillermo, *Ferrol heróico*, La Coruña, 1969.
 - GONZÁLEZ RODRIGUEZ, Pedro Javier, «La capilla de los Dolores de Ferrol. Historia de su construcción», *Estudios Mindonienses*, 5 (1989), pp. 663-691.
 - LLORCA FREIRE, Guillermo, «El origen del patronazgo de San Julián sobre la ciudad de Ferrol», *Revista Concepción Arenal*, 13 (1986), pp. 17-29.
 - MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Enrique, BURGO LÓPEZ, Mª Concepción, y GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «Inmigración urbana en la Galicia del Antiguo Régimen: Santiago, Tuy y Ferrol a finales del siglo XVIII», en *Actas de la I Conferencia Europea de la Comisión Internacional de Demografía Histórica*, vol. II, Santiago, 1993, pp. 389-402.
 - MEIJIDE PARDO, Antonio, «La penetración económica catalana en el puerto gallego de Mugaros (1760-1830)», *Pedralbes*, 4 (1984), pp. 7-38.
 - NOVO Y GARCÍA, V., *Historia de Ferrol*, La Coruña, 1883.
 - PONTE MONTENEGRO, Juan de, «Los padres de Concepción Arenal», en *Anuario ferrolano para 1902*, Ferrol, 1901, pp. 23-25.
 - RODRIGUEZ VILLASANTE, Juan Antonio, *Ferrol 1730. Tejido urbano y arquitectura de una población costera del norte de Galicia*, Ferrol, 1980.
 - *Historia y tipología arquitectónica de las defensas de Galicia: Funcionalidad, forma y ejecución del diseño clasicista*, Sada (La Coruña), 1984.
 - *Tecnología y arte de la Ilustración: La arquitectura e ingeniería de Sánchez Bort en su obra pública, la industria y los arsenales de marina*, Ferrol, 1988.
 - SAMBRICIO, Carlos, «El arsenal de Ferrol», en *Territorio y ciudad en la España de la Ilustración*, Madrid, 1991, pp. 431-462.
 - SANCHEZ YAÑEZ, Margarita, «La villa de Ferrol en la segunda mitad del siglo XVIII, (1)», *Estudios Mindonienses*, 1 (1985), pp. 185-206.
 - «La villa de Ferrol en la segunda mitad del siglo XVIII, (2)», *Estudios Mindonienses*, 2 (1986).
 - «A vila de Ferrol na primeira metade do século XVIII», *Estudios Mindonienses*, 3 (1987), pp. 283-328.
 - «Ferrol 1750-1800», *Estudios Mindonienses*, 7 (1991), pp. 227-292.
 - SARALEGUI Y MEDINA, L., *Efemerides ferrolanas*, Madrid, 1904.
 - «Fuentes bibliográficas para la historia de Ferrol», en *Almanaque de Ferrol*, Ferrol, 1907, pp. 95-99.
 - TARRAGÓ CID, S., VIGO TRASANCOS, A., Y RODRIGUEZ VILLASANTE, J., *El barrio de la Magdalena de Ferrol*, Santiago, 1980.
 - TAXONERA, L., *El Arsenal de Ferrol. Apuntes históricos y descriptivos recopilados*, Ferrol, 1888.
 - VAAMONDE LORES, C., *Ferrol y Pontedeume*, La Coruña, 1909.
 - VIGO TRASANCOS, Alfredo, *Arquitectura y urbanismo en el Ferrol del siglo XVIII*, Santiago, 1984.
 - VV.AA., *Historia del Santo Hospital de Caridad ferrolano*, La Coruña, 1983.
- B-Xeral**
- ALDEA VAQUERO, Quintín (dir.), *Diccionario de historia eclesiástica de España*, Madrid, 1975.
 - ALEMÁN ILLÁN, Anastasio, «Actitudes colectivas ante la muerte en Murcia durante el siglo XVIII», *Cuadernos de Historia Moderna*, 9 (1988), pp. 95-120.
 - ÁLVAREZ SANTALÓ, León Carlos, «Librerías y bibliotecas en la Sevilla del siglo XVIII», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 165-185.
 - «Adoctrinamiento y devoción en las bibliotecas sevillanas del siglo XVIII», en *La religiosidad popular*, t. II, Barcelona, 1989, pp. 21-45.
 - ARCO MOYA, Juan del, «Religiosidad popular en Jaén durante el siglo XVIII», en *La religiosidad popular*, t. II, Barcelona, 1989, pp. 309-327.
 - ARIES, Philippe, *L'homme devant la mort*, París, 1977.
 - «L'histoire des mentalités», en *La nouvelle histoire*, París, 1978.
 - BERGER, Philippe, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, Valencia, 1987.
 - BARREIRO MALLÓN, Baudilio, *La jurisdicción de Xallas a lo largo del siglo XVIII. Población, sociedad y economía*, Santiago, 1973.

- «El sentido religioso ante la muerte en el Antiguo Régimen. Un estudio sobre archivos parroquiales y testamentos notariales», en *I Jornadas de Metodología Histórica Aplicada*, t. V, Santiago, 1975, pp. 181-197.
- «Las clases urbanas de Santiago en el siglo XVIII: definición de un estilo de vida y de pensamiento», en *La Historia Social de Galicia en sus Fuentes de Protocolos*, Santiago, 1981, pp. 449-494.
- «La nobleza asturiana ante la muerte y la vida», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 27-60.
- «Alfabetización y lectura en Asturias durante la Edad Moderna», *Espacio, Tiempo y Forma*, 4 (1989), pp. 115-134.
- BENNASSAR, Bartolomé, *Valladolid en el Siglo de Oro*, Valladolid, 1983.
- BOBILLO VÁZQUEZ-MONJARDÍN, María, «Los Capitulares de la Catedral de Ourense ante la muerte en el siglo XVIII», *Boletín de Estudios del Seminario 18* (1997), pp. 41-50.
- «Los inventarios post-mortem y la historia de las mentalidades», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 139-146.
- «Historia de las mentalidades», en *La historiografía de Occidente desde 1945*, Pamplona, 1985, pp. 155-165.
- BENNASSAR, Bartolomé y otros, «Las resistencias mentales», en *Orígenes del atraso económico español*, Barcelona, 1985, pp. 147-204.
- CERDÁ DIAZ, Julio, *Libros y lectores en la Lorca del siglo XVII*, Murcia, 1986.
- CHARTIER, Roger, «Las prácticas de lo escrito», en *Historia de la vida privada*, t. V, Madrid, 1991, pp. 113-161.
- CHARTIER, Roger y ROCHE, Daniel, «Les pratiques urbaines de l'imprimé», en *Histoire de l'édition française*, t. II, París, 1991, pp. 521-558.
- CHAUNU, Pierre, *La mort à Paris, XVI-XVIIIe siècles*, París, 1978.
- CHEVALIER, Maxime, *Lecturas y lectores en la España del siglo XVI y XVII*, Madrid, 1976.
- DUBY, Georges, «Histoire des mentalités», en *L'histoire et ses méthodes*, París, 1961, pp. 937-966.
- EIRAS ROEL, Antonio, «Tipología documental de los protocolos gallegos», en *Historia Social de Galicia en sus Fuentes de Protocolos*, Santiago, 1981, pp. 21-113.
- «Una primera aproximación a la estructura demográfica urbana de Galicia en el censo de 1787», en *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*, Santiago, 1989, pp. 155-177.
- FAYARD, Janine, *Los miembros del Consejo de Castilla (1721-1746)*, Madrid, 1982.
- FERNÁNDEZ CUBEIRO, Eugenia, «Una práctica de la sociedad rural: aproximación al estudio de las capellanías de la diócesis compostelana en los siglos XVII y XVIII», en *Historia Social de Galicia en sus Fuentes de Protocolos*, Santiago, 1981, pp. 205-215.
- FOISIL, Madelaine, «Les attitudes devant la mort au XVIII siècle: sépultures et suppressions de sépultures dans le cimetière parisien des Saints Innocents», *Revue Historique*, 516 (1974), pp. 303-330.
- FONTANA i LÁZARO, Josep, *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820*, Barcelona, 1987.
- FURET, Françoise y OZOUF, Jaques, *Lire et écrire. L'alphabétisation des françaises de Calvin à Jules Ferry*, París, 1977.
- GARCÍA CARCEL, Ricardo, «La muerte en la Barcelona del Antiguo Régimen», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 115-124.
- GARCÍA GONZÁLEZ, Fernando, «As bibliotecas particulares no Ferrol do Antigo réxime (1680-1835)», en *Historia Nova II*, Santiago, 1994, pp. 109-135.
- «Comportamientos religiosos de los ferrolanos durante el siglo XVIII», *Obradoiro*, 3 (1994), pp. 187-192.
- «Las sepulturas en las iglesias ferrolanas», *Ferrolanálisis*, 9 (1996), pp. 84-87.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Máximo, *La economía de la vida y de la muerte en el Valladolid de la Ilustración*, Valladolid, 1987.
- «Vida y muerte en Valladolid», en *La religiosidad popular*, t. II, Barcelona, 1989, pp. 224-243.
- «El nivel cultural de los vallisoletanos a través de la documentación testamentaria en la época de Carlos III», en *Actas del Congreso Internacional sobre «Carlos III y la Ilustración»*, Madrid, 1989, pp. 371-389.
- «Actitudes ante la muerte, religiosidad y mentalidad en la España moderna. Revisión historiográfica», *Hispania*, 176 (1990), pp. 1073-1090.

- GARCÍA LOMBARDEO, J., *La agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen*, Madrid, 1973.
- GELABERT GONZÁLEZ, Juan Eloy, *Santiago y la tierra de Santiago de 1500 a 1640*, Sada (La Coruña), 1982.
- «La cultura libresca de una ciudad provincial del Renacimiento», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 148-163.
- «Niveaux d'alphabétisation en Galice (1635-1900)», en *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne XVIème-XVIIème siècle*, París, 1987, pp. 46-71.
- GIL MUÑOZ, Margarita, «Un estudio sobre mentalidades en el siglo XVIII», *Cuadernos de Historia Moderna*, 10 (1989-90), pp. 121-146.
- GÓMEZ NAVARRO, Soledad, *El sentido de la muerte y la religiosidad a través de la documentación notarial cordobesa (1790-1814). I. Análisis y estudio de los testamentos*, Granada, 1988.
- GONZÁLEZ CRUZ, David, *Religiosidad y ritual de la muerte en la Huelva del siglo de la Ilustración*, Huelva, 1993.
- GONZÁLEZ LOPO, Domingo, «La actitud ante la muerte en la Galicia Occidental de los siglos XVII y XVIII», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 126-137.
- «La vivencia de la muerte en las ciudades del Antiguo Régimen: Santiago en los siglos XVII al XIX», en *La ciudad y el mundo urbano en la historia de Galicia*, Santiago, 1989, pp. 179-198.
- «La evolución del lugar de sepultura en Galicia entre 1650 y 1850: los casos de Tuy y Santiago», en *Obradoiro de Historia Moderna*, Santiago, 1990, pp. 163-180.
- «La mortaja en Santiago entre los siglos XVI y XIX», *Compostellanum*, 2-3 (1990), pp. 271-298.
- «Onomástica y devoción: la difusión de nuevos cultos marianos en la Galicia Meridional durante los siglos XVIII y XIX: el Obispado de Tuy», *Obradoiro de Historia Moderna*, 1 (1992), pp. 165-182.
- HERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Miguel, *La muerte en Canarias en el siglo XVIII*, Santa Cruz de Tenerife, 1990.
- HOUSTON, Rab, «The literacy myth?: illiteracy in Scotland 1630-1760», *Past and Present*, 96 (1982), pp. 81-102.
- LARA RÓDENAS, Manuel José de, y GONZÁLEZ CRUZ, David, «El militar de provincias ante el siglo de las reformas. Una aproximación a su vida familiar, social y económica a través de la documentación testamentaria: cincuenta años en el caso de Huelva», en *II Congreso Internacional de Historia Militar*, Zaragoza, 1988.
- LARQUIE, Claude, «L'alphabétisation a Madrid en 1650», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 28 (1981), pp. 132-157.
- «L'alphabétisation des madrilenos dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle: stagnation ou évolution?», en *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne XVIe-XIXe siècles*, París, 1987, pp. 76-91.
- LEBRUN, Françoise, *Les hommes et la mort en Anjou aux 17 et 18ème siècles*, París, 1971.
- LE GOFF, Jacques, «Les mentalités, une histoire ambiguë», en *Faire l'histoire*, t. III, París, 1974, pp. 79-89.
- LOBATO i FRANCO, Isabel y LÓPEZ i MIGUEL, Olga, «L'espai dels morts: l'organització de l'espai als cementiris del segle XVIII. El Cementiri Vell de Barcelona», *Pedralbes*, 8-II (1988), pp. 371-377.
- LOCKERIDGE, K. A., *Literacy in Colonial New England*, Nueva York, 1974.
- LÓPEZ, François, ««Lisants» et lecteurs en Espagne au XVIIIe siècle ébauche d'une problématique», en *Livre et lecture en Espagne et France sous l'Ancien Régime*, París, 1981, pp. 139-160.
- LÓPEZ DÍAZ, María, «Una aproximación a la institución notarial en Santiago: escribanos y notarios a mediadores del siglo XVIII», *Estudios Mindonienses*, 8 (1993), pp. 421-466.
- LÓPEZ i MIGUEL, Olga, «La mort a Mataró», *Pedralbes*, 8 (1988), pp. 231-238.
- LÓPEZ LÓPEZ, Roberto J., «Aproximación al clero urbano ovotense», *Cuadernos de Investigación Histórica*, 11 (1987), pp. 111-129.
- «El uso del testamento en la ciudad de Oviedo, 1650-1840», *Revista de Derecho Notarial*, CXXXIX (1988), pp. 95-124.
- «Los elementos iconográficos de los inventarios *post mortem* como indicadores de una mentalidad. Los concejos de Oviedo y Gijón

en los siglos XVI al XVIII», en *Homenaje a Carlos Cid*, Oviedo, 1989, pp. 245-258.

- «Lectores y lecturas en Oviedo durante el Antiguo Régimen», en *Actas del primer Congreso de Bibliografía Asturiana*, Oviedo, 1989, pp. 781-801.
- «Las disposiciones testamentarias sobre misas y fundaciones de misas en Asturias en los siglos XVI a XVIII», en *La religiosidad popular*, t. II, Barcelona, 1989, pp. 244-260.
- *Comportamientos religiosos en Asturias durante el Antiguo Régimen*, Gijón, 1989.
- LORENZO PINAR, Francisco Javier, *Muerte y ritual en la Edad Moderna. El caso de Zamora (1500-1800)*, Salamanca, 1991.
- MARCHENA FERNÁNDEZ, Juan, *Oficiales y soldados en el ejército de América*, Sevilla, 1983.
- MARTÍNEZ PEREDA, Matías, «Reflexiones jurídicas sobre la llamada sucesión a favor del alma», *Anales de la Academia Matritense del Notariado*, VII (1983), pp. 181-189.
- MATEOS BRETOS, Lourdes, «Actitudes ante la muerte de la población de Sitges en los siglos XVI y XVII», en *La religiosidad popular*, t. II, Barcelona, 1989, pp. 261-272.
- MEIJIDE PARDO, A., *Negociantes catalanes y sus fábricas de salazón en la Ría de Arosa*, La Coruña, 1973.
- MEIJIDE PARDO, Mª Luisa, *Sacerdotes franceses emigrados durante la Revolución a Galicia*, Bada (La Coruña), 1991.
- MEYER, Jean, «La documentation notariale en Bretagne à l'époque moderne», en *Les actes notariés. Sources de l'histoire sociale, XVI-XIXe siècle*, Estrasburgo, 1979, pp. 31-48.
- MITJANS, Anna, «Actituda davanti a morte a Vilafranca del Penedès (1860-1880)», *Fedratbea*, 18 (1992), pp. 379-383.
- MOLAS RIBALTA, Pere, «Religiosidad y cultura en Mataró. Nobles y comerciantes en el siglo XVIII», en *II Coloquio de Metodología Histórica Aplicada*, t. II, Santiago, 1984, pp. 95-114.
- PARDDAILHÉ-GALABRUN, Annik, *La naissance de l'intime. 3000 foyers parisiens au XVIIIe siècle*, París, 1978.
- PASCUA SÁNCHEZ, Mª José de la, *Actitudes ante la muerte en el Cádiz de la primera mitad del siglo XVIII*, Cádiz, 1985.
- *Vivir la muerte en el Cádiz del setecientos (1675-1801)*, Cádiz, 1990.
- PÉLIGRY, Christian, «Le marché espagnol», en *Histoire de l'édition française*, t. II, París, 1991, pp. 481-492.
- PEÑAFIEL RAMÓN, Antonio, *Testamento y buena muerte. (Un estudio de mentalidades en la Murcia del siglo XVIII)*, Murcia, 1987.
- *Mentalidad y religiosidad popular murciana en la primera mitad del siglo XVIII*, Murcia, 1988.
- PÉREZ GARCÍA, José Manuel, *Un modelo de sociedad rural del Antiguo Régimen en la Galicia costera*, Santiago, 1973.
- POISSON, Jean Paul, «Histoire et actes notariés. Problématique et méthodologie», en *Les actes notaires. Sources de l'histoire sociale, XVI-XVIIIe siècles*, Estrasburgo, 1979, pp. 18-29.
- QUÉNIART, Jean, *Culture et Société Urbaines dans la France de l'Ouest au XVIIIe siècle*, París, 1978.
- REDER GADOW, Marion, *Morir en Málaga. Testamentos malagueños del siglo XVIII*, Málaga, 1986.
- REY CASTELAO, Ofelia, *Aproximación a una historia rural de la comarca de la Ulla*, Santiago, 1981.
- «El clero urbano compostelano a finales del siglo XVII: mentalidades y hábitos culturales», en *Historia social de Galicia en sus fuentes de protocolos*, Santiago, 1981, pp. 498-519.
- *Tuy 1753, según las Respuestas Generales del Catastro de Ensenada*, Madrid, 1990.
- «Evolución y resultados de los estudios sobre mentalidad y cultura en la Galicia del período moderno», *Hispania*, 176 (1990), pp. 1237-1260.
- «La muerte en Galicia: actitudes religiosas ante el Más Allá en el Antiguo Régimen», en *VI Jornadas de Historia de Galicia*, Ourense, 1991, pp. 173-208.
- «Cultura y mentalidad en la Galicia del Antiguo Régimen: balance y perspectivas de dos décadas de investigación», en *Galicia e a historiografía*, Santiago, 1993, pp. 123-144.
- RIVAS ÁLVAREZ, José Antonio, *Miedo y piedad: testamentos sevillanos del siglo XVIII*, Sevilla, 1986.
- RODRÍGUEZ FERREIRO, Hilario, «Consecuencias del establecimiento de los fomentadores catalanes en las Rías Bajas en el siglo XVIII».

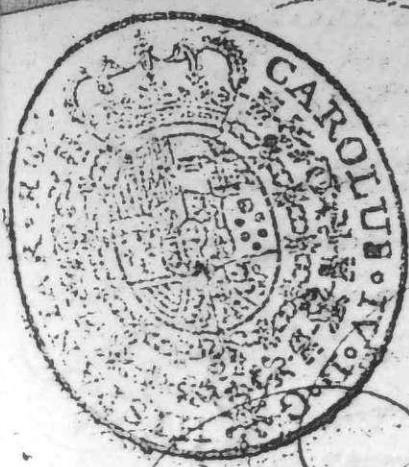
- en *Historia social de Galicia en sus fuentes de protocolo*, Santiago, 1981, pp. 269-296.
- ROTH-LOCHNER, Barbara, «L'évolution de l'activité notariale à Genève, XVII-XVIIIe siècles», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, janvier-mars (1986), pp.
- ROZADOS FERNÁNDEZ, M^a de los Ángeles, «La iconografía religiosa a través de los inventarios post mortem: Santiago de Compostela en el siglo XVII», *Compostellanum*, 3-4 (1986), pp. 411-416.
- RUBIO FERNÁNDEZ, Laureano, *La Bañeza y su tierra, 1650-1850*, León, 1987.
- SAAVEDRA, Pegerto, *Economía, política y sociedad en Galicia: la provincia de Mondoñedo, 1450-1830*, Madrid, 1985.
- SANTOS CASTROVIEJO, Santiago, *Historia da pesca e salgazón*, Vigo, 1990.
- SANZ GONZÁLEZ, Margarita, «Alfabetización y escolarización en Galicia a finales del Antiguo Régimen», *Obradoiro de Historia Moderna*, 1 (1992), pp. 229-249.
- SOBRADO CORREA, Hortensio, *La tierra de Castroverde en el Antiguo Régimen: un estudio de historia rural*, Santiago, 1992 (tesis de licenciatura).
- STONE, Lawrence, «Literacy and education in England 1640-1900», *Past and Present*, 42 (1969), pp. 69-139.
- TESTÓN NUÑEZ, Isabel, «El hombre cacereño ante la muerte: testamentos y formas de piedad en el siglo XVII», *Norba*, 4 (1983), pp. 371-382.
- VAQUERO IGLESIAS, Julio, *Muerte e ideología en la Asturias del siglo XIX*, Madrid, 1991.
- VENTURA i MUNNÉ, Montserrat, «Lletrats i illetrats en una ciutat de la Catalunya moderna: Mataró, 1750-1800», *Pedralbes*, 6 (1986), pp. 257-263.
- VOVELLE, Michele, *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*, París, 1978.
- «Un préalable à toute histoire serielle: la représentativité sociale du testament (XVI-XVIIIe siècles)», en *Les actes notaires. Source de l'histoire sociale, XVI-XVIIIe siècles*, Estrasburgo, 1979, pp. 257-277.
- *Ideologías y mentalidades*, Barcelona, 1985.
- *La mentalidad revolucionaria*, Barcelona, 1989.
- VV. AA. *Las cofradías de Sevilla. Historia, antropología y arte*, Sevilla, 1991.

APÉNDICE DOCUMENTAL

... mil de ... noventa, y ocho
consta ... 2ª Josef ...
... villa, y de
... en su vida
... le toca, y por
... halló de ...
... Tomas ...
... hacen en el ...
... adent ... Samalongo
... de Lubre, arraval de
... ferrado de Centeno po
... en suña, y pimar de ...
... Dominio del Otono.
... y Nordest en cor
... y al Bendaval
... ag^e dha piedra de ...
... mutó particularm
... briel, y Andrea de ...
... secano de esta dha
... e, d como les a como
... en lo q^e conuiniere
... tres señores ...
... men

Quinientos cuarenta y quatro mis.

**SELLO PRIMERO, QVINIENTOS
QVARENTA Y QVATRO MARA-
VEDIS, AÑO DE MIL SETECIEN-
TOS NOVENTA.**

... diez y ocho dias del mes de ...
... Noventa, a once de ...
... de ...
... de ...

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encontro para a cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

APÉNDICE DOCUMENTAL

Neste apéndice recolleemos unha serie de documentos para ilustrar algúns puntos tratados aquí. En primeiro lugar seleccionamos cinco testamentos, dous anteriores a mediados do século XVIII cando se produce a grande transformación de Ferrol, e tres con posterioridade. Os dous primeiros corresponden á muller dun rexedor con intereses agrarios, dona Ana Fernández de Parga (doc. 1), e a un marante, Antonio Doze (doc. 2). O tres restantes corresponden a un militar de orixe foránea, don Patricio Sarasfield (doc. 3), un traballador da «Maestranza», Antonio Fernández (doc. 4), e unha muller de orixe catalana dedicada ó comercio, dona María Rafuls (doc. 5).

Tamén incluímos tres bibliotecas, escollidas por se-las mellor detalladas. Unha pertence a un cura rector da parroquia de San Xulián de Ferrol don Antonio Ramos (doc. 6), no ano 1747; outra ó comerciante don José Gazzo (doc. 7); e a terceira pertence a un militar, o tenente coronel don Ángel del Arenal, liberal e pai de Concepción Arenal (doc. 8).

Para rematar incluímos unha táboa cos custos de funeral como se estableceron por acordo municipal en 1782 (doc. 9).

Doc 1-Testamento de Dª Ana Fernández de Parga, 25 de outubro de 1681. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 44, f. 49.

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encontro para a cultura

«En el nombre de Dios todo poderoso y de la Virgen Santísima su vendita madre amen. sepan cuantos esta carta manda de testamento, última y postrera voluntad vieren, como yo Dª Ana Fernández de Parga, mujer del regidor don Pedro de Lago y Andrade, vecina de la Villa de Ferrol, estando como estoy enferma de enfermedad natural que Dios fue servido darme, y estando como estoy en todo mi sano juicio y entendimiento natural, temiéndome de la muerte y recelándome por ser natural a toda viviente criatura, y que mi anima va ya en carrera de salvación; y para que mis cosas queden bien guiadas y ordenadas al servicio de Dios y de la Virgen Santísima a quien tomo por mi abogada e intercesora para que interceda con su preciosísimo hijo, sea servido llevar mi anima a su santa gloria a quien primeramente la mando, y encamino las carnes a la tierra por donde fueron formadas; y que sea sepultada en el convento de mi padre seráfico San Francisco de la villa de Ferrol, en un ávito del glorioso padre seráfico; y que el día de mi fallecimiento se me diga una misa por mi anima en el altar privilegiado del antedicho convento y se pague por ella de limosna lo que es acostumbrado.

Ytem mando para el día de mi entierro se me digan por mi anima veinte misas, y la mayor de ellas con su vixilia, diácono y subdiácono, y que se pague según es costumbre, y las ofrendas y gasto que se ha de hacer por mi anima lo dexo a disposición de mis cumplidores que dexare nombrados en este mi testamento. Y lo mesmo dejo a disposición de mis cumplidores la función de nobenario como les pareciere. Y dentro de un año de mi fallecimiento me hagan mis honras, y el día de ellas se me diga por mi anima treinta y ocho misa, la mayor de ellas con vixilias, diácono y subdiácono, y del gasto que se deba hacer lo dejo también a disposición de mis cumplidores.

Ytem mando se me diga una misa en el Spiritu Sancto de la villa de Ferrol a la Virgen del Buen Viaje, y otra en la iglesia de Nuestra Señora de Caranza, y otra en la ermita de San Antonio da Cabana.

Ytem mando a la Santísima Trinidad, redención de cautivos y lugares santos treinta y cinco reales que los aparto de mis bienes.

Ytem mando a Nuestra Señora de Chamorro dos cuartos. Ytem mando se dé por animas del purgatorio en el altar de San Antonio del convento de esta Villa quatro cuartos./49v. Ytem digo que mi marido y yo avemos vendido la hacienda de vilas que había heredado por mis padres en el lugar del Vaño feligresía de San Julián de Mugaridos, que por diversas ventas la hacienda que hemos vendido allí en dicho lugar como en la feligresía de San Román de Doniños y en la de San Jorge de la Mariña, que importaron dichas ventas en mas de quinientos ducados, que todos los gastamos y empleamos en la casa de la Villa que está en la calle Mayor, y desta casa que al presente vive el escribano Domingo Fernández de Orol; que toda ella es de madera y tablados, la orilla y la mayor parte de las paredes la hemos hecho y reedificado como constará de la tasa que de ello hizo hacer Andrés Calviño rector de la real audiencia del termino, en las partijas de executoria dependiendo de Gerónimo Freire de Andrade, por donde se nos adjudicó a mi y a dicho mi marido la dicha casa por razón de dichos perfectos, por ellos se nos pagase lo que importaba dicha tasa, que de ella contara y dé testimonio que tomó dicho mi marido que además de aver difundido el pleito de dicha casa en dichos bienes mistos con dicho Jerónimo Freire de Andrade avemos gastado más de tres mil reales.

Ytem digo que io con mi marido avemos hecho i reedificado de nuevo la casa de Recemil en que al presente vivimos, toda ella de piedra, teja i madera, con sus labrados, sollados, vodegas y lagar, alprende y cavalleriza, que todo ello nos costó hacer y reedificar tres cientos ducados; que entre ambas casas arriba referidas las avemos hecho reedificar con el dinero de la herencia de dichos mis padres; como hubo referido y así tiene obligación mi marido dejar dichos bienes libres a mis hijos y suios, y en ello le encargo la conciencia.

Ytem digo que dicho mi marido avia dado en trueque a Silvestre Bugayo vecino de dicha Villa, una eredad en foro aneja a la casa de Raul Castro, que es de vínculo y esta situada al presente junto a la puerta de la Villa; y por dicha eredad dicho Silvestre Bugayo nos había dado las eredades del largo da Fraga, que la maior parte de ellas avemos plantado de viñas nuevas en que se coge fruto, y avemos circundado y hecho plantíos y perfectos que al de presente balen más que toda dicha propiedad. Mando que con el dicho Silvestre Bugayo vuelva el dinero que se le dio de más en dicho trueque, se le dé una propiedad en otra parte en remuneración de la que lleba en foro por raçon de dicho trueque, y la de que está por ser eredad de vínculo de donde tocase, lo dejo encargado la conciencia de dicho mi marido.

Ytem digo que durante el matrimonio con dicho mi marido hemos adquirido toda la hacienda, guerta, heredad, pumares que están en la parte de enfrente de la casa donde vivimos, que limita de por medio de la dicha casa y de la dicha hacienda el camino real que viene de la Villa de Ferrol y va para Recemil y Río de Molino; con todo el soto que está en la parte de abajo de dicha casa i lugar, según que dicha hacienda testa con la hacienda del alferez que es de la Villa, y por otra parte en la hacienda de don Juan Constantino i en los prados de los herederos de Montojo. Me refiero a las escrituras i papeles que de ello hallarán.

Ytem digo que también avemos comprado el terreno y eredad que se dice llamado Río Troncoso y chousa de Francos. Con más avemos comprado la casa que está justo a la mitad de San Juan de Filgueira, que está hecha y derecha con guerta, eredad, corral, pumares/50 sotos con todo a ella anejo y perteneciente. Y lo mismo avemos comprado el soto que se dice do... que está junto a dicho lugar y nos lo vendió según avia dejado aclarado María de Santiago mi suegra por testamento para su cumplimiento. Y también avemos comprado a Julián Freire, mi cuñado, una propiedad de dos anegas de sembradura en la cortiña grande do Corral da Vila en el coto de Filgueira. Y lo mismo avemos comprado i adquirido en el coto de Filgueira otra eredad de tres zelemines de sembradura donde llaman el lugar de Vollo. Y otra eredad en el Casal de tres zelemines en dicho coto de Filgueira. Más avemos comprado los montes de la Gándara do Couto se-

gún están demarcados y son conocidos. Más avemos comprado la tercia parte de la casa que está donde llaman a Ferreira en dicha Villa de Ferrol que testa en casa de Pedro de Castillo y casa de Pedro Boo. Todas las quales dichas partidas avemos comprado i adquirido durante mi matrimonio con dicho mi marido, como costará en dichas escrituras y papeles a nuestro favor hechas y otorgadas, que a ellas me refiero; y por que tocan a mis hijos e suios avidos de lexítimo matrimonio entre los dos, con cargo a la conciencia para que deje clausulado el que no se les perjudique ni impida. Presente a lo suso dicho el dicho Pedro de Lago que habiendo visto lo dispuesto, hecho i clausulado en este testamento por la dicha su mujer, lo dijo y confesó a ser la verdad tocar dichos bienes a sus hijos y de la suso dicha su mujer, que prometió de no los perjudicar, en manda ni testamento, codicilo o donaçion, ni otro testamento que en tal caso que lo haga o intente lo deja rebocado por esta cláusula que hace con su libre y espontanea voluntad.

Y aviendo visto dicha Dª Ana Fernández de Parga lo clausulado y aceptado por dicho mi marido al qual deixo por mi cumplidor, albacea i testamentario, y juntamente al don Antonio López de Taibo mi hermano; a los que doi todo mi poder cumplido por termino de un año y lo más que fuere necesario para que cumplan lo que deixo dispuesto y declarado en este testamento, por mis vienes y sin daño de los suios, en todos los encargos la conciencia. Y en todo lo demás remanente de mis bienes deixo e instituyo por mis erederos a mis hijos y mis hijas avidos en legítimo matrimonio con dicho mi marido que son y se llaman María, Antonia, Diego, Josepha, y Martín Andrés, para que los lleven i ereden mis bienes con la vendición de Dios y la mía. Con lo qual doi por hecho y otorgado este mi testamento, reboco i anulo otra cualquier manda testamento o codicilo que antes de este aia hecho por escrito o de palabra o de otra cualquiera manera, que quiero i es mi voluntad que ninguno valga sino este mismo que hago i otorgo ante el escribano de S. M. y testigos que para dicho efecto fueron llamados y rogados/50v. de mi pedimento y son mis vecinos cercanos que se hallan junto a la cama donde me hallo enferma, en esta mi casa de morada, aldea de Recemil y arrabales del monasterio de San Francisco de la villa de Ferrol; y ruego a uno de dichos testigos firme por mi de su nombre dicho testamento, que es hecho i otorgado en mi casa de morada a veinte y cinco de octubre de mil seiscientos ochenta y uno. Siendo a todo ello por testigos Domingo Yanes, Tomé de Rois, Antonio do Casal, Juan Fernández y Lorenzo Rois todos vecinos de la villa de Ferrol; y yo escribano doi fe de como la otorgante que está en su sano juicio y de su libre y espontanea voluntad ha sido otorgado dicho testamento con todas las cláusulas y legatos que en el hai aclarados, y dichos cumplidores lo acataron y firmaron de su nombre cada uno por lo que le toca y conforme ha declarado por dicho testamento, y de todo ello hago fe. = Pedro de Lago y Andrade = Antonio López de Taibo = Como testigo y a ruego, Domingo Yanes = Fui testigo, Lorenço de Rois = Ante mi Domingo Fernández de Orol»

Doc 2-Testamento de Antonio Doze, mareante, 28 de decembro de 1700. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 151 fs. 84-86.

«In Dei nomine amen. Sepan quantos esta carta de manda y testamento de última y postrimera voluntad vieren, como yo Antonio Doze, mareante y vecino de esta villa de Ferrol, allándome mayor de edad con achaques de mi vexez aunque en pie y levantado, en todo sano del juicio y entendimiento natural que Dios Nuestro Señor fue servido darme. Creyendo como firme y verdaderamente creo en los misterios de la Santísima Trinidad, Padre, Hijo y Espíritu Santo, tres personas distintas en un solo Dios verdadero; y en todos los misterios que tiene, cree y confiesa la Santa Madre Iglesia Católica y Apostólica Romana, congregación de todos los fieles christianos, tomando como tomo por mis intercesores y abogados a Nuestra Señora la Santísima Virgen Reina de los Ángeles, madre de mi Dios señor y salvador Jesucristo, y a todos los santos, apóstoles, vírgenes y mártires de la Corte Celestial para que cuando mi ánima deste mundo miserable tenga

SELO PRIMERO, DOS, COMPASADO DE VIENTAS LABRAN...
 TOS Y SESENTA Y DOS...
 RAVOS, AÑO DOMIN...
 MENTALIDAD E CULTURA EN FERROL DURANTE EL SIGLO XVIII

partida intercedan por ella a su divina Magestad para que sin mirar el gran número de mis culpas meresca su misericordia y ponga en carrera de salvación. Y porque no sé el cómo ni cuándo la divina voluntad fuese servida recelándome de la ora de la muerte para toda criatura umana, y que mis cosas queden dispuestas al servicio de Dios ago y dispongo el presente testamento en la forma y manda siguiente.

Primeramente encomiendo mi ánima a Dios Nuestro Señor que la crió y redimió por su preciosa sangre en el Árbol verdadero de la Cruz; y el cuerpo a la tierra por la que fue formado, y que mis carnes se amortajen en un ávito del seráfico San Francisco y que sea de sayal, y que sea sepultado dentro de la iglesia parroquial de San Julián de esta villa y en una de las sepulturas que estuvieran desocupadas en la capilla del Santo Cristo de ella a donde están enterrados mis padres y tengo devoción e yntención, que así es mi voluntad.

Ytem mando que el día que Dios fuere servido llevarme desta presente vida si fuese ora o sino al siguiente se me haga decir una misa de anima en el altar privilexiado de San Francisco de esta Villa, y consiguientemente lo más presto que se pueda otra misa rezada en la capilla que fundó Domingo Nobo en la iglesia de San Vicente de Meiras en tierra de Trasancos.

Ytem mando que el día de mi entierro se me hagan decir diez y seis misas rezadas y la una de ellas cantada, con una vexilia, responsos; a qual entierro asistan los relixiosos de misa que se hallaren en dicho convento de San Francisco con los sacerdotes que fuesen señalados inclusibes en las/84v. quince misas rezadas y asistencia de cuerpo presente, sin que dicha comunidad pueda pretender dicha cosa más que su limosna de misa, y el día de las honras y cavo de año otras diez y seis misas en la misma conformidad que el día del entierro.

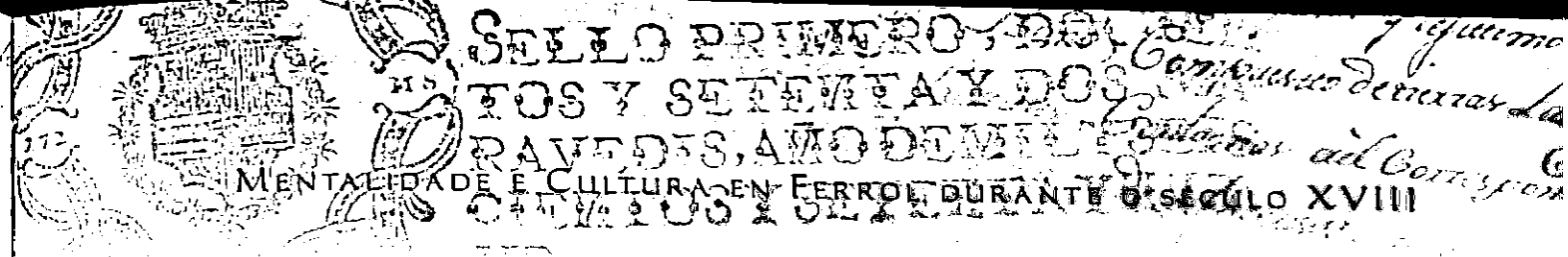
Ytem mando que además de los parroquiales el referido día de ofrenda por mi anima una anega de grano y ocho azumbres de vino, y lo demás si pudiere a la elección de mis cumplidores; y para los gastos de los autos de entierro y onrras se gasten y den a pobres tres anegas de granos, la una de ellas de trigo, y los demás gastos a la elección de mis alvaceas conforme a mi calidad y estado.

Ytem mando a la Santísima Trinidad, redención de cautivos treinta y cinco maravedís con que le aparto de mis bienes. Y al sacerdote o relixioso que me ayudare a bien morir con las oraciones de la Iglesia, le mando quatro reales por su trabaxo y esto por una vez, y en los petitorios de dicha iglesia y convento a cada uno dos quartos por una vez.

Ytem mando que entre año y día se me hagan decir por mi anima seis misas rezadas a dos reales cada una en dicha iglesia de Ferrol, y por las animas de que estoy a cargo.

Ytem declaro dever a Joseph Vizoso de la feligresía de San Salvador de Maniños ocho ducados que me presto para la acompasación de una dorna, mando se le paguen de mis bienes.

Ytem Digo que a mi se me deven los alquileres de la casa de la rua Curuxeiras de abajo en que vivió Bartolomé Méndez difunto, y también Domingo Martínez mareante que hasta aora no lo ha pagado y si se pudiere cobrar de ellos lo hagan mis herederos, y en defecto no teniendo bienes se los perdono por las animas. Ytem digo que por lo que yo he abonado al capitán Dn. Simón de Mandiaa y Arteaga difunto y vecino que fue de esta Villa, en la renta de la... de ella en cantidad de trescientos y cuarenta y tres reales de vellón, a pagar a la justicia y regimiento de dicha Villa por los cuales el dicho Dn. Simeón de Mandiaa me hizo obligación y seguro, y sacarme a paz y a salvo según lo referente a una cédula a mi favor firmada de su nombre y de testigos, su fecha de treinta de julio del año pasado de seiscientos setenta y ocho, declaró que si a caso el dicho D. Simón no ha ya pagado dichos trescientos quarenta y tres reales en sus días a dicha justicia y regimiento, y si por ella fueren pedidos y a mis herederos mando que se use de dicha cédula y obligación para que los paguen los herederos y bienes que quedaron de dicho D. Simón de Mandiaa, y que de ello hagan las diligencias que se ofrecieren, para lo que

SELLO PRIMERO
TOS Y SETENTA Y DOS
RAVADOS, AÑO DE MIL
MENTALIDADE E CULTURA EN FERRO DURANTE O SÉCULO XVIII

les doy facultad cumplida a mis herederos, y siendo necesarios cumplidores y para que conste así lo declaro para descargo de mi conciencia.

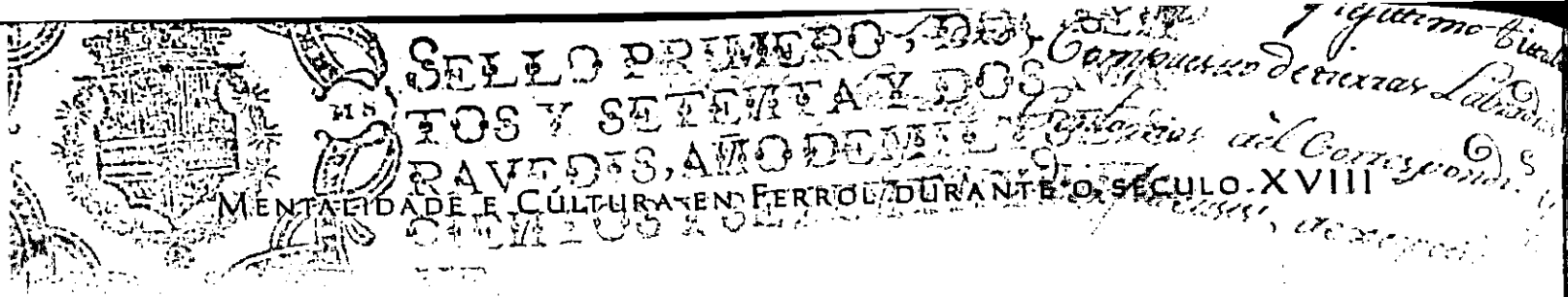
Ytem digo que por quanto entre yo y Francisco Cabeça mareante vecino de esta Villa, entrambos y dos en una ocasión pedimos prestado a Juan Cabeça su padre, difunto vecino que fue de ella 85. doce reales de a ocho, porque hizimos obligación yo confieso haber pagado en vida al dicho Juan Cabeça el mayor los seis reales de a ocho que me tocaban a mi a presencia de Juan Cabeça el mozo su hixo, Juan de Santiago Rodal vecinos de esta Villa y de otra que por ahora no soy acordado, y los otros seis reales de a ocho quedaron a cargo de dicho Francisco Cabeça sin que a su padre yo de los míos quedase a dever cosa alguna y para que a todo tiempo conste así declaro debajo de mi conciencia.

Ytem digo que por quanto Antonio Doce mi hijo difunto y vecino que fue de esta Villa, se casó con María de Lago, hija de Antonia de Lago, digo de Antonio Bayolo y Cecilia de Lago, llevó en si docte la parte de los bienes raíces que le tocaban por lexítimidad Ysabela Bizosa mi mujer y su madre difunta, y además de ello dos vestidos de su persona decentes, uno de diario y otro de fiesta que en aquel tiempo hubieron de costar más de cincuenta ducados, y una area de porte de quatro fanegas poco más o menos, una manta de sayal nueva y dos sábanas= Y una leira en el lugar de ... para sembradura de media fanega de pan, poco más o menos, que fue de María Fernández madre que fue de Miguel do Río, cirujano, digo María Fernández que fue mujer de Bartolomé Monteiro, erederos los dos de la dicha María Fernández; por lo cual he pagado además del precio principal quince ducados, por unos y otros dichos vienes y vestidos declaro dever tomar acargo los herederos del dicho Antonio Doce mis nietos, y en su nombre el curador para en parte de la legítima que le tocare de mis bienes. Y esto sin menoscavo de la parte que a mi nieto cava de la eredad de Juan referida que a mi me tocaba por mi padre Juan Doce que le legató al dicho mi hixo, Dominga Oanez su mujer y mi madre, abuela del hijo en que por mi capital tenía la mitad además de los dichos quince ducados, y que a todo tiempo conste así uno y otro declaro.

Ytem digo que por quanto con mi licencia y beneplácito María e Luisa Viçosa mis hijas lexítimas de la dicha Ysabel Viçosa mi mujer, han comprado y adquirido un pedaço de viña de cinco Xornales de pan donde llaman do Rio do moyño, lugar de Recemil feligresía de esta Villa, que fue de Andrés Piñeiro vecino de ella, que costó treinta y ocho ducados de vellón, para lo cual vendieron con mi licencia como personas capaces y mayores de veinte y veinte y cinco años dos pedaços de viña en dicha feligresía de Maniños la una en la chousa da porta, y la otra en la chousa dos Bargos a dicho Joseph Viçoso que eran las partes que le correspondían en dicha viña por la dicha Ysabel Viçoso su madre como consta en ynstrumento, y sin que por ello les halla dado cosa ninguna de mis bienes, Para que todo tiempo conste así lo declaro para descargo de mi conciencia para que no halla pleito...

Ytem digo que por quanto las dichas María y Luisa Viçosa se hallan la una de edad de veinte y seis años y la otra de veinte y cuatro, las cuales son hábiles u suficientes para regir sus propias vienes, como es patente, por lo qual desde luego como su padre lexítimo administrador de ellas, como pueda y en dicho lugar haya les habilito y hago capaces para que puedan regir sus personas y vienes sin que fuese necesario tutor ni curador por que en tal caso siendo necesario con mi parte y bienes les acredito que darán quenta de sus bienes sin disiparlos por convenirles a su derecho, ni que por esta parte se pueda hacer recuento ni ymbentario de los míos por la justicia ordinaria, que esto fuere de mi voluntad.

Y atendiendo al amor y cariño que tengo a la Luisa Viçoso la dicha mi hixa, y averme asistido ella y su hermana desde la muerte de su madre a mis achaques y vexe, y dichas causas que me mueven, además de la lexítima que de mis vienes capitales y ganancias le puedan tocar a la dicha Luisa Viçoso, desde luego conformándome con el

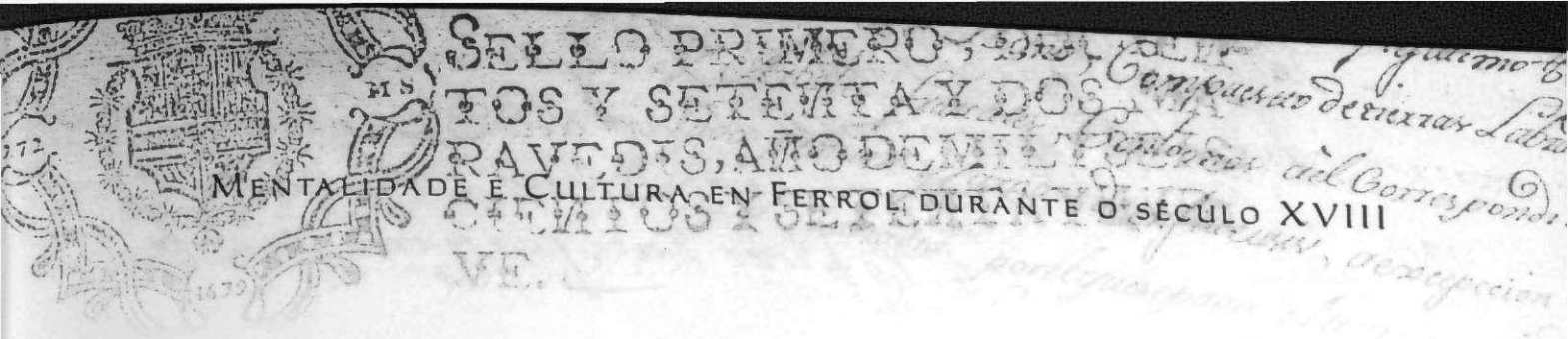

derecho y leyes del reino le hago gracia y mejoro en un tercio de todos mis bienes ansi muebles como raices, derechos y acciones de ellos; en la cual terçia se incluya la casa en que al presente vivo con la calidad de que por dicha casa haya de tener a cargo la limosna de una misa de aniversario que tiene el terreno del quarto nuevo que está junto e incorporado con la propiedad, en cada un año en la dicha Yglesia; como que linda con el terreno de los erederos de Juan de Lago, y por limosna dos reales de vellón como y a carga de dicho quarto nuevo sin que se pueda vender y anexar. Y advierto que en él y en dicha casa principal tengo la mitad por que la una y la otra la emos comprado y adquirido durante el matrimonio entre dichos bienes yo y dicha Ysabel Viçoso mi mujer. Con calidad que viviendo por todos los días de su vida María Viçoso en caso de que no tome estado de matrimonio haya de vivir y asistir con la dicha Luisa como buenas hermanas y debajo de mi vendición; las cuales pueden llevar la dicha terçia de mis bienes ynclusive la dicha parte de la casa con la pensión referida y le corresponda/86 a la dicha Luisa Viçoso para ella sus hixos y erederos para siempre jamas, y si lo que Dios no permita muriere sin xeneración lexítima y de lexítimo matrimonio, los bienes que comprende dicha terçia, y no hubiere testamento, sucedan a ellos los parientes y sobrinos suos de nuestro tronco y familia por la mía que así es mi voluntad, aclarada con las condiciones retro escriptas. Y respecto que para mis funerales deyo reservado el quinto de todos mis bienes muebles o raices que fueren necesario incluso en dicho quinto una leira de eredad labradía para sembrado de poco más o menos una fanega de pan sita en la feligresía de Serantes lugar de Paços donde llaman Gaspar de Meiras, propia, diezmos a Dios, la cual se puede vender en pública almoneda o fuera de ella, que los bienes muebles serán de corta cantidad y los que sobraren de dicho quinto de mi funeral se distribuya en misas por mi anima y de dicha mi mujer, de quien se haga cargo a la disposición de dichas mis hixas y albaceas que eligiré y nombraré.

Y para cumplir y pagar este testamento, mandas y legatos en él declarado, dexoy nombro por mi albacea, cumplidor y testamentario al dicho Joseph Viçoso vecino de la feligresía de San Salvador de Maniños, y a las dichas mis hixas María y Luisa Viçoso, a los cuales y cualquiera de ellos y por ausencia los unos de los otros puedan cumplir este testamento y legados en él dispuestos según y de la manera que van declarados, por la quinta de dichos bienes conforme la cláusula de arriba, vendiéndolos y rematándolos en pública almoneda o fuera de ella, para lo que les doy todo mi poder cumplido el que se requiera el cual les dure el año y día del albacenazgo o el más tiempo que fuera menester. Y a mayor abundamiento que se execute lo referido nombro por acusador al licenciado D. Antonio de Castelo Nogueiral presbítero vecino de esta villa, cura rector al presente de la parroquia de ella; al cual por el descuido y negligencia de los cumplidores y con ellos mismos doy el mismo poder y facultad de tal albacea para lo que se ofreciere, y lo encargo a la conciencia.

Y en lo remanente de todos los bienes míos que sobraren de executar el testamento y mejora de terçio que expresa, y declaratoria de quinto sin perjudicarles en lo uno y en lo otro nombro e instituyo por mis universales erederos en todos dichos mis bienes ansi muebles como raices, derechos y acciones de ellos a Ysabel de Lago y Antonio Doçe el moço, hermanos, mis nietos hixos lexítimos de dicho Antonio Doçe mi hixo lexítimo y a las dichas mis hixas María y Luisa Viçoso, todos tres mis hijos lexítimos y de dicha Ysabel Viçosa mi mujer difunta, para que después de mi fin y muerte con las declaraciones reservadas no embargantes de ellas/86v. sin perjudicarlas en mis bienes, y los partan y dividan igualmente tomando a cuenta a mis nietos y lo que tienen recibido lo que a cada uno tocara lo lleve con la bendición de Dios y la mía para siempre jamás.

Por lo cual reboco, anulo y doy por ninguno y de ningún valor otro cualquier testamento, codicilo o poder para testar, que antes de ahora haya hecho y otorgado ansi por escrito como de palabra que quiera que ninguno valga sino el presente. Por tal mi testamento última y postrera voluntad y tenga efecto en juicio o fuera de él, que dispongo y otorgo

por ante el presente escribano de S. M. y testigos; y no lo firmo por no saver, y ruego a uno de los presentes lo firme por mi de su nombre que fue hecho y otorgado en mi casa de morada en la villa de Ferrol a veinte días del mes de diciembre de mil setecientos años. Estando presente por testigos por la parte del otorgante llamados y rogados Francisco Fernández de Nobal, Francisco Lorenzo, Fernando García del Villar, Nicolás Antonio Lorenzo y Domingo López Romero todos vecinos de esta dicha villa. Y el escribano que de todo ello da fe, conosco al otorgante el cual se halla en pie y a lo que parece en su sano y entero juicio por las razones que doy conocimiento que tiene de mi, escribano y testigos de que ansi mismo doy fe. = Como testigo y a ruego del otorgante, Domingo López Romero = Como testigo, Fernando García del Villar = Fui testigo, Nicolás Antonio Lorenzo = Pasó ante mi, Ignacio de Cobas Mosquera.»

Doc 3-Testamento de D. Patricio Sarasfield, tenente coronel, 20 de decembro de 1798. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1650, f. 177.

«En el nombre de Dios amen. Sea notorio a todos los que la presente vieren como yo D. Patricio Sarasfield, theniente coronel graduado del regimiento de infantería de Ultonia al presente con destino en la Plaza del Ferrol, y próximo a embarcar en los navíos del Rey que se hallan en Bahía para fines del real servicio; hallándome sano, y robusto, sin achaque alguno en todo mi cabal juicio y entendimiento natural. Crehiendo como firmemente creo en el misterio de la Santísima Trinidad, Padre, Hijo y Espíritu Santo, tres personas distintas y un solo Dios verdadero, y en todo lo más que tiene, cree y confiesa nuestra Santa Madre Iglesia Cathólica Apostólica Romana, vajo la cual siempre viví, y espero hacerlo hasta morir como cathólico cristiano y recelándome de la muerte que es cosa cierta a todo viviente y la ora dudosa; a fin de que mis cosas, vienes temporales queden con la claridad que corresponde, hago y ordeno esta mi manda y testamento en la manera siguiente: Primeramente mando y ordeno mi alma a Dios Nuestro Señor que la crió y redimió a costa de su preciosísima sangre en el verdadero Árbol de la Cruz, y el cuerpo a la tierra de la que está formado, amortajado con las vestiduras militares que profeso, y ávito si fuese del agrado del cumplidor que elegiré a cuiu disposición lo dejo, juntamente con las demás esequias fúnebres, y pago de ellas a su voluntad. Mando a las Ordenes Mendicantes, y forzosas lo que en derecho les corresponde por una vez y no más, con que les aparto de mis bienes. Declaro hallarme legítimamente casado según orden de Nuestra Madre Iglesia con Dª Inés Sarasfield y Waters, de cuiu matrimonio tengo por hijo a Dn. Pedro subteniente del mismo regimiento que por ahora asiste en mi compañía; y quando lo contraje trajo la señora dicha, a mi poder de dote y capital suio la cantidad de veinte y cuatro mil reales de vellón, los mismos que existen en poder de Dn. Pedro O'Croutey del comercio de Cádiz, juntamente con otras diferentes alajas, y ropas de estimación que no tengo/177v. presente, y que ella se halla posehedora, quiero y es mi voluntad lo disfrute por siempre jamas, juntamente con los veinte y quatro mil reales que cobrará al deudor; y mediante a que la herencia perteneziente a la testamentaria del excelentísimo señor D. Juan Merlock gobernador que fue de la Plaza de San Lucar de Barrameda en dinero efectivo existiera en poder de D. Domingo Thomas Terry, también en el comercio de Cádiz, que dio en quiebra, y es regular que sus caudales se hallen depositados para el pago a los acreedores, siendo yo de preferencia por tal declarado como heredero de dicho excelentísimo señor. También quiero se perciba y dé por mitad lo lleven y disfruten mi mujer e hijo, sin que uno y otro y menos otra alguna persona se opongan a esta mi determinación. También declaro no estar deviendo, ni tengo presente me deban otras cantidades. Nombro por mi cumplidora, albacea, y testamentaria a dicha mi mujer, a quien doy todo el poder que tengo y en derecho se requiera para que de cuenta de mis bienes, y sin detrimento de los suios cumpla, haga cumplir y ejecutar todo lo por mi dispuesto en este mi testamento. Y de echo en lo sobrante elijo

MENTALIDADE E CULTURA EN FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII

por mi único y universal heredero a dicho mi hijo. Y con ello doy por concluido este testamento, que quiero valga en los términos que van demostrados o en la mejor forma, vía y manera que haia lugar. Y por el reboco y anulo qualquier codicilo, o poder para testar que antes hubiese hecho por escrito o de palabra que no valga, solo el presente; que hago y otorgo por ante el presente escribano de S. M. y testigos de mi orden llamados que lo fueron D. Manuel Calbo, D. Juan Quiroga, y Manuel Fustes, todos vecinos de esta Villa del Ferrol donde es hecho y otorgado y firmado de mi nombre, a veinte días del mes de diciembre año de mil setecientos noventa y ocho, de todo lo qual y conocimiento del otorgante que se halla en sano juicio y entendimiento natural yo el escribano doy fe = Patricio Sarasfield = Ante mi, Francisco Antonio González de Solis»

Doc 4-Testamento de Antonio Fernández, empregado no obradoiro de velame dos Reais Arsenais, 12 de febrero de 1799. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1607, fs. 35-36.

«En el nombre de Dios todo poderoso amen. Sepan quantos esta manda testamento última y postrera voluntad vieren, como yo Antonio Fernández, originario de la feligresía de Santo Thomé de Ames en el arzobispado de Santiago, empleado en el obrador de velamen de estos Reales Arsenales, vecino de esta Plaza del Ferrol; hallándome postrado en cama con achaques y enfermedad natural que Dios nuestro Señor fue servido darme, aunque en mi sano juicio y caval entendimiento, considerando que morir es indispensable a todo viviente y su ora dudosa, creiedo como firmemente creo en el alto inefable e incomprendible misterio de la Santísima Trinidad, Padre, Hijo y Espíritu Santo, tres personas distintas una esencia Dios verdadero, y en todo lo demás que tiene cree y confiesa Nuestra Santa Madre Yglesia Católica, Apostólica, Romana, en cuja fee y creencia siempre he vivido y espero vivir y morir como fiel católico y cristiano; tomando por mi intercesora, protectora y abogada a la Inmaculada Reina de los Ángeles, al Santo Custodio, a los de mi nombre y devoción para que imprequen de su Divina Magestad que por los méritos de su santísima pasión y muerte me perdone mis culpas y pecados y lleve a eterno descanso; para que mis cosas queden bien dispuestas y ordenadas al mejor servicio de Dios, y se eviten con la claridad pleitos y controversias, hago y dispongo este mi testamento en la manera siguiente:

Primeramente mando y encomiendo mi alma a Dios Nuestro Señor, que la compró y redimió a costa de su preciosísima sangre en el Santo Árbol de la Verdadera Cruz; y mi cuerpo a la tierra de que fue formado, amortajado con el hábito de saial de nuestro Seráficoos Padres San Francisco, sepultado en la Iglesia Parroquial de San Julián de esta Villa, y sepultura que se halle más a propósito a una mediación del colateral del Patriarca señor San Josef.

Ytem que a mi entierro y honras asistan el cura párroco castrense y doce señores sacerdotes, y diez y ocho religiosos del convento de San Francisco de esta Villa, unos y otros con carga de misas incluso las cantadas, vigiliyas y responsos; por lo que para campanas, fábrica, sepultura y más necesario se pagará lo acostumbrado con arreglo a la escritura de concordia que rige en este particular.

Ytem que el día de mi fallecimiento si fuese ora competente, y sino al siguiente se diga por mi anima en el altar privilegiado/35v. de la referida Parroquia una misa rezada por la limosna de cinco reales de vellón.

Ytem que a la Virgen del Carmen, al santo de mi nombre, y al Ángel de mi guarda, se digan por mi intención tres misas rezadas a cada ymagen la suia por la limosna de quatro reales.

Ytem que además se celebre por mi alma y las del Purgatorio otras dos misas rezadas por la misma limosna de quatro reales.

Mando a la casa Santa de Jerusalén y más lugares píos lo acostumbrado por una sola vez con que le es separado y apartado de mis bienes.

Declaro que lo que adeudo, y a mi se me adeuda consta a mi mujer Nicolasa Montero, como que por si maneja una tienda de comestibles comprando y vendiendo los géneros en la conformidad que se le proporciona, tomando y dando en fiado según las circunstancias y reducido caudal se lo permite.

También declaro haber estado casado en primeras nupcias con Ysabel Losada, de la que tuve y me quedó por hija legitima Agustina, mujer en segundas nupcias de Clemente de Torres segundo contraamaestre de la Real Armada, y en primeras lo fue de Francisco González; a la cual y en el tiempo de contraer ese matrimonio se le entregó toda la parte de ropas, muebles y efectos que le correspondían por la herencia de su madre Ysabel Losada, según convenio y composición amigable, sin que por la propia razón tenga que pedir ni reclamar en este asunto la menor cosa, según es notorio.

Ytem declaro hallarme por consiguiente casado yn face ecclesie de segundas nupcias y de veinte y dos años a esta parte con la mencionada Nicolasa Montero de la que no tengo hijo alguno, durante cuio matrimonio con ayuda del trabajo y la industria y desvelo de la sobre dicha, adquirimos las ropas y muebles que tenemos y así mismo los bienes y efectos de que se compone la citada tienda con deducción de lo que se adeude, que deberá satisfacerse a los acreedores, y de lo sobrante que resulte liquido pertenece la mitad enteramente de uno y otro a la Nicolasa por razón de su ganancial, según así lo dispongo en descargo de mi conciencia.

Y usando del derecho que me franquean las leyes de estos Reinos, lego, mando para siempre jamas a la repetida Nicolasa Montero mi consorte, el quinto de todos mis bienes, derechos y acciones que por cualquiera causa titulo, o razón/36 me pertenezcan, puedan tocar y corresponder vajo la circunstancia de pagar los gastos de entierro y funerales y más concernientes según queda dicho.

Y para que se guarde, cumpla y ejecute esta mi voluntad y testamento, elijo y nombro por mi albacea y testamentaria a la referida Nicolasa Montero Ynsolidum, a la cual doy y confiero amplio poder y facultad quanta tengo y en derecho se requiera para que a costa de dichos bienes, y de lo mejor y más bien parado de ellos, vendiéndolos en pública almoneda, o como más útil le parezca, y haga cumplir lo que llevo dispuesto y ordenado, para lo que además del año y día de albaceazgo que el derecho le concede, le prorrogo todo el demás tiempo y termino necesario. Y en lo remanente de los referidos mis bienes, derechos y acciones por el orden que va declarado, instituyo y nombro por única y universal heredera a la referida Agustina Fernández mi hija; con lo cual revoco, anulo, y doy por nulo, ninguno de ningún valor ni efecto otra cualquier manda, testamento, codicilo, o poder para testar, que antes de ahora halla hecho por escrito o de palabra, que quiero no valga ni surta efecto, en juicio ni fuera de el, excepto el presente que hago, otorgo y celebro por ante el ynfraescrito escribano de S. M. y testigos de mi parte combocados que lo han sido D. Francisco Tubin, Ramón Cernadas, y Nicolás Barreiro vecinos de esta nominada Plaza del Ferrol a doce días del mes de Febrero año de mil setecientos noventa y nueve; y por yo no saver firmar lo efectúa a mi ruego uno de los expresados testigos. De todo lo cual, conocimiento del testador, y que se halla en su sano juicio y caval entendimiento por su concertado razonamiento yo el escrivano numerario doy fe= Como testigo y a ruego, Francisco Tubin= Ante mi, Juan Antonio Cardemil»

Doc 5-Testamento de dona María Rafuls, comerciante, 19 de outubro de 1832. AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 1639, fs. 421-422.

«En el nombre de Dios todo poderoso amen: Sepan cuantos esta carta de manda testamento última voluntad vieren, como yo Dª María Rafuls, vecina y del comercio de esta Plaza, y estado viuda de Don Pedro Domenech, hallándome aunque en pie con varios achaques habituales, pero en mi sano juicio y caval entendimiento, considerando que el morir es cosa indispensable a todo viviente y su hora dudosa creyendo como firmemen-

te creo en el alto, inefable e incomprensible misterio de la Santísima Trinidad, Padre, Hijo y Espíritu Santo tres personas distintas y una sola esencia, Dios verdadero, y en todo lo demás que tiene, cree y confiesa nuestra Santa Madre Iglesia Católica Apostólica Romana, en cuya fe y creencia siempre he vivido espero vivir y morir como fiel y católica cristiana tomando por mi intercesora a la inmaculada Reina de los Ángeles, al santo custodio de mi nombre y devoción, y más de la Corte Celestial a fin de que imprequen de su Divina Majestad que por los méritos de su Santísima pasión y muerte, me perdone mis culpas y lleve a eterno descanso. Para que mis cosas queden bien dispuestas y ordenadas al mejor servicio de Dios, evitando con la claridad cuestiones y diferencias, hago y dispongo este mi testamento en la manera siguiente:

Primeramente mando y encomiendo mi alma a Dios Nuestro Señor que la compró y redimió a costa de su preciosísima sangre en el Santo Árbol de la Verdadera Cruz; y el cuerpo a la tierra de que fue formado, amortajado en el hábito de la Virgen de Dolores, depositado en la capilla de la Venerable Orden Tercera de Penitencia en el convento de San Francisco, sepultado en el cementerio de esta denominada Plaza y acompañándolo seis señores sacerdotes y otros tantos religiosos del mismo convento por el estipendio que se practica/421v.

Ytem mando que a mi entierro y honras asistan el señor Cura Párroco, veinte señores sacerdotes y las comunidades del espresado convento de San Francisco de esta Villa y de Santa Catalina de Montefaro, unos y otros con carga de misa incluso las respectivas cantadas vigiliass y responsos, por lo que reza a campanas, fábrica y más necesidades se pagará lo acostumbrado.

Ytem que el día de mi fallecimiento si fuera hora regular y sino al siguiente se diga por mi anima una misa rezada en el altar privilegiado de la iglesia parroquial de San Julián de esta mencionada Villa por la limosna de diez reales vellón, ocho de cuerpo presente durante la función de entierro y otras tantas en la de las honrras por igual limosna; una al santo de mi nombre; otra al Santo Ángel de mi guarda; otra al santo del día que fallezca, por la limosna de cinco reales cada una; y cien por intención de mi difunto marido, la mía y demás obligaciones por el estipendio de cuatro reales cada una. Mando a la Casa Santa de Jerusalén y más lugares píos forzosos lo acostumbrado por una sola vez con lo que los separo y aparto de mis bienes.

Ytem mando a los pobres pordioseros la limosna que parezca más conveniente a mis albaceas que irán nombrados, a cuya disposición dejo la cantidad y su distribución.

Declaro que lo que adeudo y se me adeuda consta de los libros de caja, cuadernos, y más documentos que obran en mi poder y omito por lo mismo su dilatado pormenor.

Ytem declaro haber estado casada in face ecclesie con el don Pedro Domenech, de cuyo matrimonio tuvimos y procreamos por hijos legítimos a D. Pedro que por ahora asiste en mi casa y compañía de estado soltero, a Dª Carmen que se halla casada con D. Sandalio Lozano, a Dª Concepción que lo está con D. Anselmo Díaz, y a Dª María Francisca que lo estuvo con D. Juan Domenech ahora difunto, y por lo propio también asiste en mi compañía en estado/422. de viuda; y que precedida formal partijas y división de la herencia fincable del mencionado mi marido, he satisfecho a cada uno de los expresados mis cuatro hijos, la parte que les correspondió por entero según consta de escritura autentica que pasó a testimonio del presente escribano numerario, a que siendo necesario me remito.

Ytem declaro que desde que se separaron de la casa de mi habitación el D. Sandalio Lozano y su mujer, establecí sociedad y compañía de comercio con el referido mi hijo D. Pedro Domenech a perdidas y ganancias, poniendo este en fondo todo su capital y legítima que le correspondió como representante de su padre, y continuamos en el giro y negociaciones que se consideran útiles y convenientes cuyo buen resultado se ignora, lo que manifiesto a beneficio de la futura inteligencia y claridad.

Ytem declaro y mando que si entre mis papeles, en poder de mi confesor y en el de otra

alguna persona de mi confianza se hallase una memoria firmada de mi puño y letra, con fecha posterior a esta disposición, que contenga mandas, legados, limosna u otra cosa de declaraciones semejantes concernientes a mi última voluntad, quiero se les de entera fe y crédito y tengan por parte esencial de este testamento para su puntual ejecución. Y a fin de que se cumpla y ejecute esta mi manda y referido testamento, elijo y nombro por mis albaceas y testamentarios a D. Antonio Serracant, D. Juan Félix Soler y D. Francisco Jofré, de este indicado comercio y vecindad a los cuales doy y confieso amplio/422v. poder y facultad cuanta tengo y en derecho se requiera para que a costa de mis bienes y de lo mejor y más bien parado de ellos cumplan y hagan cumplir lo que llevo dispuesto y ordenado, para lo que además del año y día de albaceazgo que el derecho concede les prorrogo todo el demás tiempo y termino necesario. Y en el remanente de los insignados mis bienes derechos y acciones, instituyo y nombro por mis únicos y universales herederos a los motivados mis cuatro hijos, para que partiéndolos y dividiéndolos por iguales partes los lleven, gocen y disfruten por siempre jamas como les convenga. Con lo cual revoco, anulo doy por nulo ninguno de ningún valor sin efecto otra cualquiera manda, testamento, codicilo o poder para testar que antes de ahora haya hecho u otorgado por escrito o d palabra que quiero no valga ni surta efecto en juicio ni fuera de el, excepto el presente que hago, otorgo y firmo por ante el infraescrito escribano de S. M. y testigos de mi parte convocados que lo han sido D. Juan Vila, D. Francisco Montenegro, y D. José Basanta, vecinos de esta nominada Villa y Plaza del Ferrol, estando en ella a diez y nueve días del mes de octubre de mil ochocientos treinta y dos; de todo lo cual conocimiento de la testadora y que se halla en su sano juicio y caval entendimiento por su concertado razonamiento, yo el escribano doy fe = María Rafuls Domenech = Ante mi, D. Juan Antonio Cardemil».

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para a cultura
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

Doc 6-Biblioteca de don Antonio Ramos, cura rector de San Xulián. Año 1747, AHPLC, sec. El Ferrol, leg. 573, f. 54.

Nº vols.	Título	Autor
2	Teología moral	
1	Sunma de Sibestro	
1	Sobre la bula de la Cruzada, Bardo	
1	Medula de Busembao	
1	Dolores de María Santísima	
1	Obra de fray José de San Benito	
1	El salmo cristiano	
1	Cinco preceptos de la Iglesia del padre Tamburno de la Compañía de Jesus	
1	Molina de sacerdotes	
1	Instrucción a los hijos de María	
1	Practicass dovrinales y dominicales	
5	Del padre Echebes misionero mercedario	
1	Aviso de confesores Martín de San José, fraile descalzo	
1	Vida de Jesucristo del Padre Fonseca de San Agustín	
1	Doctrina Padre Echebes	
1	Compendio de teología moral del padre Chiquet de San Agustín	
4	El año virgineo	
1	Crisol del rosario	
1	Catecismo católico del obispo de Calahorra	
5	Corazón de Jesus	
1	Moral del padre Chiquet	
1	Otro del padre Echebes	

SELO PRIMERO, DOS Y SETENTA Y DOS
 RAVEDOS, AÑO DE MIL
 MENTALIDAD E CULTURA EN FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII

- 1 Platicas doctrinales
- 1 Vida de San Francisco de Borga
- 1 Candelero predicable de Iribarne, capuchino
- 1 Suma de moral de Larraga
- 1 Gracia de las gracias
- 1 Bocabulario eclesiastico
- 1 Ceremonial de Castro agustino
- 1 Tesoro del parroco
- 1 Teología moral de Chiquet
- 1 Oficio de santos añadidos
- 1 Institución de predicadores
- 14 Sermones de Burdalve de la Compañía
 - 1 Vida del arzobispo de Mejico Aguiar Seijasde Jesus
 - 1 Vida de Jesucristo del Padre Banfino de la Compañía de Jesus
 - 1 Manual de parroco
 - 1 Preparación de la misa
 - 1 El confor instruido
 - 1 Librito del Concilio
 - 1 Breviario de rezar el Oficio Divino

Doc 7-Biblioteca de don José Gazzo, comerciante. Año 1781, AHPLC, sec El Ferrol, leg. 1294, f. 117.

1 Diccionario	<i>Giral del Pino</i>
1 Gramatica	<i>Giral del Pino</i>
2 Diccionario español- francés Forrenat	
2 Ordenanzas de marina (En francés)	<i>Monsieur René</i>
12 Geografía-historia eclesiastica y civil (Fr)	
16 Educación del príncipe de Parma (Fr)	
6 Viajes de Ricard Pocque (Fr)	
10 Teatro (Fr)	<i>Pedro Cornelio</i>
9 Teatro (Fr)	<i>Tomas Cornelio</i>
8 Teatro (Fr)	<i>Moliere</i>
2 Historia de los estados berberiscos (Fr)	
7 Elementos (Fr)	<i>Milloto</i>
3 Memorias de un hombre de distinción (Fr)	
3 Diccionario de los hombres ilustres (Fr)	
3 Historia del Japón (Fr)	
2 Espiritu (Fr)De la Montaña	
2 Vida de los hombres y mujeres grandes de Italia (Fr)	
2 Escuela del hortelano (Fr)	
1 Perfecto negociante (Fr)	<i>Sambiri</i>
6 Espectaculo de la naturaleza (Fr)	
3 Manual del negociante (Fr)	
1 Gramatica inglesa y francesa	
1 Instrucciones de un padre a un hijo (Fr)	
3 Diccionario de los hombres grandes (Fr)	
1 Obras (Fr)	<i>Fontanela</i>
1 Diccionario de fábrica (Fr)	
1 Obras (Fr)	<i>Marqués de Caracciolo</i>
32 Libros sueltos en francés	
15 Obras	<i>Feijoo</i>
8 Viaje por España	

SELO PRIMERO, DE...
 TOS Y SESENTA Y DOS...
 RAYADOS, AÑO DE MIL...
 MENTALIDADE E CULTURA EN FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII

- 9 Cartas críticas
- 1 Procedimiento económico
- 1 Compendio de la historia de España
- 4 Cartas y vida de Clemente XVI
- 1 Comercio y fabrica
- 1 Meditaciones
- 1 Reglamebto del libre comercio en España
- 7 Libros en español
- 1 En defensa del marqués de Balladares
- 15 Libros en español
- 2 Obras (En italiano)
- 4 Orlando (It)
- 2 Jerusalem (It)
- 1 Obras (It)
- 7 El filosofo inglés (It)
- 4 Viaje (It)
- 1 (It)
- 24 Libros en italiano
- 19 Libros en inglés

Ulloa
 Fray Luis de Granada

Petrarca
 Arriosto
 Taso
 Tasone
 Guanton
 Padre Sereni

Doc 8-Biblioteca de don Angel del Arenal, tenente coronel e sarxento maior, pai da penalista Concepción Arenal. Año 1829, AHPLC, sec El Ferrol, leg. 1636, f. 136.

- 3 Empresas políticas
- 4 Principios de economía política
- 1 Memoria sobre la reconquista de Zaragoza
- 4 Riqueza de las naciones
- 2 Recreación política
- 4 Esais sur la guerre
- 3 Guia del oficial particular para campaña
- 1 El arte de hablar de lejos en campaña
- 1 Diccionario de la lengua castellana del año 1804
- 1 Reglamento del montepio militar
- 1 Diccionario inglés y español
- 1 Defense des places fortes
- 1 Tactique prusienne
- 1 Tabla de Cebes
- 3 Guerra de Flandes
- 1 Bocabulario en lengua francesa
- 2 Reflexiones militares
- 2 Administracion des finances de la France
- 1 La Araucana
- 1 Arte de acampar
- 1 Carta del general Palafox
- 1 Arte de prolongar la vida humana
- 1 Instituciones militares
- 1 Gramática de la lengua inglesa
- 1 Memoria loor de la guerra de Francia en España
- 1 Colección de tablas aritmeticas
- 1 Dia grande de Navarra
- 2 Ordenes militares
- 1 Historia de don Gonzalo Fernández de Córdoba

Saavedra

Carnot

Estrada

SELO PRIMERO, DOS
 TOS Y SESENTA Y DOS
 RAVEDOS, AÑO DE MIL
 MENTALIDADE E CULTURA EN FERROL DURANTE O SÉCULO XVIII
 VE.

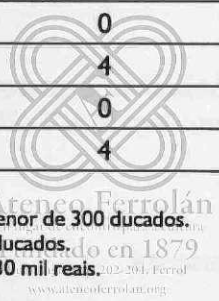
- 1 Fuerza de la humana fantasía
- 1 Instrucción dirigida a los oficiales de infantería
- 1 Discrección del Reino de Galicia
- 1 Cartas de Gonzalo Ayala
- 1 Sitio de Astorga en 1808
- 1 Restauración política de España
- 1 Juzgados militares
- 1 Cartilla agraria o practicas de agricultura

Colón

Doc 9- Precio do enterro en San Xulián establecido por acordo municipal en 1782. AMF, libro de actas nº 381, f. 113. (En reales).

	1ª clase	2º clase	3ª clase	4ª clase	5ª clase
Misa de vixilia.	0	10	20	24	40
Saca de casa.	0	4	6	12	20
Ofrenda.	0	8	20	40	60
Dereitos parroquiais	0	20	40	80	120
Fábrica.	0	0	3	5	10
Cruz.	0	4	4	4	
Campás.	0	0	6	8	10
Sacristán.	0	4	6		

1ª clase: Pobres.
 2ª clase: Non poseer propiedades, e un xornal menor de 300 ducados.
 3ª clase: Poseer bens ou un xornal de 300 a 800 ducados.
 4ª clase: Bens ou un xornal entre 800 ducados e 30 mil reais.
 5ª clase: Un xornal de máis de 30 mil reais.

Ateneo Ferrolán
Un lugar de encuentro para a cultura
Fundado en 1879
Rúa Magdalena 202-204, Ferrol
www.ateneoferrolan.org

